

अवतरणिका ।

(कृष्णार्जुनसंवादे)

[illegible]

आमन्दकानिनाम-दीक्षा इत्याध्यायानिपद्यन्त कुर्याद्यत न ध्याय
युता आभित मयुक्तानि कुर्यात् ध्याय्या इति प्रमादः । अतएव तेन
मात्रावस्थ कोटिकया विष्णुस्मृत्या । अध्याय एव कुर्यात्मात्रावस्थामिति
आज्ञाप्य गणादिन एवम इति वाङ्मयि ॥ ५१-॥ अत गणादय प्रमादः
इत्यादयः प्रमादवस्था आभ्यासादिभ्याम् गणादिभ्यः इति इति
कुर्यात्मात्रावस्था इत्यादिवाङ्मयि । अद्याप्येव गणादिनाम् ॥
अ ३ इत्याः, कोटिकय कोटिकयः कुर्यादयः इत्यादयः । अत
कोटिकयमन्वयः कोटिकयमिति वाङ्मयमन्वयः । 'कोटिकय अनादय
मिति तत्र दीक्षायाः नामकयः ।

भुव मोक्ष्यन्ते इत्युक्तं नवमस्कन्धे । 'ये बाह्यदयभूषाः आभ्याः मोक्ष्य-
 षत्तम' इति । ततः पञ्चप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशत्, शिगुनागाश्च षण्मासपर्यन्तं,
 मोक्ष्यन्ते पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात् । अनेन परीक्षितजन्मतोनन्दराज्या-
 मिपेक-पर्यन्त (१४६८) पतन्परिमित-कालस्य व्यवधिर्भवति । परीक्षित
 समकालिकमागधर्वशीयमाज्जर्जितः शिपुञ्जयमूय यावन् विंशतिमंश्याका
 भूमिपाताः सहस्रमब्धत्सरकालम् अर्चानि बुभुजिरे, ततः परं पञ्चप्रद्योतना-
 मिधाना भूमिपाताः (१३८) इषतःकालान् । ततोऽपि शिगुनागवृषाः
 (३६०)-मश्याकाब्दान् । एतेन (१३०० + १३८ × ३६० = १४६८) तेषां
 भूमौगस्य कालोऽज्ञेयः । ततः कनेद्वांशशताब्देषु व्यतीतेषु परीक्षितो नामा
 नृपोजन्म लेभे । ततश्च (१४१८)-अब्देभ्यः परं मन्दनामानोत्पा अन्ववन् ।
 तेनच नवनन्दानां राज्यकालः (१००) वर्षात्मकः । यतोऽप्येतेषां समष्टी-
 करणोऽन (१३०० × १४६८ + १०० = २७६८) कलेः सम्यत्सरेष्वतीतेषु मौर्व्यश्च-
 न्द्रगुप्तेराज्याभिविक्तोऽभूत् । एवमेव विष्णुपुराणे भागवतचोक्तम् । सम्पति
 (५०२६) कल्पवर्षेभ्यः (२७६८) इषदष्टेषु विद्युत्तेषु (२२०६) इषव्या
 संख्या भवन्ति । तन्पूर्वं मौर्व्यस्य सिद्धागनाधिरोहणमभूत् । भागवत-
 व्याख्यानकृता भागवच्छरणेन विश्वनाथेन, स्वामि-भीधरोत्कादिगणेशस्मिन्
 अन्वदुक्तम् । तेनानयोरनेक्यम् । यथा "एतदूर्ध्वसहस्रमित्येवैषा संख्या
 प्रमाणी कर्त्तव्या । परीक्षित समकालवर्त्तिमाज्जर्जितोनां आ मन्दात्
 भोगकालतल्यान्तु किञ्चिच्चूत सार्द्धसहस्र यद्वर्षाणि भवन्ति, तत्तेषां
 षष्ट्यमष्ट्यवतीनां विनाशानन्तरप्येव संख्यातानीति ज्ञेयम् । तथाच
 भागवतश्लोके यत्पञ्चदशोत्तरशताधिक-सहस्रमब्धत्सरकालं काल उत्क ।
 स एव सम्यक्प्रमाणाह इति । परीक्षित-समकालिक मागधर्वशीय माज्जर्जि-
 तभूते -मन्दनपराज्यामिपेक-पर्यन्त तद्भोगकालं गल्यानुसारेण किञ्चि-
 सार्द्धसहस्राब्दाः । स्वाभ्युत्थममयश्च तथेवोन्नेयः । किञ्च तत्केस्य
 'राज्यभोगकालानन्तरमपरस्य तद्भोगकालोदीर्घः स्यात् । तादृशपरि-

[illegible]

भुव भोज्यन्ते इत्युक्तं नवमस्कन्धे । 'ये बाह्द्वयमूपासाः आठ्पाः सोद्वय-
 घत्तर'मिति । सतः पञ्चप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशत्, शिगुनागाश्च षण्ठात्तरश्चतुर्वयं,
 भोज्यन्ते पृथिवीमित्यत्रैवोक्तत्वात्' । अनेन परीक्षित जन्मतोनन्दराज्या-
 मिषेक-पर्यन्त (१४६८) एतत्परिमित-कालस्य व्यवधिर्भवति । परीक्षित
 समकालिकमागधरणीयमाज्जरितः रिपुञ्जयभूषं धातु विंशतिमंलयाका
 भूमिपोसाः सहस्रमम्बत्तरकालम् अवनिं वुमुजिरे, ततः परं पञ्चप्रद्योतना-
 मिधाना भूमिपोसाः (१३८) इयत्तःकालान् । ततोऽपि शिगुनागनृपालाः
 (३६०)-स लयाकाब्दान् । एतेन (१३०० + १३८ × ३६० = १४६८) तैर्वा
 भूभोगस्य कालोक्षेपः । सतः कमेद्वांश्चतुर्धाऽप्युप्यतीतेषु परीक्षितो नामा
 नृपोजन्म लेभे । ततश्च (१४१८)-अब्देभ्यः परं सन्दनामानोदृषा अभुवन् ।
 तेनच नवनन्दानां राज्यकालः (१००) वर्षात्मकः । यतोऽप्येतेषां समष्टी-
 करणो (१२०० × १४६८ + १०० = २७६८) कमेः सम्बत्सरेष्वतीतेषु मौर्व्यध-
 न्द्रगुत्तोरार्याभिरिक्तोऽभूत् । एवमेव विष्णुपुराणो भागवतेषोक्तम् । सम्प्रति
 (५०२६) कल्पेभ्यः (२७६८) इषद्वये विपुवतेषु (२२०६) इषतः
 स लया भवन्ति । तन्मूल्या मौर्व्यस्य मिहासनाधिरौहणमभूत् । भागवत-
 व्याख्यानकृता भगवच्छरणो विवनाधेन, स्वामि-धीपरोत्कादिश्रुतेऽस्मिन्
 अन्यदुक्तम् । तेनानयोरनेक्यम् । यथा 'एतद्वर्षसहस्रमित्येवैषा संख्या
 प्रमाणी कर्षाण्या । परीक्षित समकालवर्त्तिमाज्जरिभृतीनां आ सन्दात्
 भोगकालगल्याम्बु किञ्चिद्भूत सार्द्धसहस्र सदृषाणि भवन्ति, सत्तेषां
 सत्सहस्रवत्पत्तीनां विनाप्यानन्तर्द्वेण सख्यातानोति श्रुंयन् । तथाच
 भागवतश्लोके परपञ्चदशोत्तरशताधिव-सहस्रमम्बत्तरमात्मकः काल उरक' ।
 स एव सम्यक्प्रमाणाह इति । परीक्षित समकालिक मागधरणीय माज्जरि-
 प्रभूते-नन्दनराज्याभिरिक्त-पर्यन्त सद्भोगकाल गल्यानुसारेण किञ्चि-
 द्भूत सार्द्धसहस्राब्दाः । स्वाभ्युत्थमयश्च तथोच्यतेः । किञ्च तत्तैवस्य
 राज्ञो राज्यभागकालान्तरमपरस्व सद्भोगकालोदीर्य ल्यात् । तादृशपरि-

पादभान्तत्वं-निरूपणी नृपतम् । येन येन नृपेण यावान् कालः शासने
 व्यतीतः, तेन काले शासकस्य परवर्तिनो नृपस्य राज्यकालः संयुक्तः सन्
 विशिष्टम्यूनमार्गसदृशवर्णादि मृतातीति । भूभोगकालाद्वाभोगकाल
 पृथगिति । तथाहि जन्मनः श्रुतिं यावद् भूमि भोगकालः । तत्र शासकस्य
 गौरवं तादृशं वार्त्तं सर्वं राज्यस्येति मन्त्रो भोगकालाद् अभ्युपगच्छति । भू-भोग
 कालाः, ग्रीहवाद्यः । राज्य-भोगकालास्तेष्वोविपुला मूलमन्याकाः ।
 मातौरि प्रभुनीनो भू-भोगकालमस्यैव संख्यापरिगणने (१११५) इत्यतोऽब्दा
 वभुवुः, तद्भोगकालतः (१४२०) संख्यातः चाक्षपादि-भोगकालेऽनुमितेषु
 (३०३) इत्यक्षुब्धेषु विमुक्तेषु (१४२—३०३ = १११५) इत्यमर्याद-पञ्चदशोत्तर-
 दशाधिक-सहस्रवापना राज्य-कालाः सन्तिरा अभ्युपगच्छन्ति । अनेनच श्रीविश्व-
 नाथमिश्रेण परीक्षितजन्मतः (१११५) -अब्देभ्यः परं मन्त्रमप्य आनीत ।
 पृथक्च कथेभ्यतीतेषु (१२०३) द्वाधमेषु परीक्षित स्वोत्पत्तिं प्राप्तवान् ।
 ततोऽनन्तरं सर्वसदृश राज्यशासनं कर्तुं । तेषां संयोगे (१११५ + १२०३ =
 १०० + ३४३०) कल्पयेत् सन्त्रगुप्तोत्पत्तिः । तस्मिन् कल्पकदा, ५०००
 —३४१५ = ३४१५ इति यावत् सन्त्रगुप्तस्याविर्भाव-कालोनिमित्तः । तत्र
 श्रीमद्भागवतोक्तिः 'आरभ्य मन्तोजन्म वाचमन्तराभियेचनं । तावदुपहस-
 यन्तु शनं पञ्चदशोत्तरम्' । भागवतोक्तेः, (१२०३—३३) परीक्षितजन्मतः
 सन्त्रास्याभियेककालं यावत् (१११५) इत्यतोऽब्दा स्मृतिरिति । अपरञ्च
 तत्रैव 'ते त्वदीये शिवा काले यदुक्तं आभिता मया' । तत्पर्यन्तं तदीय
 राज्यकाले मया कालत्र मया भिता इति । तस्मिन् यावत् कालं 'यथा
 देवैर्य' सप्तमया विवर्णितं हि । तदा प्रकृत्युत्पत्तिं ह्रीं दद्यात् यत्तात्पर्यं
 'सप्तमीया मया वस्तिनि-काले कथे ह्रीं दद्यात् यत्तात्पर्यम्' । आरभ्यो त्वोदाभ्यो
 स्पष्टं प्रतीयते । नृप-परीक्षित राज्यकाले कथे ह्रीं दद्यात् यत्तात्पर्यम् यदीया
 इति ज्ञेयम् । महाभारते आदिपर्वणि 'हृमा, प्रजास्तव पिता वशि-
 ष्ठादववाप्तवान्' । इत्येवमुक्त्या नृपपरीक्षितः षट् पितृवर्षाणि राज्य-

पालनमकार्योत् । तत्र भारतदीपेयैवनीलकण्ठमहामोक्षं “वष्टि वपयि अमृत-
वष्टिर्षी” यावत् मनु राज्यमाभात् । अपालयत् पालितवान् । वष्टिर्षी शब्दं
लक्ष्मणराज्यरक्षन्निर्वृतिवर्षपर्यन्तं तत्पालनार्थ-दृष्टत्वात् । इति ।

हे जनमेजय ! तदा पिता परीक्षितो जन्मतः चण्डिर्वायवत् प्रजापालन-
मकार्षीत् । जन्मतः चण्डिर्वायव्यः कालात् चतुर्विंशति वर्षं प्रजापालनं
कृतवान् । तेन प्रागुक्तमायातम् । 'तदा कलेरतोताब्दाः (१२००) परीक्षित
जन्मतः' मन्दागो राज्याभिषेक-कालान्तराणि (१११५) वर्षाणि राज्यकाला
(१००) एवमब्दाः । एतेषां मेतननदपाक्येष्ट (१२००) + १११५ + १०० =
२४१५) अष्टा शोऽद्याः । तस्यपि परीक्षित-जन्मकालात् तद्राज्यकाला
(३१) अब्दाः परिकृताः । तदा २४१५ - ३१ = २३८४) एवं वर्षाणि कलेर-
तोतानि । तेन (५०३६) कल्पयद्वात् (२३८४) परिकृतास्तु नैलपात् (२३५०)
अनीनात् चन्द्रगुप्तोत्थोऽभूत् । विष्णुपुराणेषु यावत् परीक्षितो जन्म यावत्
ब्दाभिर्वचनम् । तावद्भूतमहस्यस्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ।' एतेन परीक्षित-
जन्मकालान्तराज्याभिषेककालः पञ्चदशोत्तर-महस्यवर्षात्मकः प्रतीयते ।
तथापि परीक्षित-राज्याभिषेकान्तरं परं कलेद्राष्ट-सप्तवर्षावयतीतानि । तदेवाह
विष्णुपुराणं, चतुर्थं च 'तदा प्रवृत्तश्च कतिहोरायादयत्तारमकः' । तत्रैव
विष्णुपुराणं 'महापद्मः सप्तप्राधाक्षौ एकयत्नवैमर्षिपणयो भविष्यति ।
कवेयं तान् मन्दान् कौटिल्योऽप्राक्षजः समुद्रविष्य'म् । तेषामन्तरं मौढ्यौ
पृथिवीं मोहयन्त । कौटिल्यणश्च चन्द्रगुप्त राज्ञेऽभिषेदयति' । एतेनेत्यु-
क्त्यत्त यथा, (१२०० + १०१५ + १००) एषां संयुक्तेषु संख्यानेषु पञ्चदशोत्तर-
त्रयोविंशति-वर्षात्मका अब्दाः सन्ति । कवेयौन (२३१५) समये चन्द्रगुप्तो-
द्भवासकमात्रं । कौटिल्यस्य तु नाविष्यकारी सन्तानुद्धयः । प्रजापालनादि
यथा विष्णुपुराणं आदयतेच — 'कनकाक्षिणश्च यो वृषर्षी हरवेदे वदितौ
रिचिः । तयोस्तु मन्त्रेऽप्यत्र हव्ये वृत्तं नाम निजि । तेनैव ज्ञप्योपुनास्ति-
हव्यवदयन्तं कनकं । तैरकरीषे द्विजः चापे चतुर्णां नाभिना मयाः' ॥

[illegible]

पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्-द्विक-पञ्च द्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥
 मुनयो मरीच्यादयः सप्तर्षयः । शासति परिपालयति पृथ्वीं भारतवर्षम् ।
 नृपतौ युधिष्ठिरे सति । मघासु मघाख्यनक्षत्रेषु आसत् अध्यतिष्ठत् ।
 अत्रार्थे बृहद्गर्ग आह “कलि द्वापर-सन्धौ तु स्थितास्ते पितृदेवताम् । मुनयो
 धर्मनिस्ताः प्रजानां पालने रताः, इति । कलिद्वापर सन्धौ द्वापरावसाने
 कलिप्रारम्भे ते सप्तर्षयः । पितृदेवताम् मघाख्यनक्षत्रमाश्रित्य स्थिताः । तस्य
 युधिष्ठिरस्य राज्ञः । षड्-द्विक-पञ्च द्वियुतः शककालोक्तः । शकनृपतेर-
 ऋदोऽस्तीति । सप्तसद्वयेन पञ्चभिः शतैः षड्विंशत्यधिकैः (२५२६) शकनृपैः
 कालोयुक्तः काव्योवा । एवं कृते यद्गति तावद्वर्षद्वन्द्वम् वर्षमानकालं
 यावद्वर्षगतम् । तस्य च शतेन भागमाहृत्य शकवाप्यते तानि नक्षत्राणि
 मघादीनि भुक्तानि । यच्छेष तानि वर्षाणि भुज्यमाने नक्षत्रे तेषां प्रविष्टानां
 गतानि, । तत्रैवान्यत् प्रमाणम् । “एकैकस्मिन् शतं शतं शतं ते चरन्ति ।
 वर्षाणाम् । प्रागुदयतोऽप्यविवरादृज्जयति तत्र संयुक्ताः” ॥ ते सप्तर्षयः ।
 एकैकस्मिन् एकैकस्मिन् शतं शतं शतं वर्षाणाञ्चरन्ति ; तद्विषये कारणः—
 “शतं शतं शतं वर्षाणाम् एकैकस्मिन् महर्षयः । नक्षत्रे निवसन्त्येते सप्ताध्वीका
 महातपाः ।” सप्ताध्वीकाः साहस्यतीकाः । ते मरीच्यादयो महर्षयः । महात-
 पास्तपःप्रभावसम्पन्नाः । शक्य कामसूत्रममाप्तौ श्लोकस्य मेच्छित्तकविकल्प-
 रीत्या स्वसमयप्राणक्येन निवारितं तुल्यते । यथा अर्धशतं पूर्वाषाढ्यांशी
 मतानि सुविचार्य प्रणिनाय, यथा मन्दोय गोनर्हीय वाभूवीयाश्च विषयान्
 पञ्चालोच्य कामसूत्र चकार । तथाहि “पूर्वशास्त्राणि सहस्रं प्रयोगानुवृत्त्य
 च कालसूत्रमिदं यज्ञानु गच्छोपेण निवेगितम्, इति । “वाभूवीयाञ्च सूत्रार्थो-
 नागम सुविमृष्य च । वात्स्यायनश्चकारेदं कामसूत्रं यथाविधि ।, एतत्प्राप्तौ
 यथा ‘वा इत्यत्र च इत्यनेन ‘वापुः’ तस्य संख्याः पञ्चदशः १५ । अम-
 शक्येन शून्यं । पुनरस्य वराहमेन वरुणः तत्संख्या उच्यते परिभाषया
 चतुर्विंशति २४ । एवं रीत्या समष्टिमल्लयायोगाः (१५०२४) एवमभवत्

‘अङ्गानां वामतो गतिः’ इत्येवं प्रत्याख्या तेऽङ्गाः—(४१०६१) स्युः।
 तदुपरि आर्षपदेन द्वितीयवर्गः। तत्पूर्वक्या द्वौ २। द्वाभ्यां योगे—
 (४१०६१२) एताः समष्टिर्लक्ष्याः। कथयन्त्याम्—४१२०००। तन्मध्यतः
 ४२०६१२—संख्यासु विमुक्तासु (४१२०००—४२०६१२—११४८८) एते अङ्गा
 अपरविद्याः। ततः ‘आ, गं, अ’, सुविद्युभ्य च—अत्रापदेन विष्णुः तत्-
 त्कथाः २२। अत्रापदेन नागः तत्कथा ८। एतयोर्मेलने ३०। अ-
 इत्येतयोः संख्या द्वविद्यति. २२। ते द्वे सम्मिसिने ३०२२। अत्र वृषक् वृषक्
 निहं बादङ्गानां वामतो गतिरिति शीतिनास्ति। ततः विद्यानामङ्गानां
 विद्योगो यथासम्भवं कार्प्यः। तथाहि—११४८८—अङ्गानां मध्यतः ३०२२—
 अङ्गा यावता काशेन विमुक्ताः स्युस्तावन्तो विद्योगाः कार्प्यः। कथा
 (११४८८—३०२२+३)—२४२२ इत्यविद्याहताः ३०२२ तत्कथा नैव विमुक्ताः
 स्युः। एतस्मिन् २४२२—संख्याककल्पने कौटिल्येन कामगूत्रं प्राद्यादि।
 कौटिल्य-वात्स्यायन-विष्णुगुप्तानां नास्तीति कथयानामपदेन बहुषु ग्रामाधिक-
 म्पदेबुद्धयेनो दृश्यते। तथाच प्रयुक्तवाद्भाष्यस्याख्याने न्वायवन्दन्या
 श्रीधराचार्याः ‘तथाहि परमास्तिकौ पक्षित-श्वरस्वामिभौ मानुतिवृताः
 इत्यसम्भावनमिदम्’ इत्याहुः। परमसमोत्पत्तिरिहा वाचस्पतिमिच्छेच्च
 पक्षितस्वामीतिनाम्ना वात्स्यायनस्य अपदेनो न्वायवर्तिस्त्वरीकायामसङ्क-
 हुता। ‘प्रदीप, शर्कराविद्यानामिति’ कथञ्चित् वात्स्यायनभाष्यपूतश्लोक
 अपेक्षात्त्रे ईकृतिरिति कथं तदुपकरणाशुभावेन विद्यामगुरुं प्रकरणे
 दृश्यते। योगवासिष्ठे वेदायप्रकरणे वात्स्यायनस्य मुनेर्लोकोत्पत्तेरिति।
 वृत्तुमारवर्तितत्वाप्यतोऽङ्गानां ‘अपीत्येव तावद्वदतीति ... अङ्गगुप्तो
 पदेतापिरेदमप्यङ्गं हुतम्’। इतिविद्यामीमांस्ये विष्णुगुप्तेन कौटिल्येन
 चरुनिष्क्रोडकहृत्तैः संक्षिप्ता धर्मव्यप्रीत्येव सम्यगनुपदीयमाता वयोः कथम्
 ज्ञमेति। अपेक्षात्त्रं ऽपि तपेयोक्त ‘कौटिल्येन ज्ञेयं ह्यङ्गं
 हुतम्’ इति। एवञ्च एवञ्चतन्त्रं ऽपि ‘ततो ज्ञमयात्कर्त्तव्यं ज्ञानं

शास्त्राणि वाक्यादीनि, कामशास्त्राणि वातुल्यावनादीनिचेति विधेः । कामन्दकनीतेष्वप्युक्त्याने उपाध्यायनिरपेक्षामिधाने क्वापि क्वापि स्थाने अर्थशास्त्रवाक्यानि उद्धृतानि सन्ति ।

बौद्धाचार्य बुद्धघोषविरचितस्य दिनपट्टिकस्य 'समन्तप्रसादिका' नाम टीकायां महानामस्थतिर-विरचित-महार्णवव्याख्यानेषु वाक्यविवरणे कृतमस्ति । जैनसूरिपद्मगन्धिगणितप्रणीत 'श्रुतिमण्डल-प्रकाशकृति' नामक-सन्धर्भेषु वाक्यव्युत्पत्तयः समुद्भिर्भूतं विद्यते । कविप्रवरकालिदासस्य रघुवंशे सप्तदशसर्गेषु (४६-४७-४८)-स्तोकावामेषां श्रीमम्मल्लिनाथ कृतव्याख्यानेषु अर्थशास्त्र वाक्यानां समुद्धारः कृतः । महाभारते शान्तिपर्वणि नीतिविवरणे बहुहोमं प्रति माण्ड्यातुकिशोरेण दृश्यते "बृहस्पतेर्मतं राजन् अधीतं सकलं त्वया । तथैवौशनसं शाकं बिभ्रातं ते नरोत्तम" इत्येवमर्थशास्त्र प्रतिपाद्य पुष्कला विषयास्तत्र सन्ति । त्रिवर्गविवरणे भारते बहुधा विषयाः वर्णिताः सन्ति । तथाच "यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामरथैवामिवर्णिताः । त्रिवर्ग इति-विख्यातोगच्छ यच्च स्वयम्भुवा ।" "त्रिवर्गोनीति वेदिनामिति" आम्भवापि दृश्यते । त्रिवर्गाश्च—धर्माधिकारमाः । अरिमित्रोद्वेगसीमाः । श्यामवृत्तिव-रूपाः । मन्त्रोत्साह प्रसुर्वाचिकाः । भूमिमित्रहिरण्यवाचिकारथेति । नीतिवाक्याभ्युत्ते सोमदेवसूरिभिरुक्तम् । तथाच "तथाचानुभूयते विष्णुगुहा-नुग्रहाद्वनधिहृतोऽपि किल यन्म्रगुप्तः साम्राज्य-पदमवापेति" तत्र टीकाकृदि-दममधीत् । 'विष्णुगुप्तत्राण्यस्य । मौरिककुलोत्पन्नयन्म्रगुप्तः । वृषलोऽपि नन्दघृतत्येन साम्राज्यपदमाप' । तत्रैव कृतममुद्देशेऽप्युक्तं 'अभूयते हि किल आश्वयत्तीत्यादौ-प्रयोगेनैकं मन्दं अधायेति' । हितोपदेशस्य विप्रप्रकरणे प्रथमेवास्ति "मन्दं अधान आश्वयत्तीत्यादौप्रयोगतः । तद्वरान्तरितं धृतं परमेष्ठोरसमन्वितः" । तत्रैव वाक्याभ्युत्तेऽन्यच्च सूत्रं "अर्थशास्त्राध्ययनं वा ।" एतस्य टीकाकारेण व्याख्यानमेव कृतम् "अर्थशास्त्रं विष्णुगुप्तेन कृतं यत् तस्माध्ययनम् ।" तद्वीचयशस्तिपत्रके महाकाण्डे द्वितीयारवाते तेनोक्तम्

विशेषेण पारस्यदेशीया मणि कुम्भसना-नाम वरविर्णिनी एव पुत्र-राष्ट्रनामाय
 विपदुष्ट शराङ्ग-मलिनपानेनामर्षाजं जघान । शूसेन-देशे माधुरे वसन्त-
 मतिना विपाता-सक्तेन रञ्जिताधराभ्यां तच्छुष्यनेन धरातविपासाभ्य-
 मूमिषं व्यापादयामास । दशार्धनगरे वृकोदरी नाम सप्तमा विगलितस्र-
 मणिना मन्नाशंवनरेणम् । मगधदेशे मदिराक्षी नाम कामिनी-विगलतीत्य
 दर्पणेन मन्मथविनोद-नाम भूषम् । दक्षिणापथे पारस्यदेशे वराहरा नाम
 महिषो कश्यपाय-निक्षिप्तयस्त्रिणा मुयदीरनामानं वृषाजं जघान । वृषामेता-
 दृषं नीतिवाक्यामृते च राष्ट्रपरास्तासुदेशे विदुषे । तथैव छेमेन्द्रचितायां
 कथामन्त्रार्थमस्ति । नीतिवाक्यामृतीकावाप्तु क्वचिपुत्रक-क्वचिपुल-कौणिक-
 गार्ग्य चारादय-दन्तिल-वाङ्मय-गुरु-पालकीभापुरि-मारद्वाज-राजपुत्र-राजगुरु-
 रैभ्य-वर्ग-वहसभदेव-विमितीक-छन्दसेन यौनक प्रसूतीना-नीतिविदां वाक्यानि
 समुद्भूतानि दृश्यन्ते । एतेषां विवृतिं नीतिवाक्यामृतव्याख्यायां प्रकाशयिष्यते ।

सन्तिस्य 'वाङ्मयीयवैजयन्त्या', अभिधानचिन्तामणौ, भोजरात्रीय-नाम-
 मालापान्थ कौटिल्यशास्त्रस्यायनयोरेक-चक्रप्रमाणाणि यथा,—“वात्स्या-
 यनोमकलसागः कौटिल्यः चक्षुकारमजः । दामिलः पक्षिलस्वामी विष्णु-
 गुप्तोऽङ्गसम सः” (१) “वात्स्यायनस्तु कौटिल्यः विष्णुगुप्तोवरायकः
 दामिलः पक्षिलस्वामी मकलसागोऽङ्गसोऽपि सः ॥” (२) “कात्यायनोवर
 कचिर्ममलिष्व पुनर्व्वहः । कात्यायनस्तु कौटिल्यो विष्णुगुप्तोवरायकः ॥”
 (३) यद्यपि कात्यायनइत्यत्र वात्स्यायन इति पाठेन दृष्टीक्रियते तथा विष्णु-
 गुप्त-द्विद्विज्वाक्य यथाऽऽजलक-वाक्यानां द्वैतत्वे स्यात् । मौष्यवन्द्यगुप्तार्थ-
 मर्थयास्त्रं विरचयामासेति लोके प्रसिद्धिरित्येवं दृष्टव्यवाक्याच्च । स्त्रीष्टाब्दात्
 पूर्व्वगतकान्ते आसीत्वायक्य इति कल्पाः सूरयो वदन्ति । यतः “कर्त्तव्यां
 कुण्डलं यातुर्दक्षिः यातवाह्वः मङ्गारेर्वी मलयवर्ती जघान” इतिकामनूत्रे
 वदन् वात्स्यायनः (१३६) स्त्रीष्टाब्दान् पूर्व्ववर्त्ती । तेन (१०६) स्त्रीष्टा-
 ब्दात् प्राग्वर्त्ती भरतलहस्य पश्चिमप्रान्ते कृतराज्यानुयासनायां यातवा-

[illegible]

Foreword.

(५४५५५५५५५५५५)

One of the most attractive elements in Indian culture is its wealth of gnomic lore. Half of it is written, half unwritten. Much is on record, much has still to be recorded. Energetic and capable reapers have still to bring in many sheaves. This lore is expressed in four distinct forms. First we have the elaborate shloka, metrical, polished and refined, a gem of terse poetical expression. Next we have the true proverb, living in the mouth of the people, non-metrical, and in character akin to the proverbs of all nations. Thirdly there is the aphorism or sutra, a form peculiar to India, almost an algebraical formula in words. Lastly there is the allusive, abbreviated cryptogram, a mnemotechnic device, a formula to recall to mind the fuller form of the first two kinds.

In point of numbers the metrical shlokas and the true proverbs are most important. Over 20,000 different shlokas are already on record and accessible in printed form. The proverbs, concerning which no statistics exist, must be numerous also. In their Sanskrit form no extensive collections have been published as yet, but collections in vernaculars have been published in a few instances up to 1890.

For less than 10 years we have been taking into account the proverbs of the people. We are in speaking of the behaviour of the people.

The last class, the aphorisms, are also numerous.

small indeed and need not referred to more fully here. Only very few examples of them have come in my knowledge.

The most interesting collection of the third kind is undoubtedly the one going by the name of Canakya-sutras which forms the subject matter of the present work. An incomplete collection of these was published as early as 1881, in Ceylon, in Sinhalese transcription, and with an English and Sinhalese translation. The little publication has remained almost unknown, and the first wide publicity given to the collection was their publication by Dr. R. Shama Shastri as an appendix to his epoch making edition of the Kautilya Arthashastra. Recently two meritorious publications on the subject have appeared in Bengal, one republishing the sutras in Bengali transcription with a Bengali translation, the other giving an English translation with commentary.

The subject is of considerable importance and many problems are connected with it. Canakya is a great and symbolic name in connection with Niti. Who was this Canakya? Was he the famous minister of Maurya Chandragupta, or another person bearing the same name? If not the same, when did he live, and where? Then, what is the relation of the contents of the body of Canakya Niti to the Niti prevalent in India? What parallels can be traced with the old sayings, both in Indian tradition and in the literature of the world? How have we to think of the origin and development of these sayings? What was the original form? Was the sutra form the original one, and was this form expanded into that of literary

shlokas, or were these shlokas the original poetical creations, later artificially contracted into brief aphorisms after the model furnished by the philosophical or ritual sutras? All these questions await treatment. We are only at the beginning of the study of the subject. Every contribution to this study is welcome. We need collection of materials. We need comparison of contents. We need explanation of meanings and implications. We need treatment of history and origins.

For all these reasons the present capable work of Pandit Ishwar Chandra Shastri is highly desirable. He has produced a book with double merit. It draws new and wider attention to the subject. It brings a wealth of illustration, explanation and comparison of the contents of the sutras.

It will make many friends for this old but too generally forgotten or overlooked part of the inheritance of India, and it will stimulate many minds towards fresh enquiry and fresh study.

In this field at present no labour is superfluous; and for a long time to come things will remain so.

May the learned and industrious Pandit be rewarded for his labour of love and understanding by a generous response from the reading public of Bengal. May he himself continue his interesting and marvellous work. And, above all, and best result, may he awaken others to follow in his footsteps.

Anyone demonstrating the loveableness and wisdom of India does a work of great merit, doubly welcome in our present times.

May then this volume be a messenger of good tidings and goodwill. We regard it as a valuable addition to Bengal's expanding library. We feel happy in bidding it welcome.

Calcutta,

17th September, 1928.

Johan van Manen,

General Secretary,

Asiatic Society of Bengal.

अभिमतम् ।

(वङ्गाक्षरसंस्करणम्)

अवदुष्यतीति-आयस्यदुःखमाकाशमस्य अतिथयव्यामावयवयोः। श्रीतीःश्वरम् ।
 मृग-श्वेतानि अवदुष्यन्तपुत्राणि संविधानिच । इत्येवञ्च सत्ये श्वेता व्याख्या श्वेतानि
 विदुषा न ज्ञेयेति । अथन् ज्ञानव्याख्याने मृगावामिषा विदुष्विषमर्थे विदुषामि मृगवर्ग
 व दृष्टवानामर्थावगाहे विदुष्व् श्वेतस्ये अर्थसि । व्याख्यानं समीचीनं दृष्टाने । ईदृश-
 नेतिवदन्त्य विदुन् वामार्थम् श्वेता'र्थाव दृष्टारवामुक्त्य समानरथ विदुष
 ज्ञानो'त ।

एतार श्रौतनिर्देशश्चम चटोपाध्यायः ।

भूतदुर्गं प्रबालदिवारस्य त, अ'लक्षणाः दारुचोटं ।

ममवेमेन अममदुर्गोवाभिमिति ममाय'त

Sethia Jain Library

BIKANER

Serial No.....

Index No...A.43...

HARIDAS SETHI

LIBRARI

RAJPUTANA.

चाणक्य-सूत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सा श्रीर्वोऽध्यात् ॥ १ ॥

मत्वेन मच्चिदानन्दं जगतः परकारणम् ।
श्यामा श्रीरामकान्ता च पितरौ प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥
नीतिशास्त्रार्णवं येन समालोचयामृतं महत् ।
समुद्भूते नमस्तस्मै कौटिल्याय महात्मने ॥ २ ॥
तत् कौटिल्य-वचस्तत्त्वं नीतिनैपुण्य-भास्वरम् ।
तस्य व्याख्या-ग्रहणौ तु तत् च मन्दमतिर्मम ॥ ३ ॥
नीतिशास्त्रोक्तद्वयानि चाणक्यैः सुवितानि च ।
तेषां प्रसरभूतयं टीका मारार्थबोधिनी ॥ ४ ॥
नीतिः सम्यक्सूत्रात्तदधिष्ठातृ-देवता मङ्गलाचरण-स्वरूपेण
प्रार्थयति चेति ।

सा प्रसिद्धा परमसम्पन्नदा श्रीरेव्यधिष्ठातृ-देवता वो
युष्मान् चख्यात् पायादिति । तथा च श्रुतम् । "तामिहोपहृये
द्रियम्" । "द्रियं देवीमुपाहृये श्रीकां देवी क्षुपताम् ।"

धर्मस्य मूलमर्थः ॥ ३ ॥

भाष्ये तु दुःखतत्त्ववर्णितं वर्णितम् । येनाभिज्ञताः प्राणिनस्तदु-
पघाताय प्रयतन्ते तदुदुःखम् । येन प्रतिकूलवैदर्भायत्वेनानुभूतं न
दुःखेन । अभिज्ञता अनुभूतक्रेमाः । प्राणिनो जीवाः तस्य दुःख-
व्योपघाताय समुच्छेदाय । प्रयतन्ते सम्यग् यतन्ते । इति दुःखस्य
निष्कृष्टत्ववचनम् । सुखं दुःखाभाववदिति । "मूल-सुखं प्रवक्ष्यामि
वाचक्येन यथोदितम् । यस्य विज्ञानमात्रेण सुखो भवति
परिष्ठितः" इति ननु वाचकवाक्याद्येष्टं वाचकविरचितश्रुतिमिति
केनापि भाषाहि । 'धर्मोऽस्ती पुण्य चाचारं स्वभावापमयोः
कृतौ' इति मदिनी । धर्मं धारणे, धरति धियते वा । 'धर्मिस्तु' इत्यु-
पादिगताम् । 'मूलमाद्ये शिखाभयो'रित्यमरः । मूल-
रीक्ष्ये मूलप्रतिष्ठायाश्च । मूलतीति इत्युपधत्वात् च । सुख-
दुःख तत्क्रियायाम् । सुखयतीति पचाद्यच् ॥ ३ ॥

सुखमूलमुक्त्वा धर्ममूलं वक्ति धर्मस्येति ।

धर्मस्य जगता विधारकस्याभ्य दशनि चयमयोच मूलं चयं
इत्यर्थः । मूलः चयं तु तेषां दानं यत्न-तार्थकायादिभि धर्मै
समासाभ्यते । नि श्चानाम् तु तत्तत्तत्कार्यसमादानं धर्मोऽस्ते-
वाद्येराहित्यात् सामान्याभाव प्रमिह इति । तदुक्तं न'त'व'ट
'धर्मेन ॥ विनीतस्य पुत्रस्यऽन्यमेवम क्रिया मध्ये विनीत'न
योश्च कुम्भरितो यथा । अन्ततः च धर्मादर्थेनत सुखमिति ।
अपरश्च येषां यो स पुमाणाक दृष्टादा भवि परिष्ठित इति च

राज्य-मूलमिन्द्रियजयः ॥ ५ ॥

शासनाधीनस्यानमत्र बोध्यम् । कामन्दकनये राज्यं समाह्वं,
अमरसिंहमते तु पौरयेनीभिः महाष्टाहमपि राज्यं तेन प्रद-
शितम् ॥ ४ ॥

अर्थमूलमुक्त्वा राज्यमूलं निरूपयति राज्येति ।

इन्द्रियजयः । इन्द्रियाणां पञ्चज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकर्मेन्द्रियाणां
तदध्यक्षमनस्य । जयः व्यापत्तीकार्थं संयमचेति । तद् राज्यस्य
मूलं राज्यस्थिति-तत्प्राप्त्यनङ्गं तु भवेति । तथाच कार्त्तव्यत्वं धृतम् ।
'धात्ववान् राजति' । राजा नृपः धात्ववान् प्रगृह्यमानाः स्यात् ।
मनःप्राग्वह्यं नीत्यादिशास्त्रपरिशीलनेन भवति । अत्रात्मपदेन
मनीषाश्रयम् । एतदेव भारतटीकायां नीलकण्ठभट्टेन ह्यक्तम् ।
अजितेन्द्रियाणां विनाशं वृणोते । तथाच "अथशेन्द्रियचिन्तानां
कृत्तिष्ठानमिव क्रिया । दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां
विना" इति । अन्यद्विषयेऽस्मिन् कौटिल्यैरर्यशास्त्रस्य तृतीया-
ध्याये प्रथमाधिकरणे समुपवर्णितम् । कैशिकहिहिः ज्ञानेन्द्रियाणि
पठित्युक्तम् । तद्वयथा — "मनःकर्णौ तथा नेत्रं श्रवणा च स्वधा-
मह । नाभिका चेति षट् तानि धेन्द्रियाणि प्रवक्षते" इति ।
इन्द्रियात्मनो निवृत्तम् । 'इन्द्रियमिन्द्रनिवृत्तम्' इत्यादिना घटा
निर्यातनात् सिंहमिन्द्रियपदम् । जि जयं, जयनम् । तदेतत्-
प्रत्ययभिन्नम् ॥ ५ ॥

सम्पादितात्मा जितात्मा भवति ॥ १० ॥

जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्यते ॥ ११ ॥

सम्पादितात्मनोजितात्मत्वं प्रदर्शयति सम्पादितेति ।

सम्पादितः । तीतिविज्ञानयुक्तमनाः पुमान् । अथवार्थ-
वार्ता-मित्य-धर्मशास्त्रजनित ज्ञानेन सम्पादितः परिमार्जित-
आत्मा मनो येन सः सम्पादितात्मा । जितात्मा प्रशस्तमनाः ।
न्यायान्यायविवेकेन जितमना वा भवति सादित्यर्थः । अन्यथा
प्रतिपदमात्मनो विपक्षभावना गरीयसीति शारः । तदुक्तं
हृदयतिना "आत्मवाम् राजेति" । काठकं च "यसु विज्ञानवान्
भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वशानि सदस्या
इव सारथेः" इति । युक्तेन मनसा आत्मोचित्यादि-शास्त्रजनित-
ज्ञानयुक्तचित्तेनेत्यर्थः । यतः "अवशेन्द्रियचित्तानां हृदिज्ञान-
मिव क्रिये"ति प्रागुक्तम् । असम्पादितात्मनः कार्ये विनष्टं भ्यात्
इति भावः ॥ १० ॥

वश्यात्मनः पुंसु सकर्मार्थमाधर्मे मौक्त्ये दर्शयति जिता-
त्मेति । जितां वर्जोक्ततः आत्मा मनो येन सः जितात्मा,
जितमनाः प्रशस्तचित्त इति यावत् । पुमान्, सर्वार्थैः,
कार्यज्ञानोपस्थितमङ्गलविषये । संयुज्यते तत्तत् कार्यमाधर्मे
योग्यो भवतीति अन्तराद्यः । अजितेन्द्रियस्य सर्वमाकृतं
भवति । तदुक्तं गीतायाम् "इन्द्रियाणां हि चरता यश्चरताम्-
विधोयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नावमिवाध्वनि" इति

प्रकृतिसम्यदा ज्ञानायकमपि राज्यं नीयते ॥१३

पदगतौ इत्यस्मात् कृप् । सम्यदनमनया वेति । प्रकृतिरिति
 'प्रकृतिगुणमास्ये व्यादसाख्यादि स्वभावयोः । योनौ निष्ठे पौर
 वर्गे' इति मेदिनी । प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यमिति कृष्ण सिद्धम्
 राज्ञोरपि सुनेपुण्यैः प्रतिष्ठिते राष्ट्रसमृद्धिः सम्बर्धते नाम्नाया
 यतो "नाराजके जनपदे" इति रामायणोक्तेः । नृपो निजतनया
 निव सख्याः प्रजाः पालयेत् । तथा च "प्रजाः पुत्तानिबोरपान्"
 इति मार्कण्डेयपुराणे । 'अर्थसम्य'दिति पाठे तु राजार्थसम्यद
 प्रजानामर्थो वर्धते इत्यर्थः अथात् ॥ १२ ॥

प्रकृति-सम्यदामुक्त्येवमेवमिति प्रदर्शयति प्रकृतीति ।

प्रकृतीनां निवत-करदानीं प्रकृटराज्य-कराणां तदङ्गाना-
 मिति यावत् । तपो सुखसमृद्धा, हि नियितम् । अनायक
 नृपविहीनं राज्यं नीयते सुशास्यते अपि सम्यक् संरक्ष्यते । यतः
 अनायक-राज्यनाशमद्वयः सम्यत् शान्तिं संरक्षणाय प्रकृतयः
 सभूयसमुत्थानेन प्रतिभूकरत्वेन च राष्ट्रं परिपालयन्तीति भावः ।

क्षचित् नायकहीनानां दौर्गम्यं विनाशं वा प्राप्नुः । तथाहि—

'अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायका ।

स्त्री नायकाः प्रजयन्ति नश्यन्ति मिथुनायकाः' इति ।

"नायको नेतरि श्रेष्ठे द्वारमध्यमनावपि" इति विश्वः ।

नयन्तीति नायकाः । नीयं प्राप्ये इत्यस्मात् श्रुम् ॥ १३ ॥

सम्पादयामानमन्विच्छेत् महायान् ॥ १६ ॥

नाऽसहायस्य मन्त्र-निष्ठयः ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां सम्भूय समुत्थानेन राज्यपरिपालने सुकरमिति भावः ।
अविमोतः समुदत्तयः । 'समुदत्तं समुद्भवेऽप्यविमोतं च वाच्य-
व'दिति मिदिनी । शीघ्रं प्रापणे, न व्यन्यायीति जयते । जयत्ययः
॥ १६ ॥

राज्यशासनयोग्यप्रयोजनमुक्त्वा राजानुकूलमकारयवर्गं दृष्ट-
यति सम्पाद्येति । आत्मानं मन्त्रं चादीन्निष्ठयनिष्ठयं सम्पाद्य
मोत्यादिशास्त्रबोधेन प्रतिज्ञाय स्वानुष्ठयमस्ति पुरोहितामात्म-
भ्यामादीन् महायान् महाकारिणः आनुकूल्यभाजः इति ।
अन्विच्छेत् । स्वराट्स्वराद्युपकारकत्वेन महायानुमानाभिपद्येत् ।
तदुक्तमभिपुनैः 'महायास्तोत्रादगन्तव्यं यादृशं भविष्यता'
इति । शौर्यज्ञानविज्ञानसम्पत्तीऽपि नरिणं ननुमुदरा कदापि न
नेव परिहरन् । एतं 'तुष्टिकापि परिगृह्य न प्रोहन्ति तत्पला'
इति । 'महायद्यानुचरीभिर्मन्त्रैः दत्तमन्त्रं मन्त्रं कृत्वा इति वा
अथ गतो, इत्यन्ताविति च । कदापि दत्तया किं न कदापि
वानिति' यादं तु महायद्यान् तदुदयं महायद्यान्तदुदय-
वाभिपद्येत् । न तु महायद्विरहित इति ॥ १६ ॥

महायद्विरहितस्य राज्यं न दत्तया न दत्तं न दत्तं

महायदीनस्य राजाऽनं महायदीनां राजाऽनं दत्तं

नैकं चक्रं परिममति ॥ १८ ॥

राष्ट्राख्यनागर्यपदातिकोशायेति । एभिर्विरहितस्य मन्त्रनिययो मन्त्रप्रणिधानं न भवति । राजाहित-विषयसंवादावधारणं सचिवादिभिर्विना न सम्भवतीति भावः । एवमर्थगान्धेऽपि 'य-एवमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः' । 'महायसाध्यं राजत्वम्' । अन्ध-त्तवेव 'कुर्वीत सचिवांस्तस्मान्नेपाश्च नृक्षयान्त'मिति । अपरे तु तीर्थाद्याष्टादशसंख्यकाः सहाया भवन्ति । तयाच "सेना-पतिर्गणको राजग्रेष्ठी दण्डाधिपो मन्त्रीमहत्तरो बलवत्तरयत्वारो घर्णाद्यतुरङ्गवलं पुरोहितोऽमात्यो महामात्यश्चेत्वाष्टादशसंख्यका राज्ञां तीर्था भवन्ति" । एते चाष्टादशसंख्यकास्तृतीयाः शास्त्र-विन्निपुणा मन्त्रिणो या राज्ञां सततं सहायाः स्युरिति श्रुत-सागरोये यशस्विलकव्याख्यानि प्रोक्तम् । 'स्वामिचित्तानुवृत्तिभि-र्मत्यैक्याकारकैर्नैव मन्त्र'मिति वृद्धस्मृतिः । स्वामिनो नृपतेः । चित्तानुवृत्तिभिर्मनोऽनुकूलाभिप्रायैः सार्धं सत्या नृपामात्योभय-बुद्ध्या एकरूपकैर्नैव । अभिसंबुद्ध्या एकरूपकैर्नैव मन्त्रमिति गुरुसूत्रार्थः । "भनुद्भव सहायचानुचरीऽभिभरः" इत्यमरः । अयं गतौ, इणं गतौ च । सङ्घं अयते एति वा, ताभ्यामच् । "समी निर्णयनिययो" । चिञ् चयने, निश्चिनोति । ततो 'ग्रहग्रह' इत्यादिना अप् स्यात् ॥ १७ ॥

बहुभिः सम्पाद्ये कर्मणि नैकस्योपयोगित्वं तद्दर्शयति नैक-

सहायः समोद्वस्वमुखयोः ॥ १८ ॥

मिति । यथाहि शकटस्थैर्क चक्रं रथनाभिः न भ्रमन्ति समति
तथा राहम् । एवं मन्त्रि-मन्त्रनिधयादिभिर्विना कार्यं सर्वभुक्
कार्यं न शक्नोति । तथाच कौटिलीये 'चक्रमिके ॥ वर्तते'
इति । अन्यत्राप्युक्तं 'यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवे-
दिति' । तथा मन्त्रादिभिर्विना न राजकार्यमिति भावः ।
'चक्रः कोके पुमान् क्रीबं व्रजे भैरवरायाऽयोः । राहो दध्नाकरे'
इति मेदिनी । चक्रमिति । क्रियतेऽनेन चक्रये कः । 'के कृष्ण-
दीनामिति' चार्त्तिकेणोक्तं इति ॥ १८ ॥

प्राक् सहायस्यावश्यकत्वमुक्त्वा मन्त्रति तदुपुर्णं वर्त्ति सहाय
इति । कर्मसु विषयस्य च सहायः सहायकरो साहाय्यकारोति
यावत् । स च भूभृता परिषा वा दु खे प्रतिशूलवेदनाये सुखे
चानुशूलवेदनाये । तयोः समः साम्यम् अनुभविता कर्म-
कर्त्ता चेत् समगुण्योऽसहाय्यमिति । 'समदुःखसुख' इति
पाठे तु न सुखदुःखे समे तुभ्यं सह रात्रा यस्य स इत्यर्थः
भ्यात् । सहायत्ववशं तुभ्यमस्तिमदितत् समत्वम् । 'समगुण्य'
इत्यमरः । समः केऽस्य समति । सम इत्यस्य मिदम् । त्वपि
गतेर्नृनत्वे सहायकस्य प्राक्त्वं श्रुतम् । तथाच 'सहायो'
'समवहार' इति केनित्त्वम् ॥ १८ ॥

अविनोतं छेदमात्रेण न मन्ते कुर्वीत ॥ २१ ॥

मन्तमूलाः सर्वारम्भाः ॥ २२ ॥

दिना णिनिः । सुगममन्यत् । 'शूरोमानोति' पाठे तु शूरोऽप्या-
हतशक्तिमानी चेति राज्ञो विग्रहणम् ॥ २० ॥

अविनोतं मविधं केनोपायेन पालयेत्तद्वन्ति अविनीतमिति ।
नयपरिहीनमर्यादाभिजात्य-प्रज्ञायोग्योऽनुसंगरहितं मविधं
छेदमात्रेण वास्तव्यमात्रेण रवेत् । न तु मन्ते । दितजनक-
रहस्यालोचनानिदु ॥ कुर्वीत न नियुज्यीत इति । तथाच
कौटिल्यः—'कार्यमामर्ष्यापुण्यमामर्ष्यं कल्पार्तः ।' कार्य-
मामर्ष्यादिति । कार्यनियुक्तस्य पुंसः कार्यगुणत्वेन तत्त्वव्यादने
पाटवमपाटवं वा सामर्थ्यं शक्तिः कल्पार्तः, अयमत्र-योग्योऽयोग्यो
वेति निरूप्यते इति तदर्थः । अमात्यस्यान्यस्य वा कार्यनैपुण्य-
दर्शनेन तत्पुण्यमामर्ष्यं कल्पनीयम्, नत्वाभिजात्यादिना ।
अविनीतः समुहतो वेति ।

'समुहते समुहोर्लोऽप्यविनीतं च वाच्यवत्' इति मेदिनो ।

न विनीतः । शास्त्रं प्रापन् इत्यत्र तत्प्रत्ययेन सिद्धम् ।

'छेदं प्रेम्णां छुतादिकं' । छेदं प्रेम्णां, छेदमन् । यथा
सिद्धम् ॥ २१ ॥

राष्ट्रहिताहितं मन्तमूलाणां मन्तमूलकत्वं प्रदर्शयति
मन्तेति । मन्तानि मन्तारम्भकानि करिष्यमाणानि वा
मन्तमूलानि मन्तपूर्वकानि भवन्ति । यद्यपि मन्तं कर्तारम्भा

श्रेष्ठतमां मन्त्रगुप्तिमाहुः ॥ २८ ॥

कूर्मः कमठ इव, अङ्गानि मन्थितकार्याणि, गृहेत् संतुष्टयात् ।
 आत्मनः स्वस्य यद् विवृतं वृत्तं सम्प्रकाशितं स्यात् तच्च कूर्माङ्गा-
 नीव सर्वतः संगोपायेत् । अतो ब्रह्मवृत्तिस्त्वानुसारेण 'वानं
 दुष्टमसाहसिकमघातगास्त्रं मन्त्रे न प्रवेगये'दिति । एतान्
 बालादीनयोग्यत्वान्मन्त्रकाले न शृङ्गीयादिति । विदुरनोतो
 च "चत्वारि राज्ञा तु महाशलेन, वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि
 विद्यात् । अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्याच्च दीर्घसूत्रै रभसै-
 चारणैश्च" इति ।

रभसैः सदा हास्यतरलैर्विचारगूढैः । चारणैः रणभौहभि-
 रित्यर्थः । सम्पदेति । पदं गतो, संपदमं सम्पदिति । 'सम्पदादि-
 त्वात्' इति वार्त्तिकेणात् क्रिप् ॥ २७ ॥

सकलगुप्तिभ्यो मन्त्रगुप्तेर्मुख्यत्वमभिदधाति श्रेष्ठेति ।

मन्त्राणां गुप्तिः । रहस्यप्रणिधानं गोपनीयत्वमिति ब्रह्मसति-
 प्रभृतयः । अन्यकार्यत इमामिव प्रशस्ततमां नीतिमाहुरमन्यत ।
 अनया राज्यस्य सम्यग्रक्षणं स्यादिति । आहुरिति, विशालाक्ष-
 बाहुदन्तीपुत्र-पिशुनप्रभृतय इति शेषः । "मन्त्रमूलं यतो राज्यं
 अतो मन्त्रं समाययेत्" इति भोजभूषण । तथाच गुरुणा सूचितं
 'मृदा दुराचारस्तीक्ष्णा आत्मबुद्धयः क्षिप्रक्रुद्धा बाला न मन्त्र-
 योग्याः' । अत्रैते मन्त्रयोग्या न भवन्तीत्यर्थः । मृदा बुद्धेर्मान्द्यात्,
 दुराचाराः प्रकाशनसम्भवात्, आत्मबुद्धयः स्वार्थसिद्धिपरत्वात्,

कार्याकार्यप्रदीपो मन्त्रः ॥ २६ ॥

इत्यपरत्वादा, विप्रकृष्टाः—स्त्रीधाधिक्यात् प्रमादादिसम्भवः ।
 वाक्ता बुद्धिरादित्वादिति । यद्यु सर्वसु मन्त्रगुप्तिसम्भावना विर-
 लेति भावः । उक्तञ्च विदुरनीतो "एकं हन्याववा हन्यादिपु-
 मुन्मो धनुष्मता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्वाक्यं मराइकम्" ।
 तत्रैव "विकीर्यितं विप्रकृतञ्च यस्य, नाम्ने जनाः कथं जानन्ति
 किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च, नाक्योऽप्यस्य अथति
 कथिदर्यः ।" विकीर्यितं कर्तुमिष्टम् । विप्रकृतं सम्यगनुष्ठितं
 कथं, विरुद्धं वा कृतमिति । २८ ।

मन्त्रप्रागर्थं प्रदर्शयति कार्य्येति । किमिदं कार्य्यमिष्ट-
 साधनं किमिदं वाङ्मिष्टसाधनमिति संशयाभ्यन्तारं मन्त्रोऽन्ध-
 कारनागी प्रदीप इव भवति । यथा दीपस्तिमिरहारी तथा
 मन्त्रोऽपि प्रज्ञामान्धाभ्यकारि धीवैशारद्यामोक्तकृदिति । तदुक्तं
 पूर्वसुरिभिः "मन्त्रस्वर सूरिभिः साहं कथं कुर्याद् विषक्षण,"
 इति । अस्मिन्नितं कार्य्यं यथा जने चास-घटः । मन्त्रस्मिन्नं
 कार्य्यं यज्जघट इव वार्जिज न तथा भिद्यत इति भावः । यद्यवा
 प्रदीपोऽस्ताम्बास्तिका । एतया सकम्पतत्त्वेऽज्ञानकृत्वात् । तथाच
 वाक्यापनार्थं प्रज्ञाय मन्त्रैर्विद्याभ्याम् उपाय सर्वेश्वरेणा
 मिति । प्रदीप इव प्रदीपो मन्त्रः । दीपमु चोक्तञ्च कञ्चन-
 भ्रजः । दमोन्मो रूढमन्त्रमिति त्रिकाण्डशेष प्रदीपप्रति
 प्रदीप्यतेनेन वा, दीपा दामो । इगुपधत्वात् क ॥ २८ ॥

मन्त्रचक्षुषा परच्छिद्राख्यवलोकयन्ति ॥ ३० ॥

मन्त्रकाले न मन्सरः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

मन्त्रकरणस्य फलं प्रदर्शयति मन्त्रेति । मन्त्रचक्षुरिव कार्यं
सम्पादयति । यथा रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः तथा विषयतत्त्व-
विचारे तदग्रहणे च मन्त्रः । लोका मन्त्रचक्षुषा पर्याप्तं शत्रूणां
छिद्राणि राष्ट्रविषयदोषान् धा । तानि स्वार्थसाधनेऽवसर-
प्रदानि, मन्त्रैरेवावलोकयन्ति पश्यन्तीत्यर्थः । केचित्तु चारै-
र्दूतादिभिर्मावलोकयन्तीत्याहुः । तथाहि 'राजानयारचक्षुषः'
इति । हिताहितरहस्यालापो गुह्यभाषणं वा मन्त्र इति । उत्तम-
मध्यमाधममेवेन प्रागुक्तानां त्रिविधानां मन्त्राणां मध्ये न
उत्तमः । न प्रगम्तोमन्त्रः । तदेव चक्षुस्तेनेति पूर्वोक्तं मार्कण्डेय-
सूत्रार्थः । मनुनाप्युक्तम् 'नाम्यच्छिद्रं परोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य
सु' इति । 'च्छिद्रं विवररभ्युवत् गर्भं दोषं' इति हेमः । च्छिद्राते ।
च्छिद्रमिदं । च्छिद्रिर् द्रोहो करने वा । 'स्फायितश्चि' इत्यादीना-
दिक्ताद्रक् ॥ ३० ॥

मन्त्रकरणममये मात्मर्यप्रक्राये तद्वान् व्याप्तमिधिधति मन्त्र
इति । मन्त्रक्राये मन्त्रनाममये । मन्त्रोऽभ्योक्त्यामहिष्णुता ।
म च न कर्तव्य, न चनुष्ठान्त्य' । तेन धैर्येहानात् कार्य-
१. व्याधान । तद्वान् मन्त्रा । मात्मर्यप्रभावो मन्त्रेऽप्योग्यः ।
'मन्त्रो मलिक्वाया व्यात् मात्मर्यप्रोधयोः पुमान् । चमहा

तथाणामेकवाक्ये सम्प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

परसम्पत्तौ लपणे चाभिधेयवत् इति मेदिनी । मन्त्रविप्लवे
दोषोक्तिर्यथा विदूरभीतां च,—

“एकं विपरसो हस्ति शस्त्रेणैकय बध्यते ।
सुराष्ट्रं समग्रं हस्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥”

मन्त्रविप्लवो मन्त्रप्रकाश इत्यर्थः ।

हहस्यतिरय्याह “गुणदोषागमं निश्चित्य मौर्ख्यबाहुल्याद्
य धारभते सोऽधमः” । गुणदोषयोरगतिं निश्चित्यावधार्य
मौर्ख्यबाहुल्यात् । बुद्धिमान्द्राज्युष्यात् । यो मन्त्रः समारभते
अनुष्ठेयते, सोऽधमः मन्त्र इत्यर्थः । सोमदेवनये पञ्चविधो मन्त्रः
सर्व्यशर्मणामारभ्योपायः शुभदयेति । मदी इयं, माप्यति पर-
दुःखे । ‘लभूमदिभ्यः कित्’ द्रव्योणादिकात्तर प्रत्ययः ॥ ३१ ॥
मन्त्रिणां त्रयाणाम् एकमन्त्रे सति अविभवादे वक्ति त्रयाणा-
मिति ।

त्रयाणां मन्त्रनिरतानां धीमदिवामानिकवाक्ये एकमन्त्रे ।
सम्प्रत्ययः कार्यनिष्पत्तिः । अविभवादात् कार्यमौक्त्ये वा ।
अथवा सति तादृशे सम्प्रत्यये मन्त्रे मन्त्रप्रत्ययः । विश्वस्त
कार्यफलनिष्पादक इत्यर्थः । तेन कार्यमिदं लक्षणम् अनुमायते ।
प्रत्येकमन्त्रे पञ्चमुक्त्या बहवो विप्रतिपत्ता भवन्ति । तथाच
मन्त्रिणां परिपदः द्वादशामात्रान् कुर्वन्ति मानवा । या
ति बाह्यस्या । ‘विशतिम्’ इत्यागनमा । यथा मा

आपत्सु स्नेहसंयुक्तं मित्रम् ॥ ३५ ॥

मित्रसंयुक्तो बलं सम्पद्यते ॥ ३६ ॥

कदाचित् कश्चिद्गम्यत्वा स्थित्वा मन्त्रमाकर्णयतीत्यागये-
नोक्तं गुरुणा निराच्येति ॥ ३४ ॥

आपत्काले समुपस्थिते बन्धुजनस्य योग्यव्यवहारं प्रदर्शयति
आपत्स्थितिः । विवाद-राग-व्यसनादिषु । मित्रं सुहृदम् एक-
क्रियम् । स्नेहसंयुक्तं वात्सल्यान्वितं व्यवहरेत् । यतो मित्र-
साहाय्येनापद्गो विमुक्तो भवति । तदुक्तं विष्णुशर्माभिः 'यस्य-
मित्रेण सन्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः' । 'ततो नास्तीह पुण्य-
वान्' इति ।

अन्यत्रोक्तं—'मित्रं स्वच्छतया रिपून् नयवलै'रिति च । वयो-
कुर्यादित्यर्थः । अतः आपत्सु प्रीतियुक्तं मित्रं यथा भवेत्तथा
कार्यम् । 'मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । त्रिमिता स्नेहने ।
मिच्छति । 'दमिचिमिदिगसिभ्यः' इति श्रौणादिकः क्तः स्यात् ।
एवं पादं गुण्येऽपि मित्रवृत्तमस्ति । स्नेहेति । स्थिदं प्रीतौ, स्नेह-
नम् । घञा सिद्धम् । पदं गतौ, आपदनमनया । ततः सम्प-
दादित्वात् क्तिप् ॥ ३५ ॥

मित्रसंयुक्तस्योपकारं प्रदर्शयन्नाह मित्रेति ।

मित्राणां सुहृदां संयुक्ते संलाभे भैत्रीकरणे वा बलं सम्प-
द्यते । संवदते । तच्च बलं 'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रश्च दुर्गे कोपो-
बलं सुहृत्' इति कामन्दकोक्तं सप्तविधम् । अमरसिंहनये तु

अलब्धलाभादिचतुष्टयं राज्यतन्त्रम् ॥४३॥

तीर्थप्रतिपादनासामर्थ्यं प्रज्ञागयति नेति ।

एतच्छास्त्रमंकेतिततीर्थं समदगसुखव्याख्यानं निगटितं
प्रसङ्गादन्यदुच्यते । तीर्थं व्याख्यादिस्थानम् । न प्रतिपादयति
गमनादिभिर्न तत् सम्पादयति । स्वान्मस्यतः स्वपरगमनतत्त्वभा-
नुष्ठानासम्भवं इति भावः । अथवा तीर्थं शास्त्र-यज्ञ-विदत्-
क्षेत्रादीनि सर्वानि तानि न सम्पादयति न रक्षतीति । नोति-
वाक्यान्ते तु—तीर्थं धर्मसमवायिपात्रम्, कार्यसमवायिपात्र-
श्चेति वर्णितम् । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपाय नारीरजःसु च ।
अवतारपिंशुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय मन्त्रिषु” इति मेदिनी । मन्त्रि-
ष्विति अष्टादशसंख्यका मन्त्रादयः । अमरोऽप्याह “निपाना-
गमयोन्मीर्यम् ऋषिगुष्टप्रले गुरी” इति । तू प्रवनतरणयोः
तीर्थ्यते येन तत्तीर्थम् । तरतिः ‘पातुस्तुदि’ इत्याद्यौणादिकात्यक् ।
प्रतिपूर्वात् पदेर्लुप्ताद् लटि रूपम् ॥ ४२ ॥

सम्पत्तिं राज्यतन्त्रं निदिशन्नाह अलब्धेति ।

अत्रालब्धस्याप्राप्तस्य धनादेर्लाभः प्राप्तिः । तच्चतुष्टयम् ।
अत्रातो भवन्ति दशाभेदेन । तदुक्तमर्थसमुद्देशे सोमदेवसूरिभिः ।
“अलब्धलाभो, नञ्परिरक्षणम्, रक्षितपरिवर्धने चार्थानुवन्ध”
इति । मामादिभिर्हपायैः पुरुषेणार्थे उपाज्जनीयः । लब्धोऽर्थः
पुनर्यत्नेन सम्पत् रक्षणीयः । रक्षितोऽर्थो हर्षि नेयः । वर्धितं पात्रेषु
नित्तिपेत् । तच्चतुष्टयं राज्यस्य राजकर्मणो राष्ट्रस्य वा तन्त्र

राज्यतन्त्रेष्वायत्तौ मन्त्रावापौ ॥ ४५ ॥

मन्त्रं स्वविषये कृत्येष्वायत्तम् ॥ ४६ ॥

शास्त्रं नीतिशास्त्रम् । शासु अनुगिटी, शिष्यतऽनेनेति 'सर्व-
धातुभ्यः ङ्' । प्रायुक्तगुर्व्यादिविरचित-शास्त्रानुसारेण राज्य
शासनस्य समधीनत्वात् कौटिल्यैस्तद्गजनीतिशास्त्रे स्पष्टमुक्तम्
“अर्थशास्त्रं धनुर्वेदं यद्वाद्भवेन्नदीपति”रिति ॥ ४४ ॥

सम्प्रति मन्त्रावापयो राज्यतन्त्रायत्तत्वं प्रदर्शयति राज्यमिति ।
राज्यं राजकर्मसमूहो राष्ट्रं वा । तन्त्रवृत्तं प्राङ्निगदितम् ।
तदायत्तौ समधीनौ मन्त्रावापौ द्वौ स्तः । अत्र तन्त्रं नृपायितो
देशो वेति कैचिदुक्तम् । मन्त्रलक्ष्यमपि पूर्वमुद्घातितम् ।
यद्यपि आवापौ भाण्डपचमं तदमूलकतजलाधारो वा । तथापि
प्रकरणादत्रारिचिन्तायामपि तद्वृत्तिः । यथा 'परं प्रत्यावापः
फलति कृतचेकस्तद्वरिम्' इति । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्
सिद्धान्ते चोपधोत्तमे । इति कर्तव्यतायाश्चे'ति मिदिनी । यद्वा
मन्त्रस्यावापोऽनुलोम-रीत्या निगूढभावेन वर्हेनम् । तथात्वे एक-
त्वनिर्हेगो भिन्नपाठश्चेति केचित् । तच्च धारणे, तनु विस्तारेण,
अनयोरौणादिकाद् ङ् नृ चञौ स्तः ॥ ४५ ॥

मन्त्रावापयो राज्यतन्त्राधीनत्वमुक्त्वा सम्प्रति मन्त्रस्य स्व-
विषयकार्यायत्तत्वं वक्ति मन्त्रमिति । स्वस्य राष्ट्रोविषये । कर्मसु
अमात्योत्पत्त्यादिषु अर्थशास्त्रोक्तेषु समनुगतं मन्त्रं प्रोच्यम् । यतो
मन्त्रपूर्यः सर्वोऽप्यारम्भो नृपानां भवति । तदुक्तं सोमदेव-

पावापो मण्डले सन्निविष्टः ॥ ४० ॥

परिभिः 'मन्त्रपूर्वैः सर्वोऽप्यारब्धः चित्तिपतीनाम्' इति ।
तदर्थं शक्तेषाप्युक्तम्—

“अमन्त्रसन्निधेः साधे यः काव्ये हृदते शृणुः ।

तस्य तस्मिन्नात्मने भावि वन्द्य सुखं यथा ॥”

यदा स्व-विषयकत्वेषु पाङ्गुण्यमन्तव्य-कार्यमिति ज्ञेय-
वाक्यामृतं । अन्ततः च "आकार्यमिदं रजितमर्थः ।" याव-
न्मन्त्रकृतः कार्यमिदं भवति तावन्मन्त्रो रजितमर्थ इत्यर्थः ।
तन्मन्त्रं शुद्धवादः । 'शुद्धवादेऽपि च पुमान्' इति भिदिनो ।
तन्मन्त्रमिति । याते तु स्वदेवकार्यमन्त्रेषु यदायत्तं तदेव मन्त्रः
ज्ञेयमिति तदर्थः । शुद्धवादेऽपि च मन्त्रान्मन्त्रम् । आयत्त इति ।
यतो प्रयत्ने, आयत्तम् । अथैकमन्त्रकृतं च मन्त्रम् । कथमिति ।
'कथं विद्विषि कार्यं च कथं क्रिया दिव्योक्तयोः' इति वक्ष्यते ।
कार्यं कार्यं कथमिति । 'कथं ज्ञेयं इत्यनेन चकारात् अयम् ।
अथवा कर्ता अयम् इत्यनेन कथ्यते । 'अदुपधात् इति अयम् ३ ३ ३ ।

आवापण अन्तर्भावनातित्वं कथयति आवापति । आवापः ।

[illegible]

सन्धिविषययोरीनिर्मण्डलम् ॥ ४८ ॥

सूचीयेऽष्टमसर्गे प्रसिद्धमस्ति । सार्धस्यस्यस्येऽपि सप्तप्रज्ञातिर्ग-
मण्डलं प्रोक्तम् । अर्थगोस्ते यथाधिकरणे मण्डलयोनिविवरणे-
ऽन्यज्ज्ञेयम् । मण्डलं द्वादशराजकम् । यथाहि 'स्यान्मण्डलं
द्वादशराजके च, द्वेमे च विन्धे च कदम्पके च' इति विना ।
पुनश्च योजनानुसन्ताने यावपन्ति । 'धातूनामनेकार्थत्वाद् गण-
स्तमनित्यमिति' न्यायादन्यार्थत्वम् । 'इत्येति' यच् । सङ्घि
भूषायाम्, मण्डलं मण्डयति वा । 'उपादित्वात्' कालच् ॥ ४७ ॥

सन्धिविषययोः कारणत्वं मण्डलस्य द्वादशयति मयीति ।
अथ धनादिदानेन धन्युभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं सन्धिः ।
"एतदर्थः सन्धिः" इति भोगदेवाः । तदेवाह श्रुतिप्रत्यक्षतरी
भोगभूयः । यत्र शत्रुणा मय एतदर्थः, त्रिदशैः कर्मविषयदार्ढ्य-
वृत्तौ तेन वा शत्रोस्तेन वृत्तौ तेन यो भवति स एतः, तेन सन्धि-
भवति । "अथवाधो विषयः" इति भोगदेवभूतिः । यदा यस्मिन्
विजितैर्दोः कोऽप्यवसार्धं करोति तदा विषयो भवेदिति तदर्थः ।
अथवा यामण्डले दातृ-गुण्डल-कृतेदादि विषयः । सन्धिविषययो
यन्मन्त्रः सन्धिविषयः । विषयश्च प्रज्ञात-कृत-गुणी भवेत्
विषयः । तदर्थं श्रुत्याचार्यः —

दुर्धनो धर्मिनं यत्र एतदानीम मोक्षयेत् ।

तत्रान् सन्धिविषयस्य यावन्मन्त्रं प्रकथयति ॥

सन्धिविषयः विषयविषयश्च ।

"यदि एतदर्थः सन्धिविषयः सन्धिविषयः ।

नीतिशास्त्रानुगो राजा ॥ ४६ ॥

सोमेन रक्षितैः कार्यैः शत्रुणा सह विग्रहः ॥
एतत् कौटिलीये कामन्दकीये च पुष्कलं वर्णितमस्ति । नीति-
शास्त्राभूते यादृगुल्लसमुद्देशे राजमण्डलं तदधिकारय प्रोक्तम् ।
एतयोर्द्वयोर्मण्डलसमेव योनिः स्यात् । सन्धिः सन्धानम् । संपूर्व्यात्
'उत्सर्गे धोः किः' । विग्रहं विविधं वा घटनं विग्रहः । वि-
पूर्व्याद् घट्ः "घट्ट हट्ट" इत्यादिना चप् । योनिरिति । यु-
मिथ्ये । योति । 'वहि चि' इत्यादिना निः । 'योनिः करणे
भगतोययोः' । "योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकर्षे छरस्मिन्"
इति हेममदिन्यौ ॥ ४८ ॥

भूभुजो नीतिशास्त्रानुसारित्वं प्रदर्शयति नीतीति । नीति-
न्यायः । चान्दोच्चिकादिः । दण्डनीतिर्वा । चर्षशास्त्रमिति
केचित् । नीयते बोध्यते विषयोऽनयेति । नीयं प्रापञ्च, नयतिः
क्तिन् प्रत्ययाच्चिप्यसम् । दण्डनीतिरिति । दण्डो नीयते
नयतेऽनयेति । दण्डं नयति, दण्डयान् प्रति प्रापयति चेति
क्तिन् । नीति-प्रतिपादकं शास्त्रं नीतिशास्त्रमित्यपरे । तच्छा-
स्त्रानुगामी राजा स्यात् । अन्यथा स्वेच्छया कार्यानुष्ठाने
, निष्ठापात-शङ्का प्रवर्तते । नीति-नियमानुसारेण व्याकरणस्य
प्रकाशानुसारे विधेयम् । 'नीतिं हहम्यति प्रायः भ्रातृभ्योऽप्या
न्यत् पुं' इति महाभारते । तथा चायशास्त्रे 'वाक्ता दण्ड
नीतिर्धेति' बार्हस्पत्या । छपिगीरस्य च विधिर्धेति वाक्ता
"दण्डनीतिरित्वं वा विद्या" इत्यादिमता । "अतस्त एव ि

अनन्तरप्रकृतिः शत्रुः ॥ ५० ॥

इति कौटिल्यः । चतस्र इति । अन्वीचिकी, त्रयी, वार्ता ।
दण्डनोतिथ । युक्तिकल्पतरौ च—

“नीतिहीननरन्द्राणां नश्यन्त्याश्च सुसम्पदः ।

अतो नोतिः प्रयत्नेन व्यवणीया नृपोत्तमैः ” ।

“बृहद्वोऽविनया नष्टा राजान” इति भागवे । अविनया
नृपा वैश्वराजप्रभृतयः । नीतिनैपुण्यात्तिस्त्रः शक्तयो वर्धन्ते ।
प्रभावोत्साहमन्त्रजाः शक्तयस्तिस्त्रः । प्रभावशक्तिः “कोपो दण्डो
बलश्चेति” । उत्साहशक्तिः “विक्रमबलम्” । मन्त्रशक्तिः “सन्ध्या-
दीनां सामादीनाञ्च यथावस्थापनम् । न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।
‘पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः’ । नीतिवेदिनां त्रिवर्गः । जयः स्थानं
वृद्धयेति । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । उपचयो वृद्धिः । उप-
चयापचयाभावः स्थानमिति । अष्टवर्गो यथा—

“क्षपिर्वर्णिक पयो दुर्गः सेतुः कुप्परबन्धनम् ।

खन्याकरधलादानं शून्यानाञ्च विवेचनम्” ॥

‘त्रिवर्गो धर्मार्थकामा’ वेति च ॥ ४८ ॥

शत्रोः पारिभाषिकं लक्षणं यत्किं अनन्तरेति । अनन्तर-
प्रकृतिर्नृपः शत्रुः । स्वदेशादव्यवहितदेशस्य राजा अनन्तर-
भूपः । शत्रुरिति । शत्रवोऽनेकविधाः । शत्रुलक्षणं सोमदेवीये ।
“य एव स्वस्याहितानुष्ठानेन प्रातिकूल्यमियर्त्ति स एवारिः” इति
सामान्यशत्रुलक्षणम् । “समाभिजगः सहजशत्रुः” । “विराधो

एकान्तरितं मित्रमिष्यते ॥ ५१ ॥

विराधयिता वा कृत्रिमः शत्रुः । "यन्मात्रयो दुर्वन्मात्रयो वा शत्रुश्चेदनीयः" । "विषयान्तरौ राजा शत्रुस्त्वभिधीयते" । अथान्तरात्कामन्दकीये पुष्कलमस्ति । शत्रुरिति । शत्रुश्च शान्तं, शान्तयति । अत्रान्तराद् "च शान्तिभ्यां शत्रुः" । बहुलमन्वयापाति चित्तुः । किंचित्तु अत्र प्रकृतिपदोपादानादन्तराद्-कारणात्-प्रजा भूभुजा शत्रुस्त्वर्थे अन्तरिते ॥ ५० ॥

सामयिकमित्रमथर्वं वञ्चि यजेति । मित्रमेकान्तरितमिष्यते । "शत्रुमित्राभ्यां परंमुदासीनः" इति । शत्रुत्वं शीघ्रदेवैः— "यः सम्पदौघं विपद्यति मिष्यति तच्चित्रम्" । सम्पदौघं शत्रुद्वयान्-वत् । विपद्यति चापलाभेऽपि मिष्यति योऽहं करोति तच्चित्र-मित्यर्थः । तदेव कैमिलिनाप्यहम् ।—

"यः शत्रुं क्रिया योऽहं ददत्तदत्तयापदि ।

तच्चित्रं प्रीष्यति शत्रिर्धैर्यस्थिजैः शैरिचः" ॥

तत्तिविधम् । निर्यामित्रम् । अहजमित्रम् । कृत्रिममित्रम् । अकारणं पाप्यं पालको वा यो भवति तच्चित्रमित्रम् । अथ मित्रस्य पुत्र्यपुत्रपदस्यैवपापान् शत्रुयो भवति तम् अहज मित्रम्यात् । यः पुत्र्यां जायतेहनाशान् दृष्ट्वाति योऽहं ददत्तदत्तं तत्कृत्रिमं मित्रम् । "मित्रकृतं परमिष्यते" अत्र पुत्र्यं निर्यादितमहो परमिष्यते । अपरञ्च कामन्दक टीकायां अदेमाप्यहजितं देमाधिपतः परं दत्तं अहजमित्रमिष्यते । "मित्रं ददति न ददति" इति कर्तृद्वयं अहजमित्रमिष्यते ।

हेतुतः शत्रुमित्रे भविष्यतः ॥ ५२ ॥

हीयमानेन न सन्धिं कुर्वीत ॥ ५३ ॥

“असि चिमिदिग सिन्धुः ‘ऊः’ इत्यौणादिकात् सिद्धम् । येषु
इन्द्रप्रत्ययमिहमित्युक्तं तस्य गुणप्रसङ्गात् सूत्रस्य सङ्गादायेति ॥ ५१ ॥

दृष्टदुष्टदोः कारणत्वं कश्चि हेतुत इति । हेतुतः कृतघित
कारणात् । सदाचरणादुपकाराच्च मित्रम् । असदाचरणात्प
काराच्च रिपुरिति । तदुक्तं विष्णुशर्मभि “अवधारणेन कायमो
मित्राणि शिवस्तथा” अपरञ्च—

“आपत्तानि च सम्प्राप्ते कार्त्तं च गृह्णति स्थितं ।

कोपे प्रसादने नैच्छेन्नित्यप्येति गुणाः श्रुताः” ।

इति नाट्यदर्पिणा मित्रगुण उक्ता मित्रदोषाश्च रैभ्योक्तौका
यथा—

“दानं श्रेष्ठं निजार्थं त्वमुपेक्षा व्यसनेषु च

धैरिमहोऽप्रगमं न मित्रदोषाः पत्नीर्त्तिगाः” ॥

सर्वोभेदकारणमुक्तं शुक्लानार्येण यथा,—

‘सौमहृदित्विवाद्दोऽप्य सदायित्वमदानता ।

स्वमव्यवस्यता मित्रं । येषु च नित्य-धैरिता” ॥

हेतुत इति । कि—नते, विनीति व्याप्नोति कार्यमिति
कर्मिभूतं इत्याशोकादिशक्तम् । “तु मित्रे प्राङ् निवर्त्त
नमपम । ॥ ३ ॥

यद्यमानेन मात्रं मित्रं निगद्यति सोऽयमानेनेति । सोऽय-
मानेन मात्रं अस्मिन् चर्त्तं अनादि-मित्रं चरुभिः प्रीत्युत्पादन-

तत्रो हि सन्धानहेतुस्तदर्थिनाम् ॥ ५४-५

संज्ञोक्त्यनुक्तं कार्यं न कुर्यादित्यर्थः । “पणवन्धः सन्धि” रिति
सोमदेवाः । तथैव “पणवन्धो भवेत् सन्धि” रिति भोजनृपाः ।
न च पादगुण्ये प्रथमः । यत्र शब्दोऽप्यपणवन्धो विधीयते तेन-
चित् शब्दोऽप्यनुक्तं वा शब्दोऽप्यनुक्तं विहितं यो भवति न पण-
वन्धते, तेन सन्धिर्भवतीति भावार्थः । तदुक्तं शुकदेवे.—

“दुर्वर्तो बलिनं यत्र पण-दानेन साधयेत् ।

सावत् सन्धिर्भवेत्तस्य पावन्मात्रपत्रत्पितः” ॥

कौटिलीये च “ज्ञेयमानः सम्प्रधीतः” । “ज्ञातमानोऽप्यनुक्तं
सन्धते” इति च ज्ञेयमानः सन् विजिगीषुः सन्धानं कुर्यात् ।
पणवन्धो सकाशात् पणवन्धेन दण्डव्यवस्थया सन्धिसुपियाहेत्यर्थः
पणवन्धोऽप्यनुक्तं सन्धेन साधे न सम्प्रधीतः । द्वयोर्विजि-
गीषोः । पणो ज्ञेयमानोऽप्यनुक्तं ज्ञेयमानः । पुनश्चिरत्त सुधा-
धार्यः । पुष्कलमन्यत् कामन्दकीये । सन्धानं सन्धिरिति । तत
“सपद्यं धीः किं” । ज्ञेयमान इति । ज्ञेयमान इति । ज्ञेयमान इति ।

नच । “सु-मा स्या” इत्यादिनेत्यम् ॥ ५४ ॥

सन्धानस्य हेतुः निर्वक्ति तत्रोहाति । तदर्थिना सन्धाना-
दिनाम् । अपरस्य सपद्यं तत्र । प्रभावो प्रतापो वेति । सन्धे
हेतुः काश्चित् । “तत्रो हि सन्धानकारणम्” इति कौटि-
लीयः । कोपदण्डज-प्रतापस्य तत्रद्वयमिति । कोपो धननिष्कार-

नातप्तलोहं लोहेन सन्धत्ते ॥ ५५ ॥

लयः । दण्डोदमः सैन्यश्च । ताभ्यां 'जातं तेजः' । भरतोऽपि तेजोलक्षणं प्राह—

“अधिषेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्यये प्रसहनं तत्तेजः ससुदाहृतम्” ॥

स्वस्मात् परास्मिन् रात्रि प्रभावाधिकात्तेन साकं सन्धानं ससुचित-
मिति भावः । अन्यस्त्रीतिसारेऽस्ति । 'तेजो दोषौ प्रभावे च स्वात्
पराक्रमरेतसो'रिति मेदिनी । तेजयति, तेज्यतेऽनेन वा 'तिङ्
निशने' तत् औष्णादिकादसुन् ॥ ५४ ॥

विजिगीष्वोर्हयोरेकस्य प्रतापाधिक्यं विना सन्धानं न स्यात्त-
द्दर्शयति, नेति । यथा अतप्तम् अध्यायमानम् अदन्तलोहमिति ।
प्रधातं लोहं विना न सन्धत्ते नापि संमिथी भवति । यथा
अस्तुधप्रलतिः सादृशप्रकृत्या न विगृह्यते । भिन्नप्रकृतिचोभो
विग्रहकारणं स्यात् । 'नोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे जोङ्गके सर्व-
तेजसे' इति मेदिनी । लुह गार्हो, लोहति, लुह्यते वा । अथा
घञा वा सिङम् । अथवा लृष् छिदने, लूयतेऽनेन, ततो बाहु-
लकाद् ङः । अन्ये तु—रुह प्रादुर्भावे, रोहति, रुह्यते वा
ततोऽच् । कपिलिकादित्वास्तत्त्वम् । अन्यदुत्तमर्यगास्त्रेऽस्ति,
विस्तारभिया नङ् संगृह्यते । तप सन्तापे । तप्यते इति तपेः
तप्तत्ययेन सिङम् ॥ ५५ ॥

बलवान् हीनेन विग्रहीयात् ॥ ५६ ॥

न ज्यायसा समेन वा ॥ ५७ ॥

हीनशक्तिना समं बलवानो विग्रहकरणं वक्ति बलवानिति ।
प्रथमो नृपः हीनेन दुर्बलेन सीचयनेन विग्रहीयात् विग्रहं
कुर्यात् । परमणसे दाहच्छेद-मुण्डनादिनेति । 'बलवान्
हीनेन विग्रहीया'दिति पाठे तु शब्दो हीने दुर्बलत्वं गतं तेन
सह विग्रहं न कुर्यादित्येवमर्थः स्यात् । अथ च कौटिल्यमन्तः
पाठो भवेत् । तथाहि अर्थशास्त्रे "न हीनेन विग्रहीया"दिति ।
विग्रहं विविधं वा पक्षं विग्रहः । स च पक्षविध-यामेदमन्तः ।
विग्रहो यामम् । सभा-यामम् । सभा-यामम् । प्रसङ्ग-
यामम् । उपस्थ-यामम् । अन्यर्थातिसारिइति । पुनर्विग्रहो-
ऽपि त्रिविधः । प्रकाश-विग्रहः । कूट-विग्रहः । मूर्त्तौ विग्रहः
धोडात् स्वागि, होयते ऋति । 'पुमाव्या' दस्यादिमेत्यम् ॥ ५६ ॥

हेन सह विग्रहो न विधेयस्तदर्थयति ऋति । ज्यायसा
ज्येष्ठेन प्रहसेन साहे विंदा समेन तुन्दकमेन सह भैम विग्रहीया
दित्यर्थः । शक्तिरूपोपचितो ज्यायान् । ममान् शक्तिरूपः सम
शक्तिरूपोपचितो हीनः । विक्रमो बलमुक्ताह इति इति तद्वत्
तदाह सोमदेव "अभ्युद्यमानं परं विग्रहीयात् ८६८ मर्दि
यामनेषु सीम" । शब्दो कदाशक्तिजिगदुपदयति
शक्तिर्भवति तदा तेन समं विग्रहीयात् । यदि दाहच्छेद-
मुण्डनेषु सीमो भवति न भवेत् । "ज्यायान् हरे ददधत् व" इति

हस्तिनः पादयुद्धमिव बलवद्विग्रहः ॥ ५८ ॥

आमपात्रं आपेन सह विनश्यति ॥ ५९ ॥

हैमः । अतिययेन वृहः प्रगस्यो वा । 'दिवचन'मित्यादिनेतीष-
सुनि 'ज्यच' इति वृहस्य ज्यादेगः । ज्यादादीयसः इत्यात्वम् ।
'समस्तुल्य' इत्यमरः । सम वैकृत्ये, समति, अत्रा मिडम् ॥५७॥

द्वयो बद्धनां वा बलवतां परस्परं विग्रहः कौटुम्भस्तद्विग्रहयति
नस्तीति । हस्तिनः करिणः पादयुद्धं पादयोः प्रहरणरूप-
संघामः । एकस्य पद्भ्याम् अन्यस्य पादयोर्युद्धम् । तदिव ब्रह्म
वतोर्नृपालयोर्द्वयोः विग्रहः समरः स्यादिति । हस्तिनः सेना
इत्येव समरसम्भावना निश्चिता । तथा चामरः "इत्यमरव
पादात् सेनाइ" स्याच्चतुष्टयम् । हस्तः शुण्डीऽस्यास्तीति
"इस्ताज्जातो" इतोनि । विग्रह इति । विग्रहणं विरुद्धं वा
पङ्कणम् । "विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभाग-शरीरयो"रिति
हैम । यद् उपादामे इत्यस्मात् "यद्गृह" इत्यादिनाऽप्यु ॥५८॥

पूर्वसूत्रस्योदाहरणत्वेनेदं वक्ति आमिति । यथा आमपात्रम्
आशक्तशुदादि भाजनम् । आपेनाद्भिरित्यर्थः । 'कन्दोषत् सूत्राणि
भवन्तीति' नियमादापेनेति आर्षपदवञ्चेयम् । तेन सह विन-
श्यति वारिमात्रवतीति । 'आपः स्त्री भूमी'त्यमरः । आप-
थ्यामी, आप्प्रवन्ति आप्यन्ते वा । 'आप्प्रोतेष्ट'स्वये'ति शिव,
कथयत्यत्र । अत्रा कापि 'आपोभिर्माज्जनं लब्धे'ति अप् शब्दस्य

परिप्रयत्नमभिसमोच्यात्मरक्षया वस्तत् ॥ ६० ॥
शक्तिहोनां वस्तवन्तमाश्रयेत् ॥ ६१ ॥

मात्तात्वमपि हृष्यते । बहुवचनवाचकोऽयं प्राणदत्तादिषु
शब्द-स्वाभाष्यात् । 'आमपावसामिनं नर्हति पाठे अयमर्थो
भाति यदासपात्रं तादृशपात्रास्तर्हि नष्टं प्रतिपादयति नस्तदुभयं
विनश्यतीति ॥ ५८ ॥

शत्रोन्निद्राश्चैव तत्परतां प्रदर्शयति धरोति । धरोति । धरोति ।
दुर्हंदां शत्रूनामिति । प्रयत्नयेत्ता उद्यमयेति । परकीयं राष्ट्रा-
दिनामि मन्थनं वा । तदभि मन्थन् समीक्ष्य शूद्रमवलोक्येति ।
चात्मेति । आत्मरक्षया आत्मनः स्वप्नं राष्ट्रं च रक्षयिष्यतीति ।
यदेवमिति । यदा चामित्रं व्याख्याताक्रमेण दाह-तुल्यमा-
दिना समुद्यमं करोति तदा नृपो ह्यात्मानं सर्वथा पालयेदिति ।
भावः । 'परिप्रयत्नमभि समीक्षेति'ति पुस्तकान्तरस्वपाठेऽप्यु-
क्तं एव । धरोति यः प्रयत्नः तं मय्यन् अयमोक्तयेदित्यर्थः ।
अस्मात् परं "मन्थयिष्यतीति" इति शब्दं कश्चिददर्शयत्येति तत्
शूद्रमधिकं प्रस्तावविरोधि प्रताप्य स्वातन्त्र्यं भवे विनश्य-
त्याख्यातम् । यद्वा मन्थनं पञ्चमिकमात्रित्वावतिष्ठेति तदर्थः ।
अभि । अतः गतौ । इत्यर्त्ति विरोधम् । ततः 'अथ च' इत्योपा-
दितात् सिद्धम् । प्रयत्नः । उपर्यादं यतो प्रयत्ने, यतनं । ततो
नष्टं इति कामापाः ॥ ६० ॥

दुर्धमस्य वस्तवदाश्रयत्वं प्रवर्ति शक्तीति । शक्तिं श्रोत्रं

दुर्वलाग्रयो हि दुःखमावहति ॥ ६२ ॥

सामर्थ्यमिति । राष्ट्र-दुर्गं सैन्य-कोपादयस्य । तेभ्यो हीनो रहितः । बलवन्तमिति । बलवन्तं प्रतापान्वितम् । दुर्ग-सैन्य-कोपादियुक्तं वा । आश्रयेदिति । आधिपत्यं भजेत् । तथाचोक्तमभियुक्तैः—

‘अत्यन्त बलवन्तोऽपि पौर-जानपदादयः ।

दुर्वलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवान्नितैः’ ॥

“विपदि प्रधानाग्रयो हि श्रेयान्” इत्यौशनसाः । विपत्ताले प्रधानं शक्तिमन्तमाश्रयेत्तत्प्राणार्थमित्यर्थः । ‘शक्तिरायुधभेदे स्यात् उत्साहादौ बले स्त्रियाम्’ इति हेमः । यस्तु यत्नो, यत्नतेऽनया । ‘स्त्रियां क्तिन्’ । अन्यतोक्त आश्रय इति ।

“उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायः प्रतिक्रियः ।

शक्तिहीनः संशयते बलिनं धार्मिकं नृपमिति” ॥ ६१ ॥

प्रबलं हित्वा यो दुर्वलाग्रयं करोति तस्यावस्थां शक्ति दुर्वलेति । दुर्वलाग्रयो हीनशक्तेरवलम्बनम् । हि अवश्यम् । दुःखं लीगमावहति जनयति । सर्वस्य विपदि स्वस्मात् समधिकशक्तेरेवावलम्बनं समीचीनमिति भावः । तदुक्तं भीतिविद्भिः ‘कर्त्तव्यो महदाश्रयः’ । अन्यत्र हितोपदेशे ‘विगिष्टेय विगिष्टतामिति’ । विगिष्टैः । प्रबलैः सह मेलने विगिष्टतां श्रेष्ठतां विपत्ताणश्च भवतीत्यर्थः । ‘दुर्वले निगिते श्लाता’मिति रभसः । दुष्ट

अग्निषट्पाञ्चानमाश्रयेत् ॥ ६१ ॥

राज्ञः प्रतिकूलं भाषरेत् ॥ ६२ ॥

सोमं वनमध्वेति विदध. । वनं प्राप्यते. वनति. ततोऽभ्यु. ।
एतन्मन्त्रं पुरोपरतः श्रुतोक्तं कामद्वयं मुहुटस्थाप्यते च
होमं कदाचिन् ॥ ६१ ॥

आश्वयत्नं शक्तिं निर्दिशति अग्निषटिति । यथा अग्निरतोऽपि
प्रचरन्त्या प्रतापेणैव वनं राज्ञानं वनर्हणः समाश्रयेत् ।
यथा वा प्रचरोऽप्यग्निर्दोहवधु बिना दाहकः प्रजामन्त्रय न
भवति, तद्वत्स्येत् । अथवा अग्नेर्दोहक गोपक्षादिमत्वेऽपि
तदाश्रयं बिना लोभयाता न सम्पद्यते । तद्वत्स्यतेः प्राचये-
ऽपि तदाश्रयं न परिहरेत् । स्वामि-समुद्देशे सोमदेवैव
राजमन्त्रयन्—“धार्मिकः कुलाचाराभिन्नविशुद्धः प्रतापवान्
नयानुगतहृत्तिष्ठ स्वामी”ति । धार्मिकः स्वधर्म-प्रचारतः ।
नम्रियः । प्रतापवान् शौर्यशौर्यभोमादिगुणान्वितः । नयानु-
गतः व्यापवान् इत्यर्थः । अग्निरिति । अग्निं गता. अहति ।
नो, राजति । ‘जनिन् यु क्ति’ इत्यादिना जनिन्मन्त्रयेन
नृपस्य विद्वत्पराश्रयं निर्दिशति राज्ञ इति । राज्ञो मर्होभुजः

न देवचरितं चरेत् ॥ ६७ ॥

प्रतिकूलं विरोधं राजद्रोहं वा । नाचरेत्तथैव कुर्यादिति
मत्करणे महानिष्टपातात् । तदुक्तं भारते—

“यस्य कोपो महान् बाधः प्रमादश्च महाफलः
कप्तास्य मनसापोक्तेर्दनर्थं पाप्मसम्मतः” ॥

अथ च—

“आत्मीयं नायमन्तश्चो मनस्य इति भूमिषु
महती देवता ह्येषा नरकयेण तिष्ठति ॥”

वाक्यामृते च—“अम्वागिजाः प्रकृतयः मृगवा अपि निम्तरीत
म गच्छन्ति” इत्यतो नृपमातिशूष्यं चित्वा सूर्यया तं दानकृष्णं
भमाचरेत् । तेन चापह्नो निम्तारः । उक्तञ्च रैभ्येन—

“चित्ते भूमिनापि तु आत्मीयेभ्यः सदैव हि ।
परिभ्यस्य यत्कृष्य रक्षा देगप्य जायते” ॥

एवमिव कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे प्रथमाध्यायेऽस्ति ॥ ६४ ॥

देवस्य वाच्यं यदाचरितं तदव्यव्याजुक्तानं प्रतिदिधातं मतिः ।
देवस्यागमस्य ब्रह्मादिभिर्भूयैव यत् कार्यमाचरितमनुष्ठितं च
तद् मानव नरेदमतिष्ठेत् । इदं तानाम् वन्द्यादीनां पारदार्यादिकं
भूयस्य च अंग्रजान् भोजनमागादिकं यत् कार्यं तत्तत्त्वं भानु-
कुर्यादिति भावः । अथानं मया भिन्नोपदेगादि समनुतिष्ठेत् ।
तदुक्तं पेशानिके —

“अर्थश्चरितक्रमो हटः महतामपि नाहमम् ।

मैत्र्याऽन्या म होषाय बह्वैः सर्वभुत्री यथा” ॥

नोहत-त्रेपधरः स्यात् ॥ ६६ ॥

द्वयोरपीर्ष्यतोर्द्धो-भावं कुर्वीत ॥ ६७ ॥

मृपयसे तु—प्राचदण्डाग्रेटकरवादि रूपं यत् कार्यं, तत्तन्म
साधारणेर्नागुपेयम्, गतेस्तारतम्यात् । यदि मृपो दण्डधरो न
भवेत्तदा मानवधर्मप्राप्तोक्त-माख्यन्यायः कदर्थितः स्यात् ।
'देवः सुरे चने रात्रि देवमास्यातमिन्द्रिये' इति । दीप्यन्तीति
देवाः, पचादियु पाठादिव धातोर्ण् प्रत्ययः ॥ ६५ ॥

उहतत्रेपधारित्वं लोकाप्रोतिजरत्वाविधेयं निति । उहतः
उक्तो लोकाप्रोतिकरः । विषः परिच्छदादिबिरचनमुपमा ।
तद्वयुक्तः सन् रात्रिः सन्निधौ लो गच्छेत् । तथैव देवादिसन्नि-
धानेऽपि लोकाप्रोतिधारी भवेत् । रात्रा इति पूर्वपूर्वसम्बन्ध
प्रस्तावानुसारिणामतम् । उहत इति, उत्पूर्वाङ्गन्तोः क्तः । 'उप-
सर्गं धात्वर्थो बलादभ्यतर्जयते' इत्यङ्गङ्ङन्त्यर्थेति । विपल-
व्याप्तौ, विपलं विपलं वा । विप्रेति सप्तपाठे, 'विप प्रवर्तने'
विप्रेति, विप्रेतं वा घञा सिद्धमुभयपदम् । एत मूर्धन्य
तानम्यान्तयोरेकद्वारचलादिजनयोर्भाष्यता ॥ ६६ ॥

परस्परार्थां प्राचये सञ्ज्ञानं इवा भावक्यमुदाय निर्दिष्टंति
द्वयोरिति । द्वयतो परस्परम् अमुयावतोऽद्यान्तयोरेकद्वारचला
दीर्घाभावम् । अनिलोर्ध्वविषोर्मध्ये कावातिरुदन्तितुष्ट लभय
वाया समर्पय देयम् । एतेष्वप्युदाय तं कुर्वीत । ईध-भावक्य
विधेः, कामन्दकाये भोजरात्रेऽय कल्पतरो च स इतिह । च ॥

न व्यसनपरस्य कार्यावाप्तिः ॥ ६८ ॥

च प्राथमिक उक्तो द्वैधीभावः । बलिना सह सन्धिः, दुर्बलेन सह
वियह इति द्वितीयः । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह सन्धाय
शत्रुणा सह वियह इति तृतीयः । शत्रुणैव वा सन्धिवियहसमु-
दायहेतोर्दुर्गाग्रयस्य व्यापार इति चतुर्थः । केषाञ्चिन्नति पाहः
शुष्ये द्वैधीभावोऽस्तर्नातिः । ईर्यतोः । ईर्य ईर्यायाम् । ईर्येणम् ।
'गुरोये'ति अप्रत्ययः । द्वैध द्विप्रकारम् । 'संख्याया विधायै धा'
ततो 'द्विचरोच धमुञ्'प्रत्ययः ॥ ६७ ॥

व्यसनासक्तस्य कार्य्यफललाभेऽसामर्थ्यमाह निति । व्यसन-
परस्य तदासक्तस्य । कार्यावाप्तिः । कार्य्यफललाभो न भवति ।
व्यसनं कामज-कोपजदोषः । स च मानवधर्मगास्तोक्ताष्टादश-
प्रकारः । व्यसनपरः स्वयं नष्टः परानपि नाशयति । तदाह
वस्तुभदेवः—

“यसतां सहदोषेण माधवो यान्ति विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रमद्रेण भीष्मो गोहरणे रतः” ॥ इति ।

व्यसनर्हो गो धीरो विचक्षणो निश्चितज्ञार्थ्यफलः स्तोत्रप्रशं-
सायत भ्यात् । “व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपज” ।
‘व्यसनं स्वशुभे मत्तो पानशो गृहयादिषु’ इति विग्रहिदिन्यो ।
कामजदोषे मृगयाच-सुरायानानि । कोपजदोषे मातृप्राहण
दण्डप्राहणार्थदूषणानि । यस्तु सेवने । यस्म्यति, विपूर्व्यादभ्यते-
भोगाद्यर्थं लृट् । यत्रातिरिति । याह्, व्यातो, यवपूर्वादाप्रोतः
शित् ॥ ६८ ॥

इन्द्रियवशवर्त्तिनो नास्ति कार्यावाप्तिः ॥६८॥

नास्ति कार्ये द्रुतप्रवृत्तस्य ॥ ७० ॥

असंयतेन्द्रियस्य पुंसः कार्यवैकल्यं निर्दिशति इन्द्रियेति ।
इन्द्रियाण्येकादशः । यच्च ज्ञानेन्द्रियाणि, यच्च कर्मेन्द्रियाणि,
एकादशं मनः । वृत्तमेतेषां प्रागुक्तमिति । 'अवयवेन्द्रिय-
वित्तानां वृत्तिस्त्राणमिव त्रिधा' । स्यादित्यर्थः । संयतेन्द्रिया-
यान्तु अमेयकर्मभाक्त्वम् । तदुक्तं काठके—

"यसु विज्ञानवान् भवन्ति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदाश्च इव मारये" ॥

कौटिलीये च "इन्द्रियवशवर्त्तिं चतुरङ्गवानपि विनश्यति ।"
इन्द्रियवशवर्त्तिंति । असंयतेन्द्रिय इत्यर्थः । तमपि ज्ञानस्योक्तम्
भारते—

"इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य जगति प्रज्ञां वायुर्भावमिवान्वसि" ॥

चतुरङ्गवान्वाति । चतुरङ्गाणि हृदयवशवश्यादातानि सेनाङ्गा-
स्यानि । नाविकाटविकादानां पदातावन्तर्भावः । मोक्षोता-
दीनां यानत्वेन वृत्तिस्तर्भावः । मण्डिपादानां मण्डपादावन्तर्भावः ।
अद्यापिना इन्द्रियामरुस्य कर्मोपशान्तिर्वैकल्यस्य मय्यक् सुविधं
भवतीति । इन्द्रियात्मनोऽस्मिन्द्रियम् । 'इन्द्रियमिन्द्रियम्'
इत्यादिना यच्, निपातितम् ॥ ६८ ॥

क्षिप्रं कार्यं निवृत्तस्य पुंसः कार्याभिव्यक्तिं दशयति चेति ।
द्रुतप्रवृत्तस्याविचारविधेयार्थं क्षिप्रमारब्धकार्यस्य यमस्य

शृगया परस्य धर्मार्थौ विनश्यतः ॥ ०१ ॥

कार्यं कृत्यं नास्ति न सम्पद्यते इत्यर्थः । तदुक्तं कविभिः 'महासा
यिदधीत न क्रिया'मिति । कार्येऽविश्रयकारिता कार्यज्ञानि-
करी भ्यात् । उक्तञ्च विष्णुना 'सुचिन्त्य चोक्त' सुविचार्य यत्-
कृतं सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् । परिणामसंस्कृतिं
विना पूर्वापरपर्यालोचनं विना च किमपि कार्यं नैवानुष्ठेयम् ।
यत्तु कार्यं भट्टित्वेन समुपस्थितं तत्तदानीं सूक्ष्मबुद्ध्या सम्भा-
ष्यम् । 'हुतं गोमविन्नीनयोरिति' हैमः । द्रुधातोः 'गत्यर्थो' इत्या-
दिना क्तः । अथवा सुगमम् । 'हुतप्रउत्तस्येति' पाठे अक्षत्रीका-
मन्त्रस्येत्यर्थो ज्ञेयः । पूर्वं व्यसननिषेधादक्षत्रीका निषेधोऽभूत् ।
अत्र तदुल्लेखोऽनावश्यकः ॥ ०० ॥

पूर्वं सामान्येन व्यसन निषेधमुक्ते दानीं शृगयामन्त्रस्य
धर्मार्थज्ञानि वक्ति शृगयेति । शृगया आच्छेदः । तत्परस्य
तदामन्त्रस्य पुनः । धर्मार्थौ चतुर्वर्गेषु द्वौ वर्गौ विनश्यतः अवि-
हिताक्षरणाद्विहितोत्पत्तिद्वारेण अस्ममुपयाप्यतः । "परित्यजे-
दयं ज्ञामो यो ज्ञाता धर्मवर्जितो" इति भारते धर्मविरहयोस्त-
योर्निषेधात् । यत्तु राज्ञो धर्मो शृगयेति तदाह कदापिदेव तत्
कार्यं न तु सामान्येन । इह राज्ञो व्याधयश्च कार्यमिति ।
न तु भावमात्रावप्य । राज्ञस्तत्कार्यं शातस्ये तदामन्त्रेः
प्रकारः । तन्निष्ठयनोप्याहर्म्यार्थयोर्ज्ञानं ज्ञात् । ननु सामान्य-
धर्ममात्रं शृगयवत् व्यसन न तदनेन धर्मम् इति निषेधात् ।

अर्थेषु पान-व्यसनो न गण्यते ॥ ७१ ॥

न कामासक्तस्य कार्यानुष्ठानम् ॥ ७२ ॥

मैत्रं व्याधराद्योर्ध्वत्वादग्रेषामवैधत्वाद् वैधर्हिमायाः शास्त्रसो-
दितत्वाच्चेति भारः । धर्म्यार्थं प्राड्निदर्शो । नृगयेति । नृग
सन्नेपथि । नृग्यन्तेऽत्र 'परिचर्या परिमर्या नृगये'त्यादि कर्त्तृ-
कात् साधुः ॥ ७१ ॥

पानासक्तस्य कार्यं नियोगं प्रतिषेधति अर्थेऽपि । अर्थेषु
धनार्थेषु विषयेऽपि । अर्थमोक्षककार्येषु वा । पानव्यसनी
सुरादिपानमग्नः । अत्र पानं मद्यामषादीनाम् । व्यसनं दयादी-
नाम् । एतयोरासक्तं पुमान् न गण्यते नैव कर्त्तव्यं नियुज्यते ।
तादृगस्य नियोगं कार्यहानिर्लोकापवादश्च । पानासक्तस्य बुद्धे-
र्भ्रमायं विवेकहानिश्च भवतीति भावः । 'व्यसनमप्यदुर्भ्रमाती
पानं ह्रीं नृगयादिषु' इति निर्दिष्टम् । प्राक् कामाश्लेष व्यसनं
प्रतिषिध्य मन्यति पानमप्यसक्तस्य निषेधं कुर्वन् । व्यसनमप्यदा-
हतीति । अस्यैव इत् । कर्त्तव्यदाहश्च 'अथर्वना' न व्यसनमुपलक्ष्य
इत्येवं पार्श्वेऽस्ति तत्र 'अथर्वना' इत्यादि व्यसनं न हि पानं भवतीति
भवतीत्यर्थे व्यात् ॥ ७२ ॥

कामाश्लेषकार्यं प्रतिषेधति इति । कामाश्लेषश्च
रमण्यादिषु तीव्रप्रियमात्रेण वा न तत्र संधारणं भवत्य-
तत्परश्च पुनः । कार्यानुष्ठानं कार्यारम्भः न भवत्येवम् । एत-
त्तुल्यं नृगयादिषु । नृगयादिषु नृगयादिषु नृगयादिषु नृगयादिषु

अग्निदाहादपि विशिष्टं वाक्पारुष्यम् ॥७४॥

वा न भवति । अतोऽनुष्ठिते तत्कार्ये हानं भवति फलसम्भावना च विरलेति । तदुक्तं भामतीश्वरैः 'कामाद्युपहतमनाः स्कीता-लोकमध्यवर्तिनं घटमपि न पश्यति' इति । गीतायाञ्च—

“काम एषः क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥” ।

“कामः स्मरेच्छयोः पुमान्” इति मेदिनी । कसु कामो इति कमेः घञ् । लोकप्रवादश्च—‘कामेन रावणो नष्टः देवराज्ञोऽपि गर्हितः’ इति ॥ ७३ ॥

मन्त्रैस्तुदवाक्यप्रयोगस्य अग्निदहनादपि काटोर्ध्वं प्रदर्शयति अग्नीति । अग्निना अनलेन दाहः प्रज्वलनम् । तस्मादपि विशिष्टम् अधिकम् । तदुक्तं कुटुम्बकटुवाग्विष्य व्यययते तुषारि-ऽनिलः । धर्मशास्त्रेऽपि वाक्पारुष्यं व्यसनेषु अन्तर्नीतम् । तथाहि—‘वाग्दण्डञ्च पारुष्यं क्रोधञ्चोऽपि गणोऽष्टकः’ । क्रोधो-होपनात् वाक्पारुष्यं भवति तेन स्वपरमानयेऽधिकक्रोधो भावि-विवादश्च स्यात् । महाभारते राजधर्मं च,—

“वाक्पाथस्तथोच्यत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।

आत्मनो निग्रहस्यागोऽर्थदूषणमेव च” ॥ इति ।

‘पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्षतौ’ इति शब्दार्णवे । वाक्-पारुष्यं वाग्दण्डो वा । विशेष्ये इति पाठे तु ‘पर्ययशास्त्रिभक्ति-विपरिणामः स्यात्’ । विशेष्ये विशेष्यमिति । तेन चार्थाभिदः ।

दण्डपारुष्यात् सर्व्वजनहेष्यो भवति ॥ ७५ ॥

अर्थदूषकं श्रोः परित्यजति ॥ ७६ ॥

पारुष्यमिति-पदयो निहुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् ब्राह्म-
णादित्वात् ष्यङ् ॥ ७४ ॥

दण्डकाठोर्यादनिष्टं वक्ति दण्डेति । दण्डो दमनम् अपरा-
धिनि यथाविधि नियन्त्रकरणं दण्डः । तत्पारुष्यं निहुरता,
तस्मात् सर्व्वेषां जनानां हेष्योऽप्रियो नृपः स्यात् । लोकास्तु
वृष्टा भवन्ति । प्रकृतिस्त्रोभयं शास्त्रामान्तिकारणम् । यथा तत्र
भवेत्तथा पारुष्यं परिहरेत् । पारुष्यमिति निगदव्याख्यातम् ।
दण्डेति—

‘दण्डोदमे मानमेदे सगुदि यमसैन्ययोः ।

व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽग्रे कौशलमन्याययोरपि ।

अभिमानग्रहं दण्डचण्डाग्रे, परिघार्ग्विज्ञे’ इति विग्रहः ।
दण्ड निपातने । दण्डाति अनेन वेति ‘प्रचाद्यच्’ । अथवा
‘पुसि’ इत्यादिना समस्यय । दण्ड इति । द्विप् अघोर्तो ‘वेष्ट-
महः’ ततो ण्त् प्रत्ययसिद्धः ॥ ७५ ॥

अर्थदूषकस्य सम्पत् परिहारं वक्ति अर्थे इति । अर्थदूषकं
अर्थव्यवहारं नमिन्न कृत्वा कुलितं कार्य्यं दण्डात्तत्र वा श्रीः
सम्पदधिहायदेवता ऐश्वर्य्यं वेति । परित्यजति तदव्यवहार-
दोषात् परिहरति । ज्ञानाविषयनिपुणं युक्तं श्रीः स्वयमेव
वृणते । तथाच भारवि । ‘वृणत हि विमृष्टकारिणो गुण-
स्तुषाः स्वयमेव सम्पदः’ इति । अन्यच्च विष्णुसर्ग्येभिरुक्तं ॥

दण्डः सर्वसम्पदाः योजयति ॥ ७६ ॥

दण्डाभावे त्रिवर्गभावः ॥ ८० ॥

दण्डयति दण्डयाम्' इति । यदि दण्डप्रणयने न भवेत्तदा राष्ट्र-
भराजशब्दवेत् । यदा मानवसंसाधनोक्तमात्रसम्पदाः कर्तव्यतः
प्रवर्तन्ते । अतः शिष्टचरचरे शिष्टदमने राष्ट्रमात्रये वा यथा-
दण्डो विधेयः । 'प्रजा स्यात् सन्तती जन' । जन जनने, प्रजा-
यते । 'उपमर्गे संज्ञायाम्' इति अनेहः ॥ ७८ ॥

दण्डस्य सकलसम्पदो सम्पत्तेर् दर्शयति दण्डेति । सर्व-
सम्पदेति विभक्तिविपरिणामोऽर्थवशाद्भवति । सर्वासु सम्पत्तु
प्रजानां लघुगुरुभावेनार्थिक-भारारिक-मानसिकरूपेण दण्डः
प्रदुष्यते । अथवा सर्वसम्पदा सकलसम्पत्करणेन राजानं दण्डो
योजयति प्रेरयतीति । व्याकरणप्रक्रिया सुगमा । यदि दण्डप्रणयने
न स्यात्तदा ज्ञेय-विज्ञेय-उच्यते-कर-कृतकान-वहण-विचार-वा-
हः करादान-उच्चावचदुर्बलपराङ्मनादीं सर्व मोपद्रवं स्यात् ॥ ७९ ॥

त्रिवर्गमूलत्वे दण्डस्य प्रदयेयकाह दण्डेति । दण्डाभावे
सति त्रिवर्गेषु धर्मार्थकामाना अभावः स्यात् । यतो दण्डाभावे
दुष्टानां प्राप्तेः स्यात् प्रजानां त्रिवर्गहानि राष्ट्रान्तिय प्रवर्तन्ते ।
अर्थेते च—

"राजभि लण्डण्डाम् शुद्धानि मन्त्रिना जनः ।

लतापीय ततो यान्ति स्वयं सुकृतिना यथा" ॥ इति ।

अथवा त्रिवर्गे 'अथ' अर्थान् हृदिय । तदुक्तं 'अथ' अर्थान्
हृदिय त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् । अटवगम्यापचय अथः । तद-

दण्डः सर्वसम्पदाः योजयति ॥ ७६ ॥

दण्डाभावे विवर्गाभावः ॥ ८० ॥

दण्डयति दण्ड्यान् इति । यदि दण्डप्रत्ययनं न भवेत्तदा राष्ट्र-
मराजकवद्वयेत् । यदा मानवर्गमास्तोऽस्मात्प्रत्यायः कटर्चितः
प्रवर्तते । अतः मिष्टमेरुसर्वं अग्निष्टदमर्न राष्ट्रगान्तये वा यद्यार्थ-
दण्डो विधेयः । 'प्रजा प्यात् सनाती जने' । जन जनने, प्रजा-
यति । 'उपसर्गे संज्ञायाम्' इति जनेर्हः ॥ ७८ ॥

दण्डस्य भक्तजनसम्पदा सम्पत्कं दर्शयति दण्डेति । सर्व-
सम्पदेति विभक्तिविपरिणामोऽर्थवशाद्वर्तते । सर्वान् भक्तान्
प्रजान् नयुगुहभावेनार्थिक-शारीरिक-मानसिकरूपेण दण्डः
प्रयुज्यते । अथवा सर्वसम्पदा भक्तजनसम्पत्करणेन राजानं दण्डो
योजयति प्रेरयतीति । व्याकरणशक्त्या सुगता । यदि दण्डप्रत्ययनं
न भ्यात्तदा प्रत्य-विभक्त्य-प्रत्याकर-प्रत्यदान-प्रत्य विचार-प्र-
वृत्ति कारादान उद्यावदुक्तमपाङ्गनादी लघु भाष्ये ॥ ८० ॥

विवर्गशून्यत्वं दण्डस्य प्रदण्डयत्वाद् दण्डेति । दण्डाभावे
मति विवर्गस्य धर्माद्यकाशानां अभावः ॥ ८० ॥ अत्र दण्डाभावे
दुष्टानां प्राप्तेऽप्यात् प्रजानां विवर्गवर्तिनः राष्ट्रगान्तिकं प्रवर्तते
अर्थेन च -

राजभिः कृतदण्डात् दुष्टानां अन्तिमः जनः

कृतादीन् तान् दण्डेन कृतं कृतान् ८० ॥ ८१ ॥

अथवा विवर्गे अत्र दण्डेन कृतं कृतं कृतं कृतं कृतं कृतं
कृतं विवर्गे अत्र दण्डेन कृतं कृतं कृतं कृतं कृतं कृतं

दण्डनीत्यामायत्तमात्मरक्षणम् ॥ ८२ ॥

महीपतेरात्मरक्षणं दण्डनीत्यधीनमिति निर्दिशति दण्डेति ।
दण्डप्रयोजिका नीतिर्दण्डनीतिः । तस्यां नीतावायत्तम् अधीनम् ।
आत्मनः स्वस्य रक्षणं सर्वविषयस्वात् रक्षण इति शेषः । मही-
पते राजधर्मं च — 'दण्डेन महिता होवा लोकरक्षणकारिका' ।
एषा दण्डनीतिः । एतस्या लक्षणं प्रागुक्तम् । बह्वर्गेभ्यो द-
ण्डेन महीपाल आत्मरक्षणं कुर्यात् । तथाच राजधर्मं—

“आत्मा देशस्य कालस्याऽप्युपायाः हन्तव्ये च ।

सहायाः कारणेष्वेव बह्वर्गो नीतिज्ञः श्रुतः” ॥

बह्वर्गो बहुशुचा इति नीतिज्ञत्वात् । शुचाचार्य-कामन्दक-
नये तु यथास्थाने दूतनियोजनादिभिर्व्यात्मरक्षणं कार्यम् । यदा—

“मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजसम्पतिः ।

प्रथमो दारपालश्च घटोऽन्वेषिकस्तथा ।

कारागाराधिकारी च दृष्टमन्त्रप्रवक्तृश्च ।

हस्तालम्बेषु चार्यानां प्रथमो विनिर्देशकः ॥

प्रदेष्टा नगराध्यक्षो दण्डपालस्तथैव च ।

धीक्ष्मी दुर्गपालश्च तथः शङ्खपालस्तथा ॥

अटवीपालकान्तानि सैन्दीप्यहादयैश्च तु ।

चारान् विधायैस्तोयं व्याख्यातश्च परवत् च ॥

पाचण्यादीनि विहाताब्दव्योब्दमितरेष्वपि ।

मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा सर्वे पुरोहितम्” ॥

एतन्मन्त्री मृदुव्यात्मरक्षणोपायभूतम् ॥ ८३ ॥

दण्डनीत्याभायतमात्मरक्षणम् ॥ ८० ॥

महीपतेरात्मरक्षणं दण्डनीत्यधीनमिति निर्दिशति दण्डेति ।
दण्डप्रयोजिका नीतिर्दण्डनीतिः । तस्यां नीत्याभायतम् अर्थःनम् ।
आत्मनः स्वस्य रक्षणं मर्त्ये विपद्ग्रस्तार्थं वाच्य इति शिवः । मर्त्या-
रति राजधर्मं च — 'दण्डेन महिता होवा नीकरसत्त्वार्थिना' ।
एषा दण्डनीतिः । एतस्या लक्षणं प्रागुक्तम् । यद्दण्डेन दे-
पायैव महीपाल आत्मरक्षणं कुर्यात् । तथाच राजधर्मं—

“आत्मा देशस्य कालस्याप्युपायाः कृन्तयिष्ये च ।

महायाः कारणधैव यद्दण्डो नीतिश्च स्मृतः” ॥

यद्दण्डो यद्गुणा इति नीतिरूपम् । एकाचार्य-कामन्दक-
नये तु यथास्थाने दूतनियोजनादिभिरेवात्मरक्षणं कार्यम् । यथा—

“मन्त्री पुरोहितधैव युवराजसमूपातिः ।

यद्यभी हावपालस्य वहीः क्षीरैश्चिकित्सादा ।

कारागाराधिकारी च दृष्टमनुयच्छतया ।

छायाहमेव चादीनां नवमा विनिर्दिष्टम् ॥

प्रदेष्टा नगराधिकां दण्डनीतिश्चिकित्सादा ।

प्रीतिर्गो दुर्गपालश्च तदा राजात्मनः ॥

यद्दण्डपालश्चिकित्सादा तदा राजात्मनः ॥

चारान् विचारयेत्तदा राजात्मनः परश्च च ॥

दण्डनीतिं विद्यातामन्त्यादात्मनः ॥

मन्त्रिच युवराजश्च विद्यादात्मनः परात्मनः ॥

एतन्मन्त्रे दण्डनीतिश्चिकित्सादात्मनः ॥ ८० ॥

दण्डनीत्यामायत्तमात्मरक्षणम् ॥ ८२ ॥

महोपनिषत्सर्वत्र च दण्डनीत्यधीनमिति निर्दिष्टमिति दण्डेति ।
दण्डप्रयोजिका नीतिर्दण्डनीतिः । तस्या नीतावायत्तम् अधीनम् ।
आत्मनः स्वस्य रक्षणं सर्वविपद्वापत्तयं वाच्य इति शेषः । अतो-
रति राजधर्मं च — 'दण्डेन भद्रिता होषा नीहरक्षणकारिका' ।
एषा दण्डनीतिः । एतस्या लक्षणं प्रागुक्तम् । यद्द्वर्गेश्वरे-
पाथेय महोपास्य आत्मरक्षणं कुर्यात् । तद्याच राजधर्मः —

"आत्मा देशव कालचाऽप्युपायाः ह्यवशिष्टाः च ।

महायाः कारणाश्चैव यद्द्वर्गो नीतिज्ञः स्मृतः" ॥

यद्द्वर्गो यद्गुणा इति नीलकण्ठाः । शकाचार्य-कामन्दक-
नये तु यथागमैर्न दूतनियोजनादिभिर्वात्मरक्षणं कार्यम् । एषा —

"मन्त्री पुरोहितश्च युवराजचतुर्ष्वपि ।

यद्द्वर्गो दारपालश्च महोऽन्तर्वेगिकस्तथा ।

कारागाराधिकारी च द्रव्यशङ्खयक्षतथा ।

हत्याहर्षेषु चार्थानी नवमा विनियोजकः ॥

प्रदेष्टा नमराध्यक्षो दण्डपालश्चैवपुनः ।

धोक्त्रो दुर्गपालश्च तदा वातान्तपालकः ॥

चटवोपालकान्तानि तेषां दण्डादयोऽपि तु ।

चारान् विचारदोषोऽयं व्याख्यानश्च परस्परं च ॥

पादल्लोहोऽपि विज्ञाताभ्यन्तोऽन्तर्गतश्चैव ।

मन्त्रिच युवराजश्च हित्वा शेषं पुरोहितम्" ॥

एतन्मन्त्रे दण्डपालकपालोपायभूतम् ॥ ८३ ॥

दण्डनीत्यामायत्तमाभरणम् ॥ ८२ ॥

महोपनिषत्प्रसक्तं दण्डनीत्यधीनमिति निर्दिशति दण्डेति ।
दण्डप्रयोजिका नीतिर्दण्डनीतिः । तस्या नीतामायत्तम् अधीनम् ।
आत्मनः स्वस्य वत्तत् सर्वविपद्भक्षणार्थं वाच्य इति शेषः । अत्रा-
रति राजधर्मं च — 'दण्डेन सहिता ह्येषा नीतिरक्षणकारिका' ।
एषा दण्डनीतिः । एतस्या लक्षणं प्रागुक्तम् । यच्च वर्गेरभेद-
पादैव महोपाय आत्मरक्षणं कुर्यात् । तथाच राजधर्मं —

“आत्मा देशस्य कामयाऽप्युपायाः क्षम्यन्ति च ।

महायाः कारणेष्वेव यच्च वर्गी नीतिप्रः श्रुतः” ॥

यच्च वर्गी यच्च श्रुता इति नीतिरक्षणम् । एतावदायि-कामन्दक-
नये तु यथाव्याप्ते दूतनियोजनादिभिरेवाभरणत्वं कार्यम् । यथा —

“मन्त्री पुरोहितधेयं युवराजसमुपतिः ।

पञ्चमी दारपालश्च यतोऽन्तर्देशिकस्तथा ।

कारणावधिहारी च दूतप्रमुखस्तथा ।

एताल्लभ्येव चाधीना लवमा विनियोजकः ॥

प्रदेष्टा लवमाध्यक्षो दण्डपालश्चिपक्षम् ।

वीरुगो दुर्गपालश्च तथा बाहुपालश्च ॥

अष्टवीपालकान्तानि सैन्धवादिनादम्बे च तु ।

आराम् विधाय देसोप स्वाकात्मनः परम् च ॥

पाचनार्थं च विद्याताम्रद्वन्द्वं दण्डप्रमुखम् ।

मन्त्रिणं युवराजस्य सित्वा चतुः पुरोहितकम् ॥

एतन्मन्त्रं दण्डपालकान्तानि दण्डप्रमुखम् ॥ ८३ ॥

दण्डनीत्यामायत्तमात्मरक्षणम् ॥ ८० ॥

महोपनेतात्मरक्षणं दण्डनीत्यधीनमिति निर्दिशति दण्डेति ।
दण्डप्रयोजिका नीतिर्दण्डनीतिः । तस्या नीतामायत्तम् अर्थम् ।
आत्मनः स्वस्य रक्षणं मर्त्यैर्विपद्वाप्त्या च वाञ्छेति शेषः । अत्र
रते राजधर्मं च — ‘दण्डेन महिता होषा मौर्यरक्षणकारिका’ ।
यथा दण्डनीतिः । एतस्या लक्षणं प्रागुक्तम् । यद्वर्तेतमेव-
पाथैव मदीयान् आत्मरक्षणं कुर्यात् । तद्याच राजधर्मं —

“आत्मा देशश्च कालचाप्युपायाः ह्यन्तर्भवन् ॥

महायाः कारणाश्चैव यद्बुद्धीर्नीतिज्ञः श्रुतः” ॥

यद्बुद्धीर् यद्बुद्ध्या इति नीलकण्ठः । यथाचार्य-कामन्दक-
नये तु यथाव्याजं दूतनियोजनादिभिरात्मरक्षणं कार्यम् । यथा —

“मन्त्री पुरोहितपथैश्च युवराजश्चमुपति ।

प्रथमो दारपालश्च यज्ञोऽन्तर्देशिकस्तथा ।

कारागाराधिकारी च द्रव्यसङ्ग्रहस्तथा ।

हस्त्याजस्येव चाधीना मयमा विनियोजकः ॥

प्रदेष्टा जनवाधस्तं दण्डपालाधिपस्तथा ।

पौडगो दुर्गपालश्च तथः सत्पुत्रपालस्तथा ॥

अष्टशोपालकानाम्पि सप्तदशशतैश्च न ।

चारान् विधाय देतोऽपि स्वस्थानेन पश्यत ॥

पञ्चशतैर्वापि विद्यतामन्त्राणां सप्तशतैश्च न ।

मन्त्रिणं युवराजश्च ‘हस्त’ इव पुरोहितकः ॥

एतन्मन्त्रं दण्डपालाधिपस्तथा ॥ ८१ ॥

दाडभयादकार्याणि न कुर्वन्ति ॥ ८१ ॥

यनयो रुचिः । उपचयाऽपचयाभावः स्यान्म । अटवर्गा यथा—

“कपिर्निष्कपयो दुर्गः भित्तुः कुञ्जरश्चमनम् ।

राज्याक्षरप्रणादाने शून्यानाञ्च विवेचिनम्” ॥ इत्याभ्युत्प

प्रागुक्तम् । दण्डविधयः । तदुक्तं —

“वधोऽर्थसङ्गणधेयं परिक्रमेणैव च ।

इति दण्डविधाने दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः” ॥

परिक्रमेण वज्रमेतत्तद्विधादिः । अन्यत् सुगमम् ॥ ८० ॥

प्राग्दण्डाभावे त्रिवर्गाभावमुक्तो दानो दण्डभीतिरकार्य-

निवृत्तिं यति । दण्डस्य दुष्टादेर्निष्पत्तोपायस्य भयात् साधनात् ।

भोक्ता अकार्याणि विधानविषयानि भोतिभयैर्गर्हितानि वा

कार्याणि मान्तिष्ठन्ति । दण्डप्राप्त्यर्थं राजाभारते राजधर्म—

“दण्डेन भ. गते चेद् दण्डं नयति वा पुनः ।

दण्डनेति गति स्यात्ता भोम् भोक्तामतिवर्त्तते” ॥

तत्रैव दण्डेन भविता भोवा भोक्तरक्षणकारिका । यथा राज-

भे नि । संतापयति दण्डो दमयतामन्वोति । अन्यच्च —

“दण्डं भ. चतुर्धनं तत्रैवार्थे विधानम् ।

इति भ. चतुर्धनं तत्रैवार्थे विधानम् ।

इति भ. चतुर्धनं तत्रैवार्थे विधानम् । दण्डो तस्मिन् मान्तिष्ठे ननु दण्डेनैवार्थो-

विधिः । दण्डो विधानम्, दण्डात् । दण्डनेति भ. वा ।

दण्डेन भ. चतुर्धनं तत्रैवार्थे विधानम् । दण्डो तस्मिन् मान्तिष्ठे ननु दण्डेनैवार्थो-

दुर्बलोऽपि राजा नावमन्तव्यः ॥ ८६ ॥

दण्डनीत्यादीनां विज्ञानाधीनं प्रणयनं निरूपयति दण्डेति ।
 अत्रादिपदेन चान्नीयको याज्ञोष्योऽप्यादीनां संग्रहः । 'दण्डनीतिः
 पास्तनविद्या' इति भीलकण्ठमहः । दण्डनीतेर्निवृत्तिः प्राकृता ।
 विज्ञाने विरोधज्ञानेन सापराध-निरपराध-विवेकं तन्मणीयते
 प्रयुज्यते इति सारः । 'दण्डो हि विज्ञाने प्रणीयते' इति सूत्र-
 याते विज्ञाने विरोधज्ञाने सदमद्विवेकस्य सति दण्डः प्रणीयते
 निरूपयते इत्यर्थः स्यात् । यदा विरोधज्ञानं सूक्ष्मविचारि दण्डः
 प्रयुज्यते इति ॥ ८५ ॥

शक्तिहीनस्यापि भृशजोष्यस्य प्रतिषेधति दुर्बल इति । दुर्बलो
 हीनशक्तिः स्वाभ्युदय-कोप-सुहृदादिभ्यो नृपो नावमन्तव्यः
 नावमेव । तथाच मनुः—

“अष्टाभिश्च सुन्दराणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसे” इति ॥

अथ—“राजानं प्रथमं विद्यास्ततो भार्या ततो धनम् ।

राजव्यसति सोऽङ्घ्रिन् कुतो भार्या कुतो धनम् ॥”

सुन्दराणां शक्तिसमूहजत्वेनैव राजा प्रजापिणामपि माननीयः ।
 अतो भूयो नावमन्तव्यः । दुष्टं स्यात् बन्धमस्येति । “दुर्बले
 निशितं स्यात् शितमाताविमो विधिर्वाति” इत्यमरः । राज्ञेति ।
 ‘राजा प्रभो च नृपते’ इति च राजापते’ इति अटिनी । राज्ञः
 दीप्तिः राज्ञेति । ‘कामिन् युष्मि’ इत्यादिना कामिन् । बन्धमापने
 वनेति । बन्धने वा । ‘अथाद्यम्’ । ‘कर्मणि’ घञ् वा ॥ ८६ ॥

आत्मनि रक्षिते सर्व्वं रक्षितं भवति ॥ ८३ ॥

आत्मायत्तो वृद्धि-विनाशौ ॥ ८४ ॥

दण्डनौत्यादि विज्ञाने प्रणोयते ॥ ८५ ॥

सर्व्वरक्षात आत्मरक्षणस्य श्रेष्ठं दर्शयति आत्मेति । स्वयं
राष्ट्रं संरक्षिते निरुपद्रवस्थिते सर्वे राष्ट्रं सुरक्षितं भवति ।
प्रस्तावादवाक्मा भूमिपालः । राष्ट्रं मोपद्रवे परिभूते जनपद-
मराजकं स्यादिति । तदुक्तं रामायणे “नाराजके जनपदे”
इति । अमाया दीपहीनदृश्या इव नृपविहीने राष्ट्रं स्यात् ।
अन्यच्च मिहान्तशिरोमणौ ‘भोज्यं यथा आत्मरसं विषर्ज्यं राज्यं
तथा राजविषर्जितं चे’ति । अथवा लोके मानवानां सर्व्वरक्षात
आत्मरक्षैव प्रधाना भवति । प्राङ्निवृत्तः आत्मशब्दः । ‘रक्षित-
मवितं गोपायितम्’ । रक्ष घान्ते, रक्ष्यते । ततः क्त प्रत्ययः ॥ ८३ ॥

वृद्धिविनाशयोरात्माधीनत्वं वक्ति आत्मेति । आत्मनो नृपस्य
आयत्तो राष्ट्रस्य वृद्धिः प्रसारणं विस्तारः । विनाशः ससुच्छेदः ।
एतौ द्वौ भूपाधीनौ भवतः । भौमकान्तादि गुणराजि-विराजिते
राष्ट्रं राष्ट्रस्य वृद्धिर्भवति । भूये नीतिहीने पान-श्लोभगयादि-
व्यासक्ते निर्गुणे च तस्मिन् सुशामनाभावाद्वाण्यहानिश्च भवति ।
राज्यवृद्धिर्यथा श्रौतमयुधिष्ठिराणोपादेः । राज्यहानं यथा धेन-
रावणादेः । “आत्मा चित्तं, नीतिवशात् प्रजाणां चित्तं दुःस्यमपि
सुखं भवति । कुदेगाऽपि सुदेमो भवति । कनिरपि कृतं
भवति” इति भावतयास्यानि श्रौतान्नशब्दाः । तस्यते आणादि-
गुणयोऽवृत्तयोरात्मपदेन मन एव आत्ममिति प्रागुक्तम् ॥ ८४ ॥

दुर्बलोऽपि राजा नावमनाद्यः ॥ ८६ ॥

दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।
 दृष्टान्तोऽपि राजा नावमनाद्यः ।

शक्तिर्हीनस्यापि भुभुक्षावशां प्रतिपद्यति दुर्बल इति । दुर्बलो
 हीनशक्तिः शत्रुसामान्य-कोप-सुहृदादिशून्यो मृत्यो नावमनाद्यः
 नावमनाद्यः । तथाच मनु-—

“यदाभिय सुगन्धानां मायाभिर्निर्मितो मृत्युः ।
 तदादभिमवश्यं सर्वभूतानि निजये” इति ॥

अथ—“राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥
 राजान् प्रथमं विन्यास्यते भार्या ततो धनम् ॥

सुगन्धानां शक्तिमशूद्रजलमेव राजा मनोविषयमपि माननीयः ।
 यतो भूयो नावमनाद्यः । दुष्टं चाथ बलमस्येति । “दुर्बले
 निमित्तं स्यातां शितशान्ताविमो विधिति” इति ॥ राजा प्रभो य मृत्यो य विधियं वज्रनापतो” इति मदिनी । राज्ञः
 दोषो राजति । कानि युष्मि इत्यादिना कनिन् । बल प्र
 वनति । बलमेव वा । पचाद्यच् । ‘कर्मणि’ घञ् वा ॥ ८८

नास्त्यग्नेर्दौर्बल्यम् ॥ ८० ॥

दण्डेन प्रणोद्यते वृत्तिः ॥ ८८ ॥

वृत्तिमूलोऽर्थलाभः ॥ ८९ ॥

नृपस्य स्वाभाविकप्रतापं वर्णयति नेति । अग्नेर्बलं दौर्बल्यं
शक्तिरादित्यं तापि नास्ति । यतः सुद्रोऽपि बलं विस्फुलिङ्गः
छणादिमयोगेन महाननो भवन् विगालं वर्णं दहति । तद्वत्
सुद्रशक्तिरपि राजा प्रजापेक्षया प्रबलः अस्ति निर्दिष्टाग्नेयशक्ति-
त्वात् साधनोपायवाङ्मुखाच्च । अग्निरिति । 'अग्निर्वैश्वानरेऽपि
स्यात् चित्रकास्यीपधौ पुमान् इति रभसः । अग्नि गतौ, अङ्गति
'अग्नेर्नोपय' इति निर्नलोपच । दुष्टं बलमस्येति दुर्बलम् ।
तद्वाको दौर्बल्यम् ॥ ८० ॥

योग्यदण्डदानेन वृत्तिप्रणयनं प्रदर्शयति दण्डेनेति । वृत्ति-
वर्त्तनं जीविकावस्थितिरिति यावत् । आ च दण्डेन न्याय्यदण्ड-
प्रयोगेन प्रणोद्यते प्रयोज्या भवति । 'स्थित्यै दण्डयते दण्डगम्'
इति रघौ । स्थित्यै श्लोकस्थित्यै श्लोकरक्षणायेत्यर्थः । 'दण्डः
संरक्षते प्रजा' इत्यमरः । 'वृत्तिर्व्यवहरणाजीव-कौशिकादिप्रव-
र्त्तनं' इति विश्व-भट्टिनो । यदि न्याय्यदण्डप्रणयनं नाप्रयोज्य-
तदा प्रजासु परस्परविविधादाज्जोविक्ताहानिरभवित्यदिति भावः ।
'दण्डो यमे मानभेदे नगुहं दमभेदयो'रिति विश्वः । दण्ड-
नियतमे, दण्डयति, तण्डयतेनेति वा । 'पुंनि चः' । 'यथायथं'
वा । यथत्रा दमैर्धातोरोपादिशात् कः । वर्त्ततेत्येति, वृत्त-
वर्त्तने इत्यस्यात् क्तिञ् ॥ ८८ ॥

अर्थमूलो धर्मकामौ ॥ ६० ॥

अर्थोऽर्जनस्य हृत्तिमूलकत्वं निर्लेखं हृत्तिरिति । अर्थस्य धनादेर्लाभः प्राप्तिर्हृत्तिमूला भवति । हृत्तिः प्रज्ञादेर्नामवस्थानम् । तदेव मूलं हृत्तुर्यप्यावस्थानस्येति । यदि प्रज्ञानां प्राप्तिमूला हृत्तिर्न भवति तदा अर्थोऽर्जन-कृत्यविक्रयादेर्महती हानिः स्यात् । 'हृत्तिवर्त्तनजीवने' । वर्त्तनमवस्थितिः । जीवने जीविका । यत्र जीविका नास्ति तत्र म्लोक्तयः । साध इति । शुलभश्च प्राप्तौ, लभ्यते । 'अकृत्तरि' इत्यनेन घञ् । मूलमिति । मूलमाद्ये शिफाभयो रिति मिदिनी । मूल रोहणे, मूल प्रतिष्ठायाश्च । 'इगुपध' इत्यादिना तयोः कः स्यात् ॥ ८८ ॥

धर्मकामयोरर्थमूलत्वं वक्ति अर्थेति । धर्मः श्रेयःसाधनकार्यम् । तनेहिकं शिवम् । पारश्चिकी परमनिर्वृतिश्च । कामः अभिलाषः काम्येषु इच्छा वा । दावेता अर्थमूलो अर्थकारणको भवतः । अर्थमूलं ययोर्धर्मकामयोगिति बहुमीहिः । विनाद्येन तीर्थदानादिकार्यं देशहितसाधनञ्च न भवति । अतोऽर्थः धर्मकामयोश्च मूलं प्रधानम् । असदुपायेनार्थोऽर्जनं तदशुभसूचकं भवति । तदुक्तं भारते विदुरनीतो 'परित्यजदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जिता' इति । धर्मति । धर्मो लोकाविधारकः । धृञ् धारण, धरति ध्रियते वा । 'अस्ति मु सु' इत्याद्योणादि कामन् । कामिति । कमु काम्यो, कामन कामः । काम्यते वा ततो घञ् । इच्छानतिक्रमं काममिति क्ताव स्यात् । 'रिषिर्व' र्यस्यवाधितः' इति कामगच्छन् क्लीबत्वं हतुः ॥ ८९ ॥

अर्थसूत्रं कार्यम् ॥ ११ ॥

यत्प्रयत्नात् कार्यमिति भवति स उपायः ॥ १२ ॥

ओजिताली काप्योवा मानात् परस्परता वा अर्थसूत्रम्
प्रदर्शयति अर्थेति । काप्ये त्रिवर्त एवम् । अर्थे धनपान्नादि ।
तत्पुनर्न तत् प्रयत्नमिवयत् । अनेनैव तत्तत् कार्यनिर्णयार्थ-
माभोऽप्युक्त्यावोति भावः । तदाह, 'तदुक्त्यावोति तदुक्त्यावो-
ति नित्यम्' । 'अनेन धनवान् ओज' इति न विष्णुशब्दात् ।

"नो दुर्नभं धनं कापि वनिता वनपानम् ।

अर्थताप्येव जगति मूलमर्थे सदा विदुः" ॥

इति केचिद्विद्वत्तम् । यथा 'अर्थेन हि सदायम् तत्प्रयत्नं
दुस्तरम्' । तथा अर्थेन सदायम् सफलकार्यं त्रिवर्तनीयार्थ-
मिति ॥ ८१ ॥

प्रागर्थमूलमुक्त्यापयं निहिंसति यदिति । येन यथाहा
प्रयत्नात् चेष्टनात् कार्यमितिः कार्यनिष्पत्तिर्भवति स उपायः ।
नीतो तु उपायाः सामादयत्तत्वाः । वेद्यादिचये तु सतोपाया
स्तथा—

"साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ।

मायोपेक्षेन्द्रजान्च सतोपायाः प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति ।

"उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्" इति मिदिनी । अय-
गतौ, उपायतेऽनेन 'हस्तश्चेति' घञ् । 'येनाययेन कार्यं सम्पद्यते
स उपाय' इत्यपरे । 'उपायाः साधनानि' इति वा । 'उपायो हि
कार्यनिष्पादनयोग्यसामर्थ्य' इत्यन्येऽप्याहुः । 'यदल्पप्रयत्नात्

उपायपूर्व्यं कार्यं न दुष्करं स्यात् ॥ ८३ ॥

अनुपायपूर्वं कार्यं कृतमपि विनश्यति ॥ ८४ ॥

कार्यमिदिरिति कापि पाठः । तदा सत्यं च न्ययत्नेन कार्य-
मिद्विः स्यादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

उपायसमवधाने कार्यमौक्त्यं वक्ति उपायेति उपायपदार्थः
प्रागुक्तः । अथ पूर्वं प्राग् यच्च कार्यस्येति । तत् कार्यम् ।
दुष्करं दुःसाध्यं न स्यात् । तदाच तत्त्वज्ञोमुखा मित्राः—“सन्ति
चोपायाः भूतशः शरीरदुःखप्रतिशारायेषु कराः भिषजा
वरेष्वपमिष्टाः” इति । यत् कार्यमाधने ये प्रयोजकाः सम्पा-
दकसामर्थीविशेषा वा ते तत्र उपायत्वेन चुरिभिः कीर्तिताः ।
मति साधननिवहे कार्यमनायामेन सम्यक् सम्पाद्यते । दुष्कर-
मिति । दुर उपसर्गात् करोति, ‘इषत् दुः सु दु’ इत्यादिना
सुम् । यद्वा दुःखेन क्रियते दुष्टं करोतीति वा अथ । उपपूर्वा
दय गतौ, उपायतन्त्रेन ‘इत्यर्थ’ इति यञ् ॥ ८३ ॥

उपायार्थान् कार्यस्य विभागं वक्ति अनुपायेति । नास्ति
उपायो यत इति । किं वा अनुपाय उपायाभावः । न पृथ-
गस्य कार्यस्येति । कृतमनुष्ठितं सम्यगिति यावत् । अपि
सम्भावनायाम् । विनश्यति काव्य निष्कमता याताश्चय सुसा-
धनाभावात् काव्य ब्रह्मायामेवापि न सम्पाद्यत । अस्मिन् “उद्यमेन
हि मिथ्यानि कार्यानि न मनोरथे रिह्यन्तु । व्याकरण-कोषाय
सुबोधः । ‘कृतं युगेऽनसद्य स्यादिति विमितं त्रिषु’ इति ।

कार्यार्थिनामुपाय एव सहायः ॥ ८५ ॥

कार्यं पुरुषकारेण लक्ष्यं सम्पद्यते ॥ ८६ ॥

मेदिनी । विहिते विधानपूर्वककार्ये । 'विपूर्वो धाञ् करो-
त्यर्थे' इति नियमात् । कृतमिति । दुक्तञ् करणे, करोते भूते
क्तः । ८४ ॥

कार्यार्थिनामुपायप्राधान्यं निर्दिशति कार्येति । कार्यमर्थः
प्रयोजनमेवामसीति कार्यार्थिनः । तेषां कार्यार्थिनां कार्य-
साधने तत् सम्पादने वा उपाय एव सहायो विशेष-प्रयोजक
इत्यर्थः । तस्मात् कार्यार्थिना पूर्वं तदुपयोगी उपाय सम्यक्
एवावधारणीयः । 'अनुप्रावः सहायसानुचरोऽभिसरः' इत्यमरः ।
सह अयति एति वा, अय गतो इष् गतो वा । तयोरच्-
सिद्धम् । पूर्वमुक्तमन्यत् ॥ ८५ ॥

पुरुषकारेण कार्यसम्पादनं सूचयति कार्यमिति । पुरुष-
कारेण पुरुषसामर्थ्येन पौरुषेयेण कार्यं यत्तत्त्वं उद्देश्यभूतम्
अभीष्टमिति । तत् सम्पद्यते इति । उद्यमोक्ताहाध्यवसायादि-
गुणैः पुरुषेण स्वशक्त्या सर्वं कार्यं क्रियते न तूद्यमादिगूढेन ।
यस्य तु तादृशः पुरुषकारः तदनुसारेण तस्य लक्ष्यं कार्यं
भविष्यति । एवं कार्यसम्पत्तिरपि तादृशी भवति । भौतिविदा-
मक्तः पुरुषकारो देवात् प्रचलः । यतो 'दैवेन देयमिति कापुरुषा
वदन्ति ।' अतो 'दैवं निहत्य कुक्षं पौरुषमात्मशक्त्या' इति ।
अन्यच्च 'न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुरी शृगाः' इत्यपि
तस्याधार्थ्यं कर्तव्यम् । अल्यमिति । लक्ष्यं चाभीष्टं, लक्षणम् ।

पुरुषकारमनुवर्त्तते देवम् ॥ ८७ ॥

‘यद्यो यत्’ । यत् नञ इति पाठस्तत्र तद्वशा मिदम् । ‘यद्यं
स्यादपदेमोऽपि भरणेऽपि नपुंसकम्, इति मेदिनी । घञन्त-
पक्षे रभसोऽप्याह ‘संज्ञायाश्च न ना नञ् लीर्धं व्याज-प्रत्ययोः’
इति । ८६ ॥

दैवस्य पुरुषकारानुसारित्वं प्रदर्शयति पुरुषकार इति ।
दैवमदृष्टं प्राग्भावीयं कर्म वा । पुरुषकारं पौरुषं सामर्थ्यं
पुरुषातुर्देवैकिकं कर्मेति यावत् । पौरुषं प्राज्ञान्तात्मनुसरति
दैवम् । ‘पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते’ इति पौरा-
णिकाः । ‘अनन्तरण-करधरण-गतरिणादीनां पक्षगत्यादिघृषित
प्राचीनकर्मविषाककर्म दैवम्’ इति ज्योतिर्विदः । आत्मारं
दैवकान्तपुरुषकाराणां समुचितानां कार्यं प्रति कारणत्वमङ्गं
सुर्वर्त्ति ।—

“दैवं पुरुषकारस्य कान्तस्य पुरुषोत्तम ।

स्यमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्वात् कन्माकन्म” ॥ इति ।

“दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं दृष्टव्यम् ।

॥ दैवेन विपक्षार्थः पुरुष मोऽवमादति” ॥

इति च । ज्योतिर्विदां नये पुरुषकारस्य श्रेष्ठम् । अन्ये तु उभयो
दैवपुरुषकारयोर्मतांश्च वदन्ति । तथाहि ‘एवं पुरुषकारेण विन
दैवं न सिद्ध्यति’ । अन्यच्च ‘उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा रं
पक्षिणां गतिः’ । न तु एकैव पक्षेण । यथा वा ‘एकेन चक्रेण
रथस्य गतिर्न भव्यस्तथा पुरुषकारं विना दैवेन कार्यः’

दैवं विना अतिप्रयत्नं करोति यत्तद्विफलम् ॥६८॥

सम्पद्यते । एतन्मते तु दैवं परोक्षम् । पुरुषकारसु प्रत्यक्ष-
मेवातः परोक्षात् प्रत्यक्षं प्रबलमिति । चार्वाकशरणासु केवलं
पुरुषकारं स्वीकुर्वन्ति । तथाच—

“यद् यज्जगति पश्यामि यत्तत् पुरुषचेष्टितम् ।

यत्तिहीनैरनुमितं दैवमित्यपि केचन” ॥

स्याधराणां पुरुषाणां पुरुषकाराभावादैवं तान् किञ्चिदुपकरो-
त्येव, जङ्गमानां पौरुषस्य मत्त्वाच्च किमपि तान् उपकरोति ।
दैवमिति । देवादागतं देवम् । ‘तत आगत’ इत्युक्ता सिद्धम्
॥ ६७ ॥

आम्निष्यबुद्ध्या केवलपुरुषकारेण कार्यनिष्पत्त्यभावं वदति
दैवमिति । दैवं विना दैवहीनं यदतिप्रयत्नं समधिकचेष्टां
करोति तच्चेष्टनं विफलं त्वया निष्फलमिति यावत् । नानेन
पूर्वसूत्रोक्तविषयस्य निरमनं स्यात् परममेव कौटिल्यस्य नीति-
विच्छिरोमधिरामिकायं सूचितं भवति । पूर्वपरसूत्रयोर्विरोध-
परिहारयेत्यम् । तत्र दैवं पौरुषमपेक्षते । न तु स्वतन्त्रं पौरुषा-
देवं प्रबलमिति । दैवं दुर्बलं पौरुषं प्रबलमिति रहस्यम् ।
अस्मिन् सूत्रे तु भावं दैवप्राधान्यमुक्तम् । पूर्वसूत्रे पुरुषकारस्य
प्राबल्यं भारमिक्तमुक्तम् । यद्यपि पूर्वसूत्रे ‘पुरुषकारोऽनुवर्तते
दैवम्’ इत्येवं पाठः स्यात्तदा सूत्रमङ्गतिः पाठक्रमेण स्वाभाविको
भवेत् । विगतं फलं यथ्येति विफलम् । यतो प्रयत्ने, प्रयतनम् ।
प्रयत्नाद् यतयतोर्नङ् ॥ ६८ ॥

अमोहमानस्य हृदिने सम्यग्दर्शनं ॥ ११ ॥

पूर्वं' निश्चित्य पश्चात् कार्य्यमारभेत ॥ १०० ॥

इति साण्णक्यगृहे भोगिदमनाथाकं प्रथमोऽध्यायः ३१३

www.elsevier.com/locate/jmb

निघोषस्य धुनः तल्लभात् प्रदोषात् न चोपेति । यत्तु
 शालस्य ईहाविहादितस्य तसि चर्चानं निमित्तं भवति । कायं
 जीविकायाः लभ्यमानं भवति निघोषम् । 'ईहा विहादितः'
 'तल्लभात्' इति च । 'ईहा विहादितः' । 'ईहा विहादितः'
 यत्तु । तत्तुः 'गुणः' इति च । यत्तु ३२२ ।

[illegible]

द्वितीयोऽध्यायः ।

कार्यान्तरे दीर्घसूत्रता न कर्तव्या ॥ १ ॥

न चलितचित्तस्य कार्यावाप्तिः ॥ २ ॥

पञ्चमी प्रथमान्तस्य निपातितः' । निधित्येति । निर् पूर्वार्त्
'चिञ् चयने' चिञ्धातोः क्ताच् प्रत्ययस्य स्यप् ॥ १०० ॥

इति दर्शनभूतवासक्यभूतश्लाघ्याया गीर्णरचसूत्रश्लोकाणि-
कताया सारादंभीधिया प्रथमोऽध्यायः ।

—०००—

प्रथमोऽध्याये सुप्तादीनां धर्ममूलकादीन् विषयान् प्रदर्शय-
विशेषनीति विषयप्रदर्शनार्थं द्वितीयोऽध्यायोऽयमारभ्यते ।

पारम्पर्याय्यमध्ये दीर्घसूत्रता प्रतिषेधति कार्यान्तर इति ।
कार्यान्तरे कार्यमध्ये चानस्यादीर्घसूत्रता दीर्घकालेन कार्य-
सम्पादकतेति । न कर्त्तव्या नैव विधातव्या । तेन कार्यनिष्पत्ति-
र्न स्यात् । यद्वा कार्यमेकं सम्पाद्य चान्यस्मिन् कार्यं विमर्श-
नोचित इति । 'सर्वं तत्सुख्यवस्ययो'रिति विमर्शः । दीर्घं सुत्रं
व्यवस्था यथ्य सः दीर्घसूत्रः, भाष्ये तन्, दीर्घसूत्रता । 'दीर्घसूत्र-
विरक्तिर्य' इति । अतिविमर्शेन कार्यसम्पादनमिति । सुगम-
मभ्यत् ॥ १ ॥

अस्मिन्चित्तस्य कार्यकमलाभ-सम्भावना प्रतिषेधति नेति ।

हस्तागतावमानात् कार्यव्यतिक्रमो भवति ॥३॥

दोषवर्जितानि कार्याणि दुर्लभानि ॥ ४ ॥

चनितचित्तस्य चक्षुर्मानसस्य विकृतचित्तस्य वा । कार्यावाप्तिः
कार्यं नाभो न स्यात् । मनसोऽस्यैर्यात् कार्यश्चाघातः, तेन
कार्यफलनाभोऽपि न भवेदिति । सर्वं कार्यं मनसः स्वैर्य-
साधनपूर्वमनुष्ठेयम् । मनः स्वैर्यं बुद्धेर्विकागस्तेन कार्यदार्ढ्यं
घटने । “अभ्यासवैराग्याभ्यास्तन्निरोधः” इति योगसूत्रं तत्तन्मा-
दकम् । मनसो धैर्यसाधनविषये योगवाग्निष्ठे बहव उपायाः
प्रपञ्चिताः सन्ति । अत्र ते विमेषोपयोगित्वाभावाच्चीताः । चित्तम्
—चित्तो संज्ञानं, चेतनम् । भावे ततः, ‘प्रोदितः’ इति इष्ट-
निषेधः । अत्र-पूर्वात् ‘आप्तुं स्यात्’ इत्यस्मात् क्तिञ् ॥ २ ॥

करगतद्रव्यस्यावज्ञा-करणात् कार्यवैपरीत्यं वन्ति हस्तेति ।
हस्तागतम् । करतले आगतमुपस्थितं यत् तस्यावमानादव-
ज्ञाकरणात्, अनवधानतः कृतज्ञानकरणात् कार्यस्य व्यति-
क्रमो वैपरीत्यम् अयाचार्यं भवति । अतः करगतेऽपि कार्यं
अव्यभिक्तं वा विषये समुपस्थिते मनः प्रणिदध्यात्, फलोदय-
पर्यन्तं तत्र प्रणिधानं कार्यमिति भावः । ‘अनु बोधने’ अत्र-
पूर्वात्तर्क्येतादृ चञ् परिभवाय । व्यतिपूर्वात् क्रमेर्वाञ् विप-
रीतार्थः । तदुक्तम्—

“उपसर्गण धात्वर्थो वलादन्वित मीयते ।

गङ्गासन्निह-माधुर्यं समुद्रेणाश्रया यथा” ॥

इति आप्यातचन्द्रिकायाम् ॥ २ ॥

कालातिक्रमात् काल एव तरफलं पिबति ॥७॥

जनपदः । कामः पूर्वाङ्गादिः, तदानीं कार्योपलक्षितसमयो वा ।
एतौ येनोति, तद् विद् जनः, खं कार्यम् चनायामेव माधयति
सम्पादयतीत्यर्थः । तथाचोक्तं—

“देशं कामं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा कार्यं समारभेत्” ॥

देशः, ‘भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयो’रिति विश्वमेदिन्यौ ।
दिग् चतिसर्जने, दिगति । ‘पचाद्यच’ । अथवा ततो दिश्यते
इति घञ् । ‘लोकानां कारणं कामो राजा कामस्य कारणम्’
इति वामघदत्ताध्यास्यामि जगद्धराः । ‘कम् संख्यामि शब्दे च’ ।
कल्पते, कर्मणि घञ् । कामयति सर्वम्, एतन्नात् पचाद्यच्
वा ॥ ६ ॥

कालातिक्रमे कार्यहानिं वक्ति कामेति । कामस्य समय-
स्यातिक्रमादतिपातादतिसमयत्वेपादिति, अथ तत् समय एव
तस्य कार्यस्य कर्म शुभाशुभरूप यत्तत् पिबति अपहरति यस्य
कार्यस्य य एवोपयुक्त काम तस्मिन् तत् कार्यं विधेयम् ।
यथा यौवने उपयम । वर्षासु वृष्टि । रोगोत्पत्तिमात्रं योग्या-
नदप्रयोगः । कार्यावस्थात् प्राक् पचाद् समयत्वेपादौ अभिधेः
इति भावः । किं वा कार्यं समारभ्य तदसमाप्तौ तत्फलं काम
पिबति । अत एव राजर्मातायुक् —

“क कामं कामि मित्वाचि को देशो को व्याख्यातो ।

इति विचिन्त्य मतिमान् कार्यं युक्तं समारभेत्” ॥ इति ।

देमकालविहीनं कार्यं सुमाधमपि दुःसाधम् ॥ १० ॥

परोक्षकारिणि शीघ्रं तिष्ठति ॥ ११ ॥

कार्त्तमात्रं एव नाम्नायं प्रागज्योति-पुरं, यथा वा नाम्नायं एव
द्व्यष्टोत्पत्तिर्न तु वदते । यथा तत्पदार्थं इन्द्रागदी न तु वदते
मरुत्यान् वा । यत्नान् तत्तत्प्राप्त्यर्थयोगिनमये, यथा मित्ता गैगरे
धौगरे च न तु पार्थिवे, साधने विकारयो न तु मकरे । दानं
चत्तमज्ज्ञानदादौ न तु यमुदभ्युत्थकान्ते । चकारिण योग्यप्राप्तं
समुच्चिनोति, तत्र योग्यं नानुष्ठितं कथं कथयत् । नायोग्येन ।
योग्यस्य कार्यं नियोगं तस्मिन् दानस्य सफलमिति शेषः ।
यथा मयम्बु हृष्टम्बुभिः धान्यादिभिर्य, पानितो हि मय्यसौ
देमः । दिग्म पतिमर्ज्जने, दिग्मति । ततः पचाद्यच् । प्राङ्निग-
दितमन्यत् ॥ ८ ॥

देमकालविरहितकार्येभ्योऽतिक्रमसाध्यत्वमाह देमेति । देम-
कालाभ्यां विरहितं कार्यं सुमाधमपि सुमाध्यमनायामसम्प्राप्त-
मपि दुःसाधमतिक्रमेण साधनाय न्यादिति । यतोऽयोग्यदेमे
कामे पारब्धं कार्यं न कलाय भवतीति भावः । विहीनम् ।
प्रीडाद् व्यागं जायते । पु मा भ्यां यस्यादिना इत्वम् । दुःखिन
साध्यते यत्तददु साधम् । सुगममन्यत् ॥ १० ॥

कस्मिन् मानवे रमा चिरं तिष्ठति तदाह परोक्ष्ये
परोक्ष्यकारिणि ममाप्यकारिणि प्रेक्षापूर्वकारिणि पुमं
यावत् । तादृशं मानवं या सम्पदेष्टव्यम् । चिरं सुदोषक
तिष्ठति । तदुक्तं सुरिभिः, 'अपरोक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपं

भाग्यवन्ममप्यपरोक्ष्यकारिणं श्री. परित्यजति ॥ १४ ॥

ज्ञानानुमानेन परोक्षा कर्तव्या ॥ १५ ॥

इत्युक्तम् । एतत्तिष्ठति स्वयमेवागच्छति । तदुक्तं यज्ञ-
द्वैतः—‘एकानि न पुरश्चिह्नमुपैति नर्त्तारिति । सम्पत्
सम्पत्तिरिति । इत्यान्तरं ‘मर्षोपायेन परित्यजत्’ इति सूत्रे
पाठान्तरमस्ति । सर्वोपायेः परित्यजेत्यात् सर्वाः सम्पदाः
इत्यर्थः । एत गतो, सम्पद्यते सम्पदम् इति ‘सम्पदादित्वा’दिति
वार्त्तिर्यात् द्विप् ॥ १३ ॥

यद्यममीत्यजां गोभाग्यवान् भ्यास्तदा तच्चापि श्री-
केशर्ताति तदाह भाग्येति । भाग्यवन् नक्षममन्तम् अपि यप-
रोक्ष्यकारिणम् यममीत्यर्त्तां श्रीः सम्पत् परित्यजति सञ्च-
रार्ताति । अपि शब्दादस्यमप्यभाजनं श्रीः परित्यजत्येव । यतः
सर्वदा सर्वतः पंगल्यैव कथं कुर्व्यात् । तदुक्तं नातिष्ठेः ‘यपरोक्ष्य
न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपराचितम्’ इत्युक्तम् । भाग्यमिति । ‘भाग्यं
कथं शुभाशुभम्’ इति हैमः । भज सेवायाम्, भज्यते ‘हृदयो-
यत्’ । ‘यजो इत्यादिना कृत्वम् । भागाद्यश्च’ इति चौरश्रामी ।
भाग्यं विद्यतति मतुव । आवयश्चना गोभा भारती सरलदुमे ।
नक्षत्रा त्रिवर्ग-सम्पत्तो इति विश्वमेदिनाकारो । ‘श्रिश्च सेवा-
याम्’ सर्वैर्ज्ञेयं आयतं इति ‘विश्ववि’ इत्योन्नादिकसुत्रेण
द्विप् ॥ १४ ॥

विषय-परोक्षया उपायमाह—प्रामिति । इन्द्रियार्थं सवि-

दुःसाधमपि सुकरं करोति ॥ १० ॥

‘रगतं चैव निरुज्ज्वलितं भूत्वादाभारणानि च ।

महि चूडामणिः प्राग्भैः पादादौ प्रतिबध्यते’ ॥

अथ चालकराजमार्तो—

‘परीक्ष्य प्रथमं शृत्वा च ततमाधममध्यमान्’ ।

इत्याद्युक्तं प्राग ।

‘प्राग् नियोजयेत् कार्यं ततो राज सयोगुणाः ।

यगपेव तथा शर्मः पुष्कलच धनागमः’ ॥ इति च ।

‘कुशलः शिचिर्न त्रिषु । चेमे च सुकृतं चापि पर्याप्तौ च
नपुंसकम्’ इति विश्वनिर्दिष्टम् । ‘पर्याप्तः कुशलेभिर्भे’ इति च ।
शर्म चर्म, की दृष्टिर्ग्राह्यता, ततः पचादच् । कुशान्
मार्ताति या क. । निजयं लक्षणा या की शनति चाक्षयति
राजशाय्याणि । अथवा ‘कु पापपदर्थयो’ । सुदिवैभवात्
कीः पापात् शनताति च ॥ १६ ॥

योग्यजन-निर्गमस्य क्लमसाह दुरिति । दुःखेनायासेन
साध्यतं क्लमसाह यत् तद साधम् । क्लं शेम साध्यं कार्यमिति ।
तादृशं कार्यं न नियुक्तं न निपुणनानायासमाध्य कर्तुमर्हति ।
तथा च प्रधानं कठोरकर्माणि वा राज्ञा नियुक्तं सुदृष्टौ शोकः
व्याप्तदा स दुष्कर कल्याणायामेन मय्यादयिष्यतीति भावः ।
साध समिष्टौ, दुःसाधनं, दुःसाध्यतं वा घञा सिद्धम् । सुह

सिद्धस्य कार्यस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

ज्ञानवतामपि देवमानुष-दोषात् कार्याणि
दुष्यन्ति ॥ २२ ॥

“तथा शाश्वतलक्ष्मीकान् पुरोहित-समन्विणः ।

श्रोत्रियांश्चैव सामन्तान् सीमापालान् तथैव च ।

गृहं गत्वा प्रयाचेत यथा ते तुष्टिमाययुः ॥”

तथा कौर्त्ति-सौशील्य-स्वास्थ्य-शिष्टाचरण-दाक्षिण्य-विद्याप्रहणा-
दीनि समासाधनीयानि । यद्यपि परिपूर्वादु ग्रहः पत्नीपरिजना-
द्यर्थता । तथापि स्वामित्वेन स्वीकारार्थत्वमत्र बोध्यम् ।
'आदानमूलशपाः परिग्रहाः' । ग्रह उपादाने, परिगृह्यते,
परिग्रहणम् । परिग्रहेदित्यर्थवज्ज्ञेयम् । 'ग्रह' इत्यप् । 'वि-
भाया ग्रह' इत्यप्रत्ययो वा ॥ २० ॥

सम्पन्ने कार्ये तस्य प्रकाशः नासम्पन्ने तदाह सिद्धस्येति ।
सिद्धस्य निष्पन्नस्य कार्यस्य कर्मणः । प्रकाशनं लोके प्रचारः ।
नासम्पन्नस्य प्रकाशः कर्त्तव्यः । तेन कार्यनाशः क्लेशः शत्रोः
सन्धानलाभश्च । यतो जाते प्रकाशे पश्चात् कार्यं यदि विघ्न-
बाधुल्पात् शत्रोरन्वेषणाच्च न सम्पत्स्यते तदा कर्त्तुरसामर्थ्यं
वैफल्यश्च स्यादिति भावः । सिद्धेति । 'सिद्धे व्यासादिके देव-
योनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्यप्रसिद्धे' इति हेमः । 'सिद्धे निर्वृता-
नित्यर्था' । 'विधु मरादौ' सिध्यति । 'गत्यर्थो' इत्यादिना क्तः ।
'प्रकाशः स्फुटहामयोः चक्षोर्नेतिप्रसिद्धे च' । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे

दैवं शान्तिकर्मणा प्रतिपेक्ष्यम् ॥ २३ ॥

स्यात् प्रहामातपयोः स्फुटे' इति विग्रहः । 'काय दीप्तौ' प्रकाशयति ।
प्रपूर्वात् काम्यैः श्रुत् ॥ २१ ॥

ज्ञानवतां लोकानामपि दैवमपरिहार्यमाह ज्ञानेति । ज्ञान-
वतां प्रज्ञावतां विदुषाम् । अपि निश्चितम् । दैवं यहवैगुण्यं
अद्वैतादि च । तच्च त्रिविधं, दिव्यं भौममन्तरिक्षञ्च । दिव्यं
अग्निपातादि । आन्तरिक्षं धूमकेतूदमादि । भौमं भूकम्पादि ।
मानुष्यं हिंसा-द्वेष-विरुद्धपङ्कयन्त्राततायित्वादि । तयोर्हीनान्
कार्यप्रज्ञानादनुष्ठीयमानानि कार्यानि दुष्यन्ति विनश्यन्ति
चेति । अतः कार्यनिष्पादने सततं विदुषामपि जागरुकत्वेन
भाष्यम् । अज्ञानान्तु कार्यं दीपोऽवश्यभावीति । तदुक्तं
बृहदारण्यके—

“विषमा हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपण्डितः ॥”

‘ज्ञा अथबोधने’ ज्ञायते इति जानातिस्त्वुट् । ज्ञानं विद्यते येषां
ज्ञानवन्तः तेषामिति । तच्च विषयेन्द्रियसन्निकर्षजनितम् ।
देवादागतं दैवम् । ‘तत आगत’ इत्यण् । मानुष इति ‘मनो
रपत्यम्’ । ‘मनोर्ज्ञानावयवतो युक्तं च’ । मिहान्तर्कीमुद्या वास-
मनोरमायामन्यत् ॥ २२ ॥

दैवं विध्नं प्रगमनोपायमाह दैवमिति देवागतविपदि-
भूकम्पाग्निपात-प्रबलप्रभञ्जन-यहवैगुण्य-दुर्भिक्ष-महाम-

कार्यं विपक्षौ दोषान् वर्णयन्ति बालिभाः ॥२५॥

प्रतिषेध्यम् । यथा युधिष्ठिरादीनां कौरव्येभ्य आत्मज्ञानम् ।
मानुषोमिति । मनोरपत्यं समुष्यः । 'मनोर्जातायज्यर्तोपुक्
चेति' पुक् । श्रियास्तु 'इयगवय' इत्यादि-वार्त्तिवत्प्रति-
प्रगवेन डीप् । 'इल्लद्वित्तस्य' इति यकारलोपः । समुषो,
ततो 'टिक्' इत्यादिना द्विपो मानुषो, जातिविद्वत्तायां वा
डीपः परत्वादलभ्यत्वाद् डीम् । विपदन् विपदन्ता धिनि ।
विपूर्वात् पदधातोः 'उम्वदादित्वा'दिति वार्त्तिवेन द्विप्, ततः
त्तिन् । कुगस्तस्य निपुणस्य वर्ण्ये कौगमम् । गन् चर्मन् कम्प
रन् च, कुत्तिरां गमने मोहयति, ततः पचाद्यच् । 'उम्याताः
कुगमोऽभिर्घ्नन्' इति कौपः ॥ २४ ॥

कार्यं विघ्ने जाते तत् कर्तुर्दोषस्याप्यत्र बालिभिरुच्यते
तदाह कार्यंति । अनुष्ठितं कार्यं कथंनि विपक्षौ विघ्ने समुप-
स्थितं तत्कर्तुर्दोषान् कार्यकलहानिग्रहकान् बालिभा नृत्ता,
वर्णयन्ति कथयन्ति । न तु विद्वत् । यत

“गच्छन् नवननं कापि भवत्येव प्रसादत ।

इमंति दुर्बलास्तस्य समादधति कम्पना ॥”

यन्मातु मतिरिति-इत्यन्यादेन सादो दोषाननुसन्दधते । साहचर्य
तु गुणदोषविवेकं सपिचरितता नाशयति । तदुक्तं दण्डाचार्य —

“गुणदोषानुसन्दधन् कथं विभज्यते जनः ।

किमश्रद्धाधिकारोऽस्ति दण्डदोषवर्ण्यम् ।

नास्तिदेवात् कार्यविपत्तिः ॥ २८ ॥

न देव प्रमाणानां कार्यारम्भः ॥ २९ ॥

कार्यमिति । विष्णुमन्त्रमभिरप्युक्तं 'मातृजह्वा हि वत्सस्य स्तन्वा
भवति बन्धने' इति । वत्स इति । वद व्यक्तायां वाचि, वद स्वीर्यं
वा, वदति सामर्थ्यम् । 'तृवद्विहनि' इत्यौणादिकः सः । 'वत्सः'
पुत्रादिवर्णयोः । तर्णके गोरसि स्त्रीवम्' इति मैदिनी । 'पुत्रादौ'
तर्णके वर्षे वत्सो वत्सन्तु वचसि' इति रुद्रय । वृषभोजित्वा
तर्णको गोवत्सः । मातुरुधः इत्यत्राध इति पाठात्सरे क्षात्रि
दृश्यते ॥ २७ ॥

देवात् कार्यं विपत्त्यभावमाह नेति । देवाच्छुभादृष्टादिष्ट-
एवमेव प्राक्तनकर्मणो वा । कार्येऽनुष्ठेयकर्मणि । विपत्तिः
कार्यव्यवहृतिर्नास्ति । यथा सत्त्वे प्रव्रजपुरुषकारे देवात् कार्यं
विपत्तिर्नास्ति । यतः—

“दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्यपहस्यते ।

॥ देवेन विपत्त्यर्थः पुरुषः सोऽवसीदति” ॥

इति च । एवं पुरा भ्रूव-मार्कण्डेय-विश्वामित्र-वाणस्यादिभिः
पुरुषकारप्राप्त्यर्थं प्रदर्शितम् । अन्यत् व्याख्यातपूर्वम् । 'अप्रयत्नात्
कार्यविपत्तिर्मेवे'दिति तदिदादर्शयत्ये सत्त्वान्तरमस्ति । अन्य-
सूत्रेण तस्य गतार्थत्वाच्चेह व्याख्यायते ॥ २८ ॥

देवप्रमाण-पुरुषाणां कार्यारम्भ-प्रतिषेधमाह नेति । देवं
प्रागुक्तम् । तदेव प्रमाणं येषां पुरुषाणां तेषाम् । कार्यारम्भ-

यः कार्यं न पश्यति सोऽन्धः ॥ ३१ ॥

प्रत्यक्ष-परोक्षानुमानैः कार्याणि परोक्षेन ॥ ३२ ॥

कार्याद्द्रष्टुर्दीपमाह य इति । यो नृप. कार्यं राज्यपाल-
नादि कार्यं न पश्यति नावलोकयति. स्वयं तदनुचरो वा
सोऽन्धः वस्तुर्विहीनः । यद्वा यो लोकः साधारणं कार्यं न पश्यति
तेन च स्वानिष्टं स्यादतः सोऽन्धः । तथा चीतम् 'राजा पश्यति
कर्णाभ्याम्' । 'राजानयारवस्तुपः' इति च । राजविषये तु कार्या-
वलोकने विग्रस्ताः सुयोग्याः कथंकरा दूता वा एव मुक्ताः ।
'अन्धस्तु तिमिरे क्रीडं वस्तुर्विनिःसिधेयवत्' इति भीतिना ।
विदांसि शास्त्रवस्तुषा पश्यति । तदुक्तं 'सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यन्म
नास्म्यस्य एव म.' इति । अन्ध इत्युपपत्तं. अन्धयति । ततः
परायणः ॥ ३१ ॥

कार्यपर्यवेक्षणं उपायानां प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं विषयेन्द्रिय-
संश्लेषजनितज्ञानजनकं प्रमाणम् । अतस्तत्र प्रति वर्तते इति
प्रत्यक्षं प्रतिविषयमिन्द्रियम् । तत्र विषयेन्द्रियसंश्लेषजन्यं
ज्ञानम् । तथा च व्यापकम् इन्द्रियं समविशदोन्मूलकस्य
दिग्प्रमत्तमिवास्ति व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् अनुमिति-
करणमनुमानम् । अतः कार्यान्वितानां परमं तत् परोक्षमप्य-
त्यक्षम् । यद्वा द्रष्टव्यस्याद्यवकाशेन कार्यानि एते
प्रत्यक्षादिभिरेवापि कार्यानि परोक्षेन पारं कृतं इति ।

न परोक्षकारिणां कार्य्यविपत्तिः ॥ ३३ ॥

परोक्ष्य तार्थ्या विपत्तिः ॥ ३४ ॥

सूक्ष्मभावेनावलोकयेत् । तादृशायलोकने न कार्य्यज्ञानिः ।
अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः' इत्यादि वार्त्तिकान्
समासः ॥ ३२ ॥

समीक्ष्यकारिणां कार्य्यं विपक्ष्यभावमाह नेति । परोक्ष-
कारिणां प्रेक्षापूर्व्यकारिणां समीक्ष्यकारिणामिति यात् । कार्य्यं
न च विपत्तिर्न कार्य्यज्ञानिर्भवति । नापि प्रतिबन्धकोपस्थितिः ।
यथा परोक्ष्यकारिणां विप्रमार्कभोजाशोक्तानाम् । असमीक्ष्य-
कारिणान्तु भवत्येव विप्रः । यथा धन-राजन-दुर्योधन-शिशु-
पालानाम् । अत्र कोप-व्याकरणादि निगदध्यास्यातेन व्याख्या-
तम् ॥ ३३ ॥

परोक्षया विपदुत्तरणमाह परोक्ष्येति । परोक्षां विना आप-
दुद्धार-सम्भावना नास्ति । यत् विपत् सन्भाव्यते तत्रैव गत्वा
अपुद्गे, शक्तेः परोक्षाप्रदर्शने विधेयम्, न तु केवलं शृङ्गे शिवाश
तच्चिन्तनं युक्तम् । यथा रत्नमेतत्तत्तध्येन जय पराजयो वा न तु
शृङ्गे शयान्ध । अतः परोक्षया विपत्तिर्विपत्ताख्यां तरणोपा
भवति नान्येनोपायेन । अथ विपत्तिर्न विपदस्यैव प्रथमा ।
परोक्ष्य इति परोक्षया प्रथमः । 'अन्तोवत् गुणानि भवन्ता'ति
नियमात् । अविदादगंशब्दं गुणमिदं नास्ति पुरेगनेनोक्तार्थ-
त्वादिति नदभिप्रायः ॥ ३४ ॥

स्वशक्तिं ज्ञात्वा कार्यमारभेत ॥ ३५ ॥

यः स्वजनं तर्पयित्वा श्रेयं भुङ्क्ते सोऽमृत-
भोजो ॥ ३६ ॥

कार्यारम्भे स्वकोय-शक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वमाह स्वेति ।
स्वध्यात्मनः शक्तिः सामर्थ्ये तत्कार्यं प्रति योग्यतति यावत् ।
तज्ज्ञात्वा मानसे समामोष्य कार्यमारभेत । तत्प्रक्रमणं
कुर्यात्, शक्तेः प्राप्नुय्यात् । उद्योगतयस्य पुनर्नूतन प्रसूतिपात्रम्,
नैवगतस्य, तच्छुद्धेरभावात् । यथा वा चेतुष्वभ्यवस्थः श्रीरामस्य
नाभ्यस्य नत्पतेः । ततः कार्यारम्भात् प्राक्,—

स्वशक्तिः प्राक्कथ्य-दोषेण्यं विचिन्त्य कार्यं ममारभेत ।

रात्रर्नोतिपक्षे 'गणयमित्यत्र, प्रभाषीत्याहमस्वजाः' ।

'कौण्डिन्यजनं प्रभुशक्तिः' । 'विक्रमयन्मुखाहशक्तिः' ।

पञ्चाङ्गसम्बन्धो मन्त्रशक्तिः । अन्यतः 'शक्तिरक्षास्तरे गौर्या-
मुत्साहादो घर्जं क्षियाम् इति मेदिनी । गजने जेतुं यथा वा
शक्तिः । शङ्खधारी विद्या विन् ३५ ६

स्वजनश्रुतिमाधनपर्वकसाक्षात्प्राप्तमाह य इति । स्वध्यात्मनो
जनाः कुटुम्बा एतिवासाः प्रतिपद्यन् तान तर्पयित्वा भोजना-
प्याथलाटिभिः परिताप्य । तदवशेष मर्यादा परिशेषं वा भुङ्क्ते
अद्याति, य एव लोक-ग्लिहसृगभोजी । कवनाभ्यवृत्तिजनक-
भोजनस्य शक्ते विमानान् । तथा च अथ य कथनं भुङ्क्ते य . . .

कार्यानुष्ठानादाय-मुत्रानि यद्वन्ते ॥ ३७ ॥

पञ्चत्यात्मकारणात् । 'यो भुङ्क्ते स्तेन एव स' इति च ।
 चात्मनः शरीरे परस्य सुखदुःखाद्यनुभवे चाविगेवात् । अतः
 परस्मिन्पूनेतमेवात्मप्रमाधनं कार्यम् । अन्यतियि-पोष-दीनाभा-
 दीनां भरणं प्रगस्त्यन्तर्गमाधनम् । तथा च श्रुतां—

“भारतं धोषवर्गिणां प्रगष्टं स्वर्गसाधनम् ।

मदक्तः पादुमे शेषो लघ्वात्तान् विभ्रयादुपुभः" ॥ इति ।
 लज्जनादीनां लघ्वं विना या भुङ्क्ते स पापभुङ्क्ते । तादृग-
 भाजनं पश्चादात्मव्यभिः । सामाजिकानामथ तेन मोपहारः
 ॥ २४ ॥

काव्यान्नामनुष्ठानम् । धनादेरधिकमाश्रमाह काव्येति ।
 काव्यान्ना कर्मणाम् अनुष्ठानादुद्यानपूर्वकमारम्भकरणात् । या-
 नुष्ठानि यावन् धनायागमस्य भुक्तानि अशिक्षनादेरागमा-
 प्रदानानि विवक्ष्यन्ति । यदन्ना त्रयसा छद्मिभूयान्ति ते न
 यथासाध्यं भूय्यादयः । वाचसाङ्गु र्गण्यया नियतं तदनुष्ठानं
 धनपूर्वमेव यत् । यत् धनमा काव्योद्यमाश्रयमाश्रयानाद्योर्गो-
 भन्तुः । तत्र यथा तत्र साधनानां समुचितं ज्ञानं भव्या-
 वन् । अत्रिहर्षिहर्षाह तदुक्तं । अत्र सुखं यथायथा गम्यं
 तत्र तत्र त्रिहर्षिहर्षाह । यत् यथायथा । यत् यथायथा ।
 यथायथा । त्रिहर्षिहर्षाह । यत् यथायथा । यत् यथायथा ।
 यथायथा । त्रिहर्षिहर्षाह । यत् यथायथा । यत् यथायथा ।

नातिभोरोः कार्यचिन्ता ॥ १८ ॥

स्वामिनः शोणं विज्ञाय कार्यार्थं कार्यं
साधयेत् ॥ १९ ॥

“प्राक् कनो मुहुदास्तव ततोऽथ प्रत्ययो भवेत् ।

प्रजा पुजा यतः प्यात् तस्मादाहुर्मर्गं बुधा.” ॥

‘पुजानि’ इति पुषपाटे धनादेशयजनितसृष्टानि प्युत्पत्त्यर्थी-
व्यवोध्यः ॥ १७ ॥

अग्नीषभयप्रस्तव्य जनस्य कार्यचिन्ताभावमाह निति । अति-
भोरोरधिरभयप्रस्तव्य पुंसः । कार्यचिन्ता कार्यानुष्ठानविषये
मनसि कर्तव्यालोचनं न भवतीति शेषः । भोतेराधिर्यादांश-
मान्यम् । तस्याश्च तादृशस्य पुंसः कार्यचिन्ता विरलेति भावः ।
भोदिति । ‘भोदगर्तं त्रिनिह’ यदाहरयोर्विति योर्विति’ इति
विभक्तिद्वयोः । त्रिभो भये, विभिति । ‘भय, कृ, कनो’ इति
कृः । ‘क्रुक्चयो’ति वार्तिकान् मिहम् । चिन्ता । इति
कृत्वाम् । चिन्तनम् । ‘चिन्ति पुजि’ इत्यादिना अह् नास्ति
भोरो’ इति पुषपाटेऽर्धसु कुबोध्यं दर्शितः ॥ १८ ॥

प्रभोः स्वभावज्ञानपूर्वकं कार्यादिना कार्यसाधनमाह
स्वामिः । स्वामिनः प्रभोर्नृपतेरादपदात्तुतिरिति यावत् ।
परितमाचरन् प्रभोर्भित्तादिति । विज्ञाय कार्यार्थं कार्यं
कार्यार्थं कार्यार्थं वचनेन । तस्य यत् कर्तव्यं तत्

आश्रितैरप्यवमन्यते मृदुस्वभावः ॥ ४२ ॥

“अर्धमागं मनस्तापं मृदुदुपरितानि च ।
वचनाद्यापमानञ्च सतिमाय प्रकाशयेत्” ॥

अन्यथा—

“आयुर्विज्ञे” मृदुच्छिष्टं मन्त्र-मैथुन भोजनम् ।
तपोदानद्यापमानं नव गोप्यानि यमतः” ॥

एष ‘भोजनम्’ इतिपदे संयजमिति पाठास्तरमस्ति ।
यथा वा मृच्छिष्टे भाजने वास्त्रिचर्षे चरत्येव तत् । तद्वत्
सुद्रे शुद्धवादप्रकाशे अनिटं भवत्येव । एवमविमर्शं नैव विम-
र्शेत् । तथा च भारतं ‘न विमर्शेदविमर्शो विमर्शो नाति-
विमर्शेत्’ । शुद्धमिति । शुद्ध मन्त्ररत्नं, शुद्धतं, गूढं वा । ततः
‘मंसिदुहिगुह्यो वा’ इति काशिकातः वद्वत् । सुद्रे दरिद्रे
तर्पणे निष्कृष्टेऽपि नृमंशयो’रिति हेम । ‘सुदिर् संवेपथ्वे’ ।
ततः ‘स्वाश्रितश्चि इत्यादिना कु ० ४१ ॥

अनुगतं कामलस्वभावस्य प्रभोरवशाकरणमाह आश्रितै-
रिति । आश्रितैरनुगतैरनुगतिपरमं त्यजनेर्वा । मृदुस्वभावः
ममप्रकृतिविमलमर्तनपात्रस्य प्रभुवा । अवमन्यते अवस्था-
न । एषवा राज इदमिदमनुगतैर्नोऽङ्गैश्चिद्व निदध्य नृपस्याव-
न क्रियते इति तद्वद्वत् । एत खोचितमतिप्रकार्येन
स्यात्पद्यम् । मृदुत्वं च काम्ये इति हेम । मृद-
मन्यते मयिस्वटि इत्यादिना कु ० मन्त्रसारपद्य ।

तौष्ठादगदः सर्वैरुद्देजनीयो भवति ॥ ४३ ॥

‘मृद सोदे’ इति कृतादिगणोयाच्च भवति । यतः कृतावतो-
धातोत्पादाने सम्प्रसारणं न च्यात् । तदा रेफयती भौधादि-
स्थोपन्यासो युक्तः । यतः ‘त्रयाणां कुः सम्प्रसारणम्’ इति मित्रा-
नकारौमुदी मङ्गच्छते नान्यथा ॥ ४२ ॥

कठोरदण्डप्रदानेन प्रजानां लोभाधिक्यमाह तोक्ष्येति ।
तौष्ठास्तीव्रः कठोर इति । तादृश दण्डः दैहिकार्थिक-शामनं
दमनश्चेति । तद् यस्यास्ति सः नृपः । सर्वैः प्रजावर्गैरन्यैश्च
लोकैरुद्देजनीय उपद्रवहेतुर्भवति । अतः सर्वथा अपराधिषु
दम्यमानेषु तौवदण्डो न विधेयः । तदुक्तं रघौ ‘स्थित्यै दण्ड-
यते दण्डयान्’ । अन्यच्च राजनोत्ती । ‘त्यजित् स्वामिनमत्युग्रम्
अनुप्रात् क्षपणम्यजित्’ । स च दण्ड इति विधः—

“बधोऽर्थग्रहणश्चैव परित्यक्त्येव च ।

इति दण्डविधानञ्चैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः” ॥

ब्रह्मबन्धूनास्तु बधो नास्ति, तदुक्तं भारते—

“वपनं ब्रविणादानं स्थानाद्विर्वासनस्तथा ।

एषैव ब्रह्मबन्धूनां बधो नास्तीति दैहिकः” ॥

आततायिनान्तु बधः समुचितः । तदुक्तम् ‘आततायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कथन’ । अन्यदर्थशास्त्रे पुष्कलमस्ति । ‘दण्डो यमे
मानमेदे लगुङ्गे दम-सैन्ययो’रिति विश्वः । दण्ड निपातने,
दण्डयति, अनेन वा । पचाद्यच्, दमेर्ङ्य ‘पुंसि’ घप्रत्ययो वा ।

ततो यघार्ह-दण्डः स्यात् ॥ ४४ ॥

“तोष्णं मासुद्रमवधि विषमोद्वाजिमुत्कृष्टे ।

स्त्रीयं यवाधर्जं पुंसि तिग्मात्मस्वार्जमो धियु” ॥

इति मेदिनी । तिग् निगामे, तंजयति प्रतिजिद्विषय इति ध्रुः ।

सर्वं गतो, वस्यतः यघार्हत्वा सर्वं इति ॥ ४४ ॥

तथा योष्यदण्डमपराधिष्याह तत इति । यतः प्रत्यादण्ड-
मोकोद्देशो भवति । ततो यघार्हं यघार्होऽप्यः, अपुगुर्वपराध-
मिदेन दण्डो दण्डमं विधेयम् अपुगुपराधे गुरदण्डः, निरपराधे
दण्डो अपुदण्डो वा तथा शुभपराधे अपुदण्डः, शुभपराधेऽदण्ड-
मभूतयोऽप्रयोज्याः । दण्डः माप्तिः । स च त्रिविधः प्रागुक्तः ।

अथ च—

“यदण्डगम् दण्डयन् राजा दण्डार्धेवाप्यदण्डम् ।

अयमो मरुदाप्नोति नरकश्चैव मरुति ॥

अनुवर्त्य परित्राय देवजानां च तत्पतः ।

मारापराधो बालीक्य दण्डं दण्डोऽपु पातयेत्” ॥

अथ च—

“अधर्कदण्डमं भोक्तुं यशोक्तं कीर्तिनाम्नम् ।

अत्यर्थं च परमापि तत्काःसत् परिब्रजेयेत्” ॥

इति ध्रुवो । युक्तिवन्द्यतरो च ।

“दण्ड, मरुदण्डे अधर्कदण्डेऽपि विधानम् ।

कामं मरुदण्डे दण्डात् त्रिवर्गो दण्ड एव” ॥

सारं माहाजनः संयहः पीडयति ॥ ४५ ॥

“राजएडभयाक्षोकाः पापाः पापं न कुर्वते” ।

इत्यन्यत्रैव, मानवे सप्तमाध्यायेऽपि । सोमदेवोऽप्याह ‘चिकित्सागम इय दोषविशुद्धिहेतुर्दण्डः’ । यो दण्डः अपराधिना क्रियते स सर्वं दोषविशुद्धेः हेतुः कारणम् । यथा चिकित्सागमः घंद्यक्रं सर्वदोषसन्निपातानां विनाशहेतुर्भवति, तथा दण्डः । तदुक्तं गर्गेण—

“अपराधिषु यो दण्डः स राष्ट्रस्य विशुद्धये ।

विना येन च मन्देहो मात्स्यन्यायः प्रवर्त्तते” ॥

“शूले मात्स्यानिधायचन् दुर्बलान् बलवत्तराः” ।

इति मानवोक्तो मात्स्यन्यायः । सापराधे दण्डप्रणयनं विना भवेदिति । प्रागुक्तमन्यत् पदनिवृत्त्यादिकम् ॥ ४४ ॥

महाजन-मंघहस्य सार-पीडनत्वमाह सारमिति । दीनस्य कार्यं यदि महाजनमंघहो भवेत्तदा कार्येणः सारं येनभागं पीडयति हरते, अयहस्ति च । महाजनस्यायं महाजनः । मंघहः मग्नेननम् । सुत्रस्यास्य पाठान्तरमस्ति, तदयथा ‘अथमारं श्रुतवस्तमपि न इह मन्वते श्लोकः’ । तथा च श्रुतवस्ते विद्वांसो सुधीरम् अथमारं सस्तमपि श्लोका न तमाद्रियन्ते । अन्पो-माधिज, मार, ग्विरामो यस्य स तम् ‘श्रुतं शास्त्रावधृतयोः’ इत्यमरः । अथैवं पाठो रुचिहरः । ‘मारोवमे मज्जनि च’ इति मेदिनी ‘मंघहो उहदुर्वा चहमंघेपयोरपि’ इति ईमः ।

चतिसारः पुरुषमवसादयति ॥ ४६ ॥

यः संसदि परदोषं वक्ति स स्वदोषवहुत्वं
प्रख्यापयति ॥ ४७ ॥

मिदिनीकारोऽपि 'संपन्नो हृदुद्रु' मुष्टिसंघेयोरपि । छन्दोऽन्य
सूत्रपाठो बोध्यः । स मत्तौ, सरति कालान्तरम् । 'सुस्थिरे' इत्य-
नेन घञ् । सह सपादानं, संप्रहृष्टम् । संपूर्वात् 'पहृष्ट' इत्या-
दिना षप् । श्रुतमिति । नृ अवधे, अवषम् । श्रुणोतेः क्तः
॥ ४५ ॥

गुरुभारेण पुरुषस्यावसत्त्वमाह चतीति । चतिभारः ।
कार्याधिकगुरुता, शरीरधिककार्यगुरुत्वेनावसन्नं वा । पुरुषं
जनमवसादयति, तच्छक्तिहानिं करोति । कार्यभारेण परि-
त्याक्तो भवति । गुरुत्वेनाधःपतनयोग्यता भार इति कैचित् ।
'भारः स्याद्दीर्घं विष्णुं पत्न्यां द्विसहस्रकं' इति मिदिनी । 'भारः
सहस्रद्वितये पत्न्यामपि बाधे' इत्यजयः । 'भारो गुरुत्वे द्रव्याणां
भारः स्यादवसादकं' इति कैबिदपि । भृञ् भरणे, भ्रियते ।
'अकर्त्तरि च' इति घञ् । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ४६ ॥

सभायां योऽन्यदोषं प्रकाशयति तस्य तेन स्वदोषप्रकाशनावसर-
मप्याह य इति । ममितो परदोषमन्यदोषकुम्भनं वक्ति सूच-
यति । ॥ जनः स्वस्याजनो दोषवहुत्वे दोषाणां प्राशुष्यं प्रत्या-
ययति प्रकटयति । येन यस्य दोषं प्रख्याप्यते तेन स्वस्यापि

आत्मानमेव पोडयत्यनात्मवतां कोपः ॥ ४८ ॥

निन्दाधमरो विज्ञाप्यते । अतः परकोयदोषप्रस्थापनं न युक्तम् ।
तेनारातित्वमपि वर्धते । तदुक्तमभियुक्तैः—

“यदीच्छति वगोक्तुं जगदेकेन कर्मणा ।

परापवाद-सस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय” ॥

गां दोषसूचक वाक्यमिति । संभत् । सं परितः सीदन्ति अस्याम् ।
गदून विशरणादौ, परिमदनम् । ‘सम्पदादित्वात् क्तिप्’ । दोषः ।
दूष वैजत्ये, ततोऽच् । संभदीति पदेन प्रकाशो इति व्यक्तम् ।
प्रयोजनविशिष्टं गुणदोषकथने परोक्षे न दोष इति सूच्यते ॥४७॥

अनात्मवतो कोपिन आत्मनो व्ययमाह आत्मानमिति ।
आत्मानं मानमम् । अनात्मवतो हीनजनानामप्रगप्तामनसो वा ।
कोपः क्रोधः इति । पोडयति व्यथयति दुःखयति च । अथवा
अनात्मवतो क्षुद्रचित्तानो स्वयां कोपो रोषः आत्मानं न मानं
पौडयति नाग्रयति । ते च क्रोधोदोषमेव कालेऽपेक्ष्यंदात्मान-
मपि घ्नन्ति । पिडयतांश्च नाग्रयतीति पाठान्तरमादशंप्रत्या-
क्षं इति । अमर्मादिना क्रोधः अपेक्ष्यंदविनेकाचात्मनाग्रकारी
स्यात् । मतिमता कापो न तादृशः । यतः ‘माधोः प्रकुपितस्यापि
मनो नायाति विक्रियाम्’ । अन्यथ ‘विकारं हृत्तो मतिं विक्रि-
यन्ते येषां न भेदाणि न एव धारा’ इति । यदेऽनात्मवतः
मुग्धचित्ताः तेषां कोप आत्मानं व्यथयति । कुप क्रोधे, कोपनम् ।
ततो भावेऽयम् ॥ ४८ ॥

नास्त्यप्राप्यं सत्त्ववताम् ॥ ४९ ॥

साहसे खलु श्रीर्वसति ॥ ५० ॥

प्रगदमनसो जगति सर्वप्राप्ति-सम्भावनामाह नेति । सत्त्व-
वतां मनीषिणां जनानां विज्ञेयतः सद्योगि-जनानामप्राप्यम्
अनर्थं नैव विद्यते । तेषां प्रयत्नेन मनीषया च सर्वमेव सम्भ्यम् ।

“सत्त्वं गुणे पित्राद्यादौ वसे द्रव्यस्वभावयोः ।

आत्मत्व-ध्ववसायेषु वित्तेष्वस्ती तु जन्तुषु” ॥

इति मेदिनी । सौदन्त्यस्मिन् गुणाद्याः । सद् धातोः ‘अन्येभ्यो-
ऽपि ह्यग्लो’ इति त्वन् । यत्रोद्यमाध्यवसायैर्मतिमतां सर्वे सुयज्ञं
भवति । कैचिदाहुः ‘यत्रे कृते यदि न सिध्यति कोऽपि दोषः’ ।
अप्यायमर्थः—यत्रे कृतं सति यदि कार्यं न सिद्ध्यति तदा
तस्मिन् यत्रे कोऽपि दोषो वर्तते, यत्र पुनर्यत्रो विधेयः ततः
कार्यं सिध्यति । सत्त्ववतामित्यत्र ‘सत्त्ववता’मिति पाठे त्वय-
मर्थः । सत्त्ववता मत्त्वगोत्रानां मत्त्ववादिनामिति ॥ ४९ ॥

कुच श्रीर्विराजते तदाह साहस इति । साहसे मानसो-
द्दीपनमूलकमामर्थं शारागशब्दो वा खलु निश्चितम् । श्रीर्मन्त्री-
र्वसति नियतमधिष्ठाने कर्तव्येति । तत्र कैचिदुक्तम् । ‘साहसाद्
भजते सत्त्वम्’ । पुरुषमिति शेषः । अन्यथा—

“शूरा कृतज्ञे दृढमोहदक्ष

मत्त्वो. स्वयं याति निवासहेतोः” ।

साहसः । ‘साहसन्तु दमि दुष्करकर्मणि अविमृश्यन्ततो धारणे’

नास्त्यनन्तरायः कालक्षेपः ॥ ५२ ॥

असंगयविनाशात् संगय-विनाशः श्रेयान् ॥ ५३ ॥

‘उपसर्गादिति’ इत्यादिना हृदोऽपार्त इति । अन्येऽत्राहुः अर्हं हितायाम्, अर्हं नम् । अर्हयतः ऋप्रत्ययेनार्त इति ॥ ५१ ॥

कालक्षेपेऽनन्तराय-सत्तामाह मेति । यस्य कालक्षेपः सम-
यातिपातो नास्ति सोऽनन्तरायः । अनन्तरायः प्रत्युद्धो विप्रच ।
अनन्तरायः विप्रर्हो नो जगः गोघ्नं कार्यं सम्पादयति । तत्
फलं न भवेत् । अतः कार्यं विप्रराहित्यं भवेत् समयक्षेपो न
भवेत्तथैव यतितव्यम् । यदा योऽनन्तरायः, पुमानस्य कार्यं
कालक्षेपो नास्ति । ‘कालक्षेपे’ इति सूत्रपाठः, कालक्षेपे माय-
नरायो विद्यते इत्यर्थः स्यात् । ‘विप्रोऽनन्तरायः प्रत्युद्धः ।’
अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयमम् । अयं गतो, इत्
गतो च इत्येतयोर्धञ् अच् वा । सेप । ‘तप प्रेक्ष’ इत्यने
इत्यस्माद् धातोर्धञ् ॥ ५० ॥

असंगयविनाशः, इति मन्त्रावलीमाह अत्राहति । असंगयस्य
विनाशात् समुत्पद्यते संगयस्य सन्निवृत्त्यास्य विनाशः
श्रेयान् अभजन्तव । अथवा नास्ति संगयो यद्यपि इतो न ।
तस्मात् सन्निवृत्तस्य संगयस्य इत्यर्थः । ‘अ वा असंगयस्य निवृ-
त्त्यस्य विनाशात् संगयस्य सन्निवृत्त्यस्य विनाशः स्तेह । कुर्वन्
सन्निवृत्तिं सति तत्र प्रवृत्तं न भवेत् । सन्निवृत्तिं सन्निवृत्तिं

अपरधनानपेक्षं केवलमर्घदानं श्रेयः ॥ ५४ ॥

प्रवृत्तिर्भवति । 'विचिकित्सा तु संग्रहः' । एकधर्मिणि विरुद्धा-
नेक कोट्यवगाहि ज्ञानं संग्रहः, यदा उभयकोटिस्तृक् विज्ञानम् ।
विगाधो वा स्तब्धो वेति । गीङ् गयने, श्रेते । संपूर्यात्
गीङः परच् । नग अदर्गने, विनगमं विनागः । विपूर्यात् नग-
धातो घञ् । 'अतिगायने प्रशस्यः' । 'अतिगायने तमविष्टनौ' ।
'पञ्चादिगुणवचनादेव' । 'प्रशस्यस्य यः' ईयसुनि रूपम् । 'श्रेयो
मुक्तौ शुभे धर्मो' इति विश्वः ॥ ५३ ॥

स्वीयार्थस्य स्वेच्छया परहितार्थं दानमाह अपरेति । परस्य
यदने तस्यापेक्षामकृत्वा केवलं निःस्वार्थदानमात्रं श्रेयो युक्त-
मिति । अपरस्य धनापेक्षा नास्ति यस्मिन्नर्थदाने तत् । एवं
दानं श्रेयः श्रेष्ठं भवति । प्रत्युपकारापेक्षया दानं स्वार्थानुसन्धान-
पूर्वकं दानञ्च न मम्यक इति । तदुक्तं गीतायाम्—

"दातव्यमिति यद्वान् दायतेऽनुपकारिणि ।

देगे कामि च पात्रे च तद्दानं मास्विकं श्रुतम्" ॥

एवं भारते च—

"दत्तिद्वान् भव कोलोय मा प्रयच्छेन्मरि धनम् ।

व्याधितप्योवधे पथ्यं निवृत्तस्य त्रिमोषये" ॥

शुन्ये च तयोपशेषस्या गच्छाध्ययनं दानार्थे'ति । तैत्तिरीये
'दार्शनं दियत्तो मित्रा भवन्ति, दानेन मये प्रतिष्ठिते, तन्मादाने
परमं वर्जितम्' । 'तन्मादेतत्तथ मित्रेणानं दानं दद्याच्छे'ति । 'दान-

न्यायागतोऽर्थः ॥ ५५ ॥

तद्विपरीतोऽर्थाभासः ॥ ५६ ॥

नैकं कलौ युगं' इति श्रुतावपि । 'धनस्तु गोधने वित्ते' इति
विश्वः । धन धाम्ये, धनति । ततः चञ् । 'चयं उपयाग्यायाम्'
चर्यते । 'चकर्त्तरि च' इति घञ् । चयस्य तिस्रो गतयो
भवन्ति । दानं भोगः संचयश्चेति ॥ ५४ ॥

चयस्य वैशिष्ट्यमाह न्यायेति । न्यायेन सुनीत्या समुचितो-
पायेन परोक्षेणाकरणेन । आगतं प्राप्तं समुपाख्यितं यदनं
तदेव मस्यार्थः । आदर्गयन्यान्तरे चष्मात् प्राग् 'दानं' च
इति पृथक् सूत्रितमस्ति । न तत् गोभनम्, तत्पूर्वपक्षेण
तस्य गतार्थत्वात् । 'अपर-धनानि निषेप्तुः केवलं स्वार्थम्' इति
पूर्वपक्षस्यानौयत्येन सूत्रान्तरमादर्गयन्यान्तरे दर्शनात् । तस्याय-
मर्थः । धन्ये वा धनानां स्वस्मिन् निषेपकरणे न्यायकरणं रक्षण-
मिति । तत् केवलं न्यायं स्वाशय्यपूरणमिति । यत् तत् स्वता-
वधारणनेषुपतमस्ति । न तदेव मन्तव्यम् । निषेपपक्षेण यस्य
यददृश्यस्तस्य तदवधारणात् । न्यायो नोता दर्शने च न्याय-
मौचित्यमित्यादि इति प्राञ्च । यथा विषयार्थनयोधनकारण-
वस्तुषु' इति भेदिना । न्यायः । परिन्यानेनां ईद् गतो,
नियमेन ईयते इति । इति घञ् ॥ ५५ ॥

समुपायेन न्यायमिच्छो याऽर्थज्ञमाह तदिति तज्ज्ञायाया-
गताद्विपरीतोऽन्याथा प्रकारेण सत्या योऽर्थो धनादि मोक्षं

तद्विपरीतः कामाभासः ॥ ५८ ॥

कामायेति नीतिविदा द्विवर्गः । 'धर्मकामौ पुत्रपापौ' इति चार्वाकाः । तदेव कामशास्त्रकाराणां मतम् । 'धर्मार्थकामाः सप्तमैव विधाः' इति कविशमयः । 'धर्मार्थकाममोक्षायेति चत्वारः पुत्रपापौ' इति धर्मविदः । 'धर्मविरुद्धो भूतेषु कामोऽपि भरतर्षभः' इति गोतायाम् । 'परित्यजेदर्थकामौ यो म्नातो धर्मवर्जितो' इति भारते विदूरभोक्तो च । धर्मविरुद्धा-
वर्धकामो परित्यजेदित्यर्थः । मोक्षस्य मोतावनुपयोगित्वात्तस्यास्य नादरः । सुमुद्युतां न चेष्टान् । धर्मविरुद्धे कामे इन्द्रियाणि भोगिष्येत्यात् सिद्धं विषयेषु प्रवर्तन्ते । तेनापदः सम्भवित्यन्ति । 'कामः क्षीरक्षुण्डीः पुमान्, रित्यपि निरुद्धो च कामोऽपि व्याघ्र-
पुंसकम्' इति श्वश्रुः । कामु कामो, कामनम् । ततो घञ् । ५७ ॥

धर्मार्थप्रतिकूल काममाह तदिति । तस्मादधर्मार्थानुकूल-
कामात् । विपरीतां भिन्ना-धर्मार्थयोः योडाजनको यः कामः
न कामाभासः । यथार्थकामतुल्यो भवति । काम इवाभास्यते
प्रकाशयते नतु स्वाभाविक काम । तेन न स्वपरंष्टं स्यात् ।
स्वानिष्टकरं विषये इच्छा दुःकाम । तथा परानिष्टकरं विषये-
ऽपि । कामाभास इत्युक्ते आपत्कान्ते समुपस्थिते कामा-
भासोऽपि दुष्परिहरणीयः । साधारणकृत्यार्थप्राप्त्यभिप्रेतः । तथाहि

ऋजुस्वभावः परिजनो दुर्लभः ॥ ५६ ॥

आततायिनि समुपस्थिते तदुच्छेदकामो न कामाभासः । आभास इत्यत्राङ् इष्यते नतु सम्यगर्थः । यथाच,—

“अज्ञानस्य क्रिया काचित् कुत्रचिदेह दृश्यते ।

यद्ययमगतिं पश्यामि तत्तत् कामस्य चेष्टितम्” ।

इत्युक्तमभियुक्तैः । भास्ये दोषो, आभास्यते । ततो वजा सिद्धम् ॥ ५८ ॥

सरस्तप्रकृतयः परिजना जगति असुखभा इत्येतदाह ऋज्विति । ऋजुः सरलः कापय-शाख-क्रौर्यरहित इति । ऋज्विति भावप्रधाननिर्देशो वा । स्वस्यात्मनोभावः स्वभावः । तादृशी प्रकृतिर्येषां परिजनानां ते । दुर्लभा दुष्प्राप्या भवन्तीति शेषः । परिजनाः कुटुम्बाः परिवारा इति । गृह्यतेः सोभाया-देव ते क्वापि नभ्यस्ते । यस्य तु तादृगः स्वजनवर्गस्तस्य कार्यं मिद्विरवयवभाविनी । सुखं तादृगं श्रेयम् । यस्य त्वनेदृगः तस्य मयं विपदाप्यदम् । ‘ऋजावभिज्ञप्रगुणो’ इति । अजं अर्जने, अर्जति । ‘अर्जिदृजि’ इति शाधुः । नतु अपह्लादित्वात् कुः । ‘अप दुः सुपुण्य’ इत्युणादिसूत्रस्य प्राप्तेरभावात् । गुणा-भावाच्च न कुप्रत्ययः । परितो जनाः परिजनाः पोष्यवर्गाः । तथा च स्मृतिः—

“माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समानिताः ।

अभ्यागतोऽतिगिच्छादिव पोष्यवर्गं उदाहृतः” ॥ इति ॥ ५८ ॥

यवमानागतमैश्वर्यमवमन्यते साधुः ॥ ६० ॥

बह्वनपि-गुणानैको दोषो यस्यते ॥ ६१ ॥

यवद्वया समागतार्थस्य साधोस्तत्रावमानमाह अवेति ।
यवमानेन परिभवेनावप्रयेति । तेनागतं प्राप्तमैश्वर्यं वा, साधुः
सत्यपरायणः परिब्राह्म वेति । यवमन्यते, स्वीयसम्पन्नदाना-
सदवजानाति । यस्मै 'मानो हि महतां धनं'मिति । अत्यह-
'माणाभ्योऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमाग्राम्' । सामान्यं
यस्य स्वतःत्वमन्यते साधुना । विभीषणोऽवमानादागतमैश्वर्यं
राष्ट्रंवावमन्यते, साधुत्वमाश्रयत्वात् । 'यवमानिनावप्रायद्वै-
रमम्' इति । 'मनु बोधने' मन्यते । भर्तृत्वपूर्वादु घञ् । ईश्व-
रस्य भाव ऐश्वर्यम् । इत्यतः ईश्वरवत् । 'गुणवचन' इत्यादिदा
यङ् । 'साधुर्वाहुविहं चारो मज्जने चाभिधेयवत्' इति विधः ।
'साधु संसिद्धां' साधोर्वाति हितम् । 'ह वा पा' इत्यादिनाम् ।
ऐश्वर्यमपिमाद्यष्टौ मज्जय ॥ ६० ॥

दोषस्य प्राशङ्ग्यादनिरुक्तत्वाच्च बह्वन् गुणान् साधोऽपहरतीति
तदाह बह्वनिति । प्रबले पक्षे दाया लाजप्रसिद्धं सन् । बह्वन्
नानाविधान् श्रेष्ठ्यं देव्यादिगुणान् यमनेन समाकरोति । गुण-
स्वीकर्षाधायकः । दाया ह्यात्ममानिनस्य करः । एक एव
दोषः अग्रेयगुणदानिहव इत्यतः सवया दाया परिहाय्य ।
तदुक्तं कविना दाविह्वादायःगुणमार्गिनामा इति । 'किं कुलेन
विगासेन गुणदानसु या नर' इति स्वायि मयुषाचक्ये ।

महता साहसं न परेण कर्त्तव्यम् ॥ ६२ ॥

कदाचिदपि चारित्रं न लङ्घयेत् ॥ ६३ ॥

“गुणो मौर्ध्वात्मप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।

सुतो ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने” ॥

इति भेदिनो । अन्यच्च ‘धनुर्वंगो विग्रहोऽपि निर्गुणः किं
परिच्यति’ । गुण आत्मन्त्रणे, गुह्यते । ततो चञ् । स्या-
च्चरादि संख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत् इति विग्रहः । बहि-
वृद्धौ, ‘लङ्घिव’ ह्योर्न लोपयेत्युप्रत्ययः ॥ ६१ ॥

महतो जनस्य परेण साहसकारणनिषेधमाह महतीति ।
महता गतिमता भतिमता च । परेण तादृशेन बलवता शत्रुणा
साहसम् । साहसं शक्तेरत्युद्यमम् अमुदिपूर्वकं कारणं वा न
कर्त्तव्यं नैव विधेयम् । तुल्यगतिस्त्वात्तादृशसाहसकारणे स्वस्य
हानिः पराजयोऽपश्यन्भावोति भावः । सूत्रमिदमन्यथा व्याख्या-
यते । परेण महात्मना साहसं न कर्त्तव्यमिति । स्वस्य बलं
ज्ञात्वा परममापि शक्तेरुद्घातनं युक्तमेवेति । गच्छति बलं भवे
साहसम् । ‘साहसन्तु दमं दुष्करकर्मणि । अधिमृगाज्जतो
धार्या’ इति हिम. । मह. शब्दात् ‘तत्र भवः’ इत्यण् । मह-
पूजायाम्, महति । ‘वर्त्तमानं पृथङ्महत्’ इति निपातमात्
साधुः ॥ ६२ ॥

मौर्ध्वात्म्यप्रधान-निषेधमाह कदाचिदिति । कदाचित् कश्चि-

न क्षुधासोऽपि सिंहसृष्टरति ॥ ६४ ॥

यिदपि काले लोभाद्वागात् कामाद्वा चरित्रं भीभीत्यं भीदार्यम्
शरीरेन्द्रियसुखवहारश्च । न लङ्घयेत् नापि परिहरत् । चरित्र-
मेव सर्वज्ञार्यसमुद्यतेर्मूलम् । तदुक्तं ह्येतेः 'सर्वदा सर्वयत्नेन
चरित्रमनुपालयेत्' । 'मोक्षेन कुर्याद्वर्त्ममिति च । चरित्र-
मेव चारित्रम् । 'निडा च जीमं चारित्रं चरित्तमया' इति रत्न-
कोषः । 'जीमं स्वभावे सङ्गत' इति विश्वः । चारित्र सङ्ग-
निगमस्तः स्यात् । सचरित्रं सर्वे चाद्रियन्ते इति रङ्गस्यम्
॥ ६३ ॥

महाजनो विपत्तावपि न क्षीयतां याति तद्गमयति नेति ।
मिहो वृमिन्द्रः इति । क्षुधासः क्षुधयामनयासः पीडितः ।
मांभं परिहरन् कृपं घामं न परति मेव भुङ्क्ते । अपिना
क्षुधाधिक्यं घृष्टितम् । यतः क्षुधाजनो विपद्यपि भीभीत्यं
न लङ्घयेदिति पूर्वसूत्रानुवच्य । तदुक्तं कविभिः 'सम्यक्तां च
विपत्तां च महतामिकदपता इति महामतिरायस्यपि स्वचरितं
॥ लङ्घयेदिति रङ्गस्यम् । यथा रामयुधिष्ठिरभोजभूषादयः ।
'मिहः कण्ठीरधं शमो मत्तमे चं तत्तस्मिन् । मिहो तु कण्ठ-
कार्यो स्या' इति मेदिनी । हिमि हिमायाम्, हिमस्तोऽयम् ।
पृथोदरादित्यात् माधु कृष्ण चदमं कृष्णम् । ततो घञः ।
नापि गुणः संज्ञापूर्वकत्वात् । अन्यत् सुगमम् ॥ ६४ ॥

पालादप्यर्थज्ञातं शृणुयात् ॥ ६७ ॥

सत्यमप्यत्र हेयं न यदेतत् ॥ ६८ ॥

पापमैत्रं परिगणितम् । अन्यसौक्तं 'दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्याया-
नष्टतोऽपि सन्' इति । 'पिष्टं कुटुमस्य च । कपियस्ते च
कार्क ना सुचकक्रयोस्तिषु' इति मेदिनी । विम् अवयवे,
विंगति । 'सुधिपिगिमिपिभ्यः क्तिन्' इत्यनेनोत्पन्नम् । 'दाराः
कलत्रं भाव्येति' । 'एवमिकायवाचकत्वेऽपि निङ्ग-वचनमभिदः' ।
दृ विदार्ण, दारयति भातृन्, विजन्तोऽयम् । 'दारजारी कर्त्तरि
णिङ्कुक् च' इत्यतो घञ् । अन्यदाकर्षेऽस्ति ॥ ६६ ॥

शिरोः सकाशादपि सत्यायं समूहस्य व्यवयुक्तिमाह बाना-
दिति । बानाश्चिह्नीः सकाशात् । अर्थज्ञातं विषयसमूहं शृणु-
यादाकर्णयेत् । तदुक्तं धीरैः 'बानादपि सुभाषित'मिति । सुदु-
सम्यग् दितं प्रीतिकरं वचो भाषितमुक्तं सुभाषितम् । अपि तु
न केवलं विदुषः । यदा अपिरत्र निघयार्थं, अवयवं श्रोतव्य-
मिति । अन्यसौक्तं —

'युक्तमुक्तं शृङ्गायाद् बानादपि विवक्षयः ।

रवेरमिषयं वस्तु किं न टाप प्रकाशत' इति ।

'ज्ञातं व्यक्तौघजम्बु । क्लृप्तं त्रिभिर्दुसुत्पत्ते' । जनी प्रा-दुर्भाये,
जायते । तस्मात् क्लृप्तव्यय । 'जनमन' इत्यादिनात्वम्, 'तिसुत्र'
इति नेट् ॥ ६७ ॥

लोकोद्देशकर-सत्यकथननिषेधमाह सत्यमिति । अयदेयं

विपश्चित्स्रपि सुखभा दोषाः ॥ ७० ॥

मर्यदा अगति मत्त्वभाषणं दुर्नभमती यद्विधुमयीः नियतमभ्यन्तरे-
नैकेच्छायामपरस्परणवत् विषयस्याभाष्याद् भाषणत्वेन मत्त्वभा-
षये कदाचिदमत्त्वमपि समायात्येव । व्यावहारिके विषये मत्त्वा-
वृत्तमित्युक्तौभावः नैवनिर्गन्त एव । पारमार्थिके तु तदभावः । यदा
मत्त्वामत्ययोर्निर्गतविषयमभ्यन्तरेण विषयव्यवहारे एकेच्छाया-
मपरस्य त्यागः सुदुष्कर इति नवीनाः सूरयः । आदर्शघन्दा-
नारे तु 'नास्त्यदोषाद् बहुगुणाद्यव्यक्तो' इति सूत्रान्तरमस्ति ।
अभ्यार्थं च अप्यदोषादेतीर्बन्धयो गुणा न त्यागार्हा भवन्ति ।
पूर्वोक्तं सूत्रेणाम्य मतार्थत्वात्वालोक्तम् ॥ ६८ ॥

विदुषामपि दोषस्यापरिहार्यत्वमाह विपश्चिदिति । व्यव-
हारकाले विपश्चित्सु मनोविषु कुधीष्विति । दोषाः शरीरेन्द्रिय-
मनसा चैकस्यानि । तेषामप्यर्थमवृत्तत्वञ्चेति । यदा शरीर-
दोषाः चानप्यधिर्द्यादयः । इन्द्रियदोषाः चाम्यवाधिर्यादयः ।
मानसदोषाः क्रीडर्णासुश्रकासादयः । विषयदोषाः प्रमाद-भोह-
भ्रम-लोभजनकत्वादयः । विषयव्याप्तेर्यात् कालस्य विषय-
यात् विषयप्राप्त्यर्थाच्च व्यवहारकाले विदुत्स्रपि दोषा भवन्ति ।
अविदुत्सु ते नियत सुखभा एव । यथा ते दोषा अभ्येषा कानि-
करा मस्युस्तथैव मदा वर्ति'तव्यम् । 'आरुर्ध्वं शिरसा कृष्टिर्भवे-
च्चातु विपश्चिती' इति स्मिन्देव । प्रकृतं निश्चिनोति, चेतयति,
चिन्तयति वा, 'पृषोदरादित्वात्' विपश्चिदिति भाषुः ॥ ७० ॥

नास्ति रत्नमखण्डितम् ॥ ७१ ॥

मर्यादाभेदकं न कदाचिदपि विप्रवसेत् ॥ ७२ ॥

रत्नस्यापि विभक्ततामाह नैति । सद्रत्नमपि सर्वजात्यु-
ल्लटम् अखण्डितं परिपूर्णं सर्वथा दोषगूढं वा नास्ति । मानिन्द-
वक्त्रादिदोषास्तेष्वपि महार्च-मणिषु मन्भवन्ति । यतो विद्वत्-
स्यपि तथैव दोषाः सम्भाव्याः । रत्नानां दोषो गुणधैर्यां परोक्षा
भूषणनिरूपणश्चेति भोजराजकृत कल्पतरौ विद्यते । 'रत्नं स्वजाति
येष्टेऽपि मणायपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'रसु क्रीडायाम्'
रमयति । स्वस्तोऽन्तर्भावितन्ययौ वा । रमस्तेऽस्मिन् 'रमेस्तु' च
इति नप्रत्ययः । 'नेङ् यञि' इत्यादिना नेट, 'निरनिठि' । यद्वा
धाडुलजात् ऋप्, तुक् चेति । ध्यत्तमन्यत् ॥ ७१ ॥

कार्यमर्यादाहानिकरस्य विप्रसाभायमाह मर्यादिति ।
मर्यादा अयधिः संस्था निष्ठेति यावत् । तस्या मर्यादायाः
कार्यनिर्देशस्य भेदकं हानिकरकम् । कस्मिंश्चपि कास्मि
नैव कोऽपि विप्रवसेत् विप्रवामं कुर्यात् । यदि कोऽपि वारभक्तं
वारहयं वा कर्म्म-रोतिं स्वाभ्यादेगच्च बहुयेतदा तं नैव विप्र-
वसेत् । किन्तु कार्यविगेषे परीक्षेत । यतोऽयं न्याय्यपथं
परिहृत्य वर्तते भवेति । 'मन्थात् मर्यादा धारणा म्यति'
नित्यमरः । मर्यादा इति भीमार्थेऽप्ययम् । तत्र दीयते इति
'प्राग्वदङ्' ॥ ७२ ॥

अप्रियेण कृतं प्रियमपि देयं भवति ॥ ७३ ॥

नमत्यपि तुलाकोटिः कूपस्योदय-क्षयं करोति
॥ ७४ ॥

अविग्रहजगन्नुहितस्य कार्यस्य देयत्वमाह अप्रियेति ।
अनभीष्टजननेभानभीष्टितेनेति । कृतमनुहितं शम्पादितं यत्
कर्म । तत् प्रियमपि स्वयं चैवैतदाऽप्रियानुहितत्वाद् देयं
पुनः सन्दिग्धत्वेनाप्रियमर्थेण व्यात् । अतोऽनुहातुर्विग्रहादेन
प्रियत्वेन सकृत्कार्यस्य प्रीतिकरत्वमिति भावः । 'अप्रिये
कृतम्' इति एवमर्थः पाठमिदोऽस्ति । तन्नायमर्थः अप्रिये शत्रौ
कृतं यत्तदुत्तममपि कार्यं मन्दं व्यादिति । 'प्रियो हृदयोपथं
हृदये पथं' इति हेम । हेन्य देहमहं । हिम् अघोरी, तपो
एतत् प्रत्ययः । 'प्रोक्त्वं तर्कं प्राणाति । 'रमुगधं' इति व ।
'देधे' इतिगमः इत्यमरः । अस्तिमता, अस्तिविषयः तन् शत्रु
परिधिर्वादि ॥ ८८ ॥

तुलाकोटिरेषा नमनः ॥७३॥ कदाचिदस्तिनानुभवद्वये कृतो-
दयस्य क्षयस्य भावान् स्यादुदयस्य कृतं नमनः तुलाकोटि-
तुलादण्डस्यार्थभागः शत्रोः च नमनः एवार्थभागेन समुदय-
वान् कृतस्य क्षयस्य भावान् स्यादुदयस्य कृतं नमनः शत्रोः च
अतोऽप्रियेण शत्रोः भागः प्रियेण कृतं नमनः शत्रोः च
सुखानुपपन्नः । सुखस्य पदार्थः ॥७४॥ भागः तुलादण्ड-
दण्ड

सतां मतिं नातिक्रमेत् ॥ ७५ ॥

तेऽपि कूपोदकस्य गोपणं क्रमेण करोति । देगविगेषे देवमाद्य-
कभूमी तुलादण्डस्य एकस्मिन् पार्श्वे जलसंग्रहपात्रम्, अपरस्मिन्
पार्श्वे गुरुभारद्वयं विन्यस्य ग्रामवासिनः क्षेत्रे मलिनसेकायै
तदुत्तोलनं कुर्वन्तीति । 'तुला मादृश्यमानयोः । गृहाणां
दारुबन्धाय पीठिकायामपीथ्यते' इति विग्रहमेदिन्यौ । तुल उन्नाति
तोलयति । चौरादिकादच् । 'अतुल्लोपमाभ्याम्' इत्यादि निपा-
तनाद् गुणाभावः । णिजभाव पक्षे तु 'इगुपध' इत्यादिना कः
स्यात् । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्त्री-संख्यामेद प्रकर्षयोः' इति
मेदिनौ । कोटिः । कूट कौटिल्ये, कोटयति । 'अचद्' इत्यौणा-
दिकादिः । अथवा 'इजजादिभ्यः' इति वार्त्तिकदिञ् ॥ ७४ ॥

सज्जनानां मतिलङ्घने निषेधमाह सतामिति । सतां साधूनां
समोऽप्यकारिणा प्रेक्षावतामिति यावत् । मतिं ज्ञानमुपदेशं
मनीषां वा । नातिक्रमेणैव सहयेन्नावहेलयेद् धेति । ये तु
विद्याप्रज्ञापारदर्शितादिभिर्वस्तुतस्त्वमवबुध्यादेशं विदधति तेषां
सादेशं हेला प्रमादाविवेकादिभिर्मेव सहयेत् । तदतिक्रमे तु
स्वस्य महानिष्ठं स्यादिति भावः । 'सम् साधौ धोरशस्तयोः ।
मान्ये सत्ये विद्यमाने' इति मेदिनौ । अन्यत्र च 'महाजनः ।
सभ्यसज्जन-साधवः' । सदिति । अस् भुवि, अस्ति । 'लठः
शठ' इत्यादि । 'असीरलोपः' । 'धीः प्रज्ञा श्रेयुषी मतिः' । मन-
ज्ञाने, मननं मन्यतेऽनया वा । 'मतितुशीच्छयाः' इति त्तिन् ।

गुणवन्तमाश्रित्य निर्गुणोऽपि गुणो भवति ॥७६॥

घोराश्रितमुदकं घोरमेव भवति ॥७७॥

‘मत्’मिति भिद्यगठे साधूनां मत्तं नातिक्रमेदित्यर्थः स्यात्
॥ ७५ ॥

मतामाश्रयेणासतोऽपि सत्त्वं दर्शयन्नाह गुणवन्तमिति ।
निर्गुणो गुणहीनः । गुणा वैदुष्यमौर्ध्वमहस्तादयः । तन्म्यो
र्हीनो निर्गुणः । यदा नम्रमेवदर्पे । निर्गुण इति चतुदरा-
कस्यावदभ्यगुणयुक्त इत्यर्थः । गुणवन्तं गुणिनमाश्रित्यावसम्भ-
तदगुणमिच्छादिना निर्गुणो गुणवान् भवतीत्यर्थः । गुणाः सत्त्वा-
दय इति सांख्यवृक्षाः । शुक्लादय इति शाब्दिकाः । श्रेतादयः
इति गित्थिनः । चतुर्विंशति संख्यका गुणा इति मैत्रायिणाः ।
संख्यादयः पञ्चिदिति स्वयमेत । धीरोदात्तादय इति कविसमयः ।
अन्ये तु चतुःपञ्चिकनाविद्या अपि कामशास्त्र-मन्त्रशास्त्रोक्ता
गुणत्वेन व्यवहरन्ति । ‘गुणोज्ज्या स्रजतन्मुषु’ ।

‘रज्जौ सत्त्वादीं मन्त्रादीं शौर्ध्यादीं भीम इन्द्रिये ।

रुपादावप्रधानं चे’ति हेम ।

गुण आत्मस्वार्थे गुणवन्तं गुण्यते च । धञ् चया वा
मिहम् ॥ ७६ ॥

प्राञ्च-सम्बलनेनाश्रय्यापि सञ्चिद्यया प्राप्तत्वमाह चोरिति ।
चोरं दुष्टं पय इति । तदाश्रितमुदकं वारि, तदगुणमिच्छदेन-

अथ सामान्यैर्वैरिणा संसर्गो न कर्तव्यः ॥८०॥

आप्यर्थमेव नीचस्य सम्बन्धः ॥८१॥

मुपहूः । यत्कृत् महाकविना विषमध्यमत्तं कचिद्वैदिति
तदीग्रैरुच्यैवा भौकिहे व्यापारि । स्वरूपेण तु विषं नाशत
नवाभ्यस्य । 'चेद्वन्तु गन्तं विषं'मित्यमरः । 'कामोन्मुखी महा-
काले ममये समकृण्यो'रिति । विषम् । विषु व्याप्तौ, विष-
प्रयोगे वा, वेवेष्टि कायम् । ततः 'इगुपथ' इत्यादिना कः ।
कामः । कल संस्थाने ग्रन्थे च, कल्पत । ततो घञ् । दहा
कामयति सर्वमिति एतन्नात् 'यथायच्' ॥ ८८ ॥

आर्थिककार्यविषये शत्रुसम्बन्धनिषेधमाह अर्थेति । अर्थ-
सामान्यैर्धनसम्पादितकार्यं । वैरिणा शत्रूणां कार्ये संसर्गः
कर्मजनने न कार्यम् । शत्रूणां महार्थविनिमये कार्येणतार्थ-
सम्बन्धे वानर्थसम्भावना गहायमाति रक्ष्यार्थ । 'अर्थसमादाने
वैरिणां मनु एव न कर्तव्य' इति पाठान्तरमस्ति । निमार्थ-
सुगम इति । विषा वैरिभयव्यापारोदर इत्यमरः । वैरी वैरिभ्य
भावः कर्म वा । दवा'टत्यात् वैर्येयुनिजहो इति निदे-
माहा अच् । वैरमप्याह 'न इ'न कर्म । दवा दिकुं
संशुभ्रतम् । ततो घञ् अयम' ट' ॥ मर्यादायत्यम ॥८०॥

शत्रुजन-सम्बन्धमाह आद्याद'म'त आर्थे वाचा संत
पुण्यव । अविगतयो वैर्यव . दहा दय दवाय . तदह व्याख्या

आत्मच्छिद्रं न प्रकाशयेत् ॥ ६६ ॥

शत्रुं छिद्रे परिहरेत् ॥ ६७ ॥

एषः छिद्रप्रकाशेऽनिष्टमयाविषेधमाह आत्मेति । आत्मनो निजस्य छिद्रे दीपं परानुसन्धानपरं न प्रकाशयेत् । शत्रुपु स्थानिष्टकरणावकाशं नैव दद्यात् । तदुक्तं मीतिनिपुणैः 'नात्म-
छिद्रं परे दद्यात् परच्छिद्रं प्रकाशयेत् । गूहेत् कूर्मं इवा-
ह्वानि' इति । मानवधर्मशास्त्रे सप्तमाध्याये कोटिलीयाये-
शास्त्रे च परिवर्तितपाठः प्रोक्तोऽयं दृश्यते । तद्वयथा—

'नागं गुह्यं परे विद्युच्छिद्रं विद्यात् परस्य च ।

गूहेत् कूर्मं इवाह्वानि यत्स्मादिहृतमात्मनः' ॥

'छिद्रं विवर-रन्ध्र-दीप-ग्रन्थ-सुविरा' इति । अग्रात् सप्तव्याख्या-
नम् ॥ ६६ ॥

पुनर्योग्यकाले सम्प्राप्ते शत्रुत्यागमाह शत्रुमिति । शत्रु-
मराति वैरिणमिति । तदायं छिद्रे दीपेऽनिष्टपथे विषये विप-
दीति यावत् प्राप्ते इति शेषः । परिहरेत्—त्यर्कदित्यर्थः ।
'प्रहरेदिति' पाठे तु व्यसने सम्प्राप्ते तं विपं प्रहरेत् विषयं
कुर्यात् । तथाप्युक्तम् 'तमेव काले सम्प्राप्ते भिन्नाद् घट-
मिवाग्रमि' इति । अद् भातम्, भातयतीति शत्रुः । 'दगा-
तिभ्या'मित्यादिनात् क्रम् ॥ ६७ ॥

क्षिद्र-प्रहारिणो हि शत्रवः ॥ ६८ ॥

स्वहस्तगतमपि शत्रु न विश्वसेत् ॥ ६९ ॥

शत्रूणामनिष्टमाधनकौशलमाह क्षिद्रेति । क्षिद्रेषु पराङ्-
 मन्धेयदोषपथेषु । प्रहारिणः प्रहारशीलाः शत्रवो भवन्ति । ते
 च साक्षाद्द्विरतामाधने बाधामन्धवादद्यमा भवन्ति । क्षिद्रे प्रहर्तुं
 शीलमेयामिति प्रहारिणः । यस्य तु शत्रवः सन्ति स सर्वदा
 जागरकः स्यात् । केचित्तु क्षिद्रप्रहारिणः क्षिद्रान्वेषिण इत्येव
 मर्थं प्रोक्तुः । 'क्षिद्रं विषरन्भूवत् । गच्छे' दोषे' इति हेमः ।
 प्रागुक्तं पदनिवृत्त्यादि ॥ ६८ ॥

हस्तागतशत्रौ तत्स्वभावकौश्याद्विश्वासाभावमाह । स्वेति ।
 स्वस्यात्मनो हस्तागतं करायत्तमपि शत्रुमरातिम् । न विश्वसेत्
 नैव तस्मिन् विश्वासं कुर्यात् । निश्चित-प्रत्ययोविश्वासः । स
 इत्यधिकपाठ इति केचिदाहुः, हस्तस्य नियतं स्वदेहसम्बन्धात् ।
 तदुक्तं पूर्वविद्धिः—

‘न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति विश्वसेदिति’ ।

‘हस्तः करे करिकरे सप्रकीठ करेऽपि च । अट्टे केशात्
 परो प्राते’ इति मेदिनी । हस्तः । हसे हसने, हसति । ‘हसि-
 मृमिष्’ इत्यादिनादिकात्तन् ॥ ६९ ॥

स्वजनस्य दुर्बलं निवारयेत् ॥ १०० ॥

स्वजनायमानो हि मनस्विनां दुःखमावहति

॥ १०१ ॥

आत्मोपायां दुर्बलतावारणं अपयोजनमाह चेति । स्वस्य जनानां परिवाराणाम् । दुर्बलता दुर्दामता गर्हितावरणमिति । दुर्बलमिति भावप्रधाननिर्देशः । दुर्बलत्वमिति । दुष्टं हन-
मावरणमध्येति वा । यदि स्वजना दुष्टाचाराः क्षुब्धदा वरणादि-
हानिः आदत्तभोग्याममदाचरणं निवार्यम् । पुत्रभृत्यप्रजानाम्
अवश्यमेव तस्य निवृत्तिर्विधेया । तं निवारयेत् तस्य निवृत्तिं
कुर्यात् । स्वजनस्य यो दुर्बलः दुष्टदुर्दामोऽनिष्टकारः, तं तत्
प्रतिहम्यात् । 'दुष्टो दुर्बलोऽदुर्दामो दुष्टाचारश्च दुर्मद' इति ।
'उत्तं उत्तो हृष्टं शतं । चरिते वर्तुमश्नुते' इति रीमः । हृष्ट-
वरणि, हतु वर्तुमं च हस्यमयो न भ्यात् । १०० ॥

आत्मोपायानाम् अपमानकरणेन वशात् क्लेशा वदाकटाह-
चेति । स्वस्य जनानाम् स्व भव्याभिलाषवशानो, वदेति
यावत् । तेन च शर्मस्विना मतिमता प्रभाववतामिति ।
दुःखं मनसापम् आहवति आनयति । अपमानो-
पमानप्रतिवृत्ताद्योऽनिरवमिति । अवपुत्रांजनार्थम् । कलध्वं ।
प्रमत्तं मनोऽप्येति । आहवति, आहवुवाह वहेति निर-
॥ १०१ ॥

एकाङ्गदोषः पुरुषमवमादयति ॥ १०२ ॥

शत्रुं जयति सुवृत्तः ॥ १०३ ॥

गुणैर्वपि एकेन दोषेण पुरुषोऽवसद्यो भवत्यतस्तदाह
एकेति । एकस्मिन् अङ्गे दोषः क्षतचिह्नाङ्गवैकल्यादिरूपः ।
स च पुरुषं मानवम् । अवमादयति गौरवहीनं करोति अव-
नमति च । अतो दोषमात्रं त्वान्यम् । तदुक्तं कविभिः 'एको
हि दोषो गुणसन्निपाते' इति । सर्वथा दोषाद् गुणः
येयान् । अङ्गम् । अगि गतौ, अङ्गति । अक्षप्रत्ययेन सिद्धम् ।
दुष् वैकल्ये, दुष्यति 'पचाद्यच्' । पुर अग्रगमने, पुरति ।
'पुरः कुशम्' इत्यौणादिकाद्वृत्त्यम् । 'अन्येषामपि दीर्घत्वे'
पुरुषोऽपि । अथवा पुरी आप्यायने, पूरयति । बाङ्-
सकात् कुपन् । 'पूरि स्थूलशरीरे श्येते' इति पुरुष' इति तत्त्व-
कौमुद्या मित्याः ॥ १०२ ॥

सद्गुणावलीयुक्तस्य पुंसः शत्रुशयमभावनामाह शत्रुमिति ।
शत्रुमरिमरातिम् । सुवृत्तः सुकृती सद्बुद्धिसम्पन्नः कुशल इति
यावत् । ॥ शोभनं वृत्तं यस्येति । जयति अभिभवति, उत्कर्षेण
वर्त्तते वा । यदा वृत्तं वृत्तिः सद्योतिस्तदयुक्तः । 'वृत्तं वृत्तौ
दृष्टे मृतं । चरित्रे वर्त्तुले च्छन्दः' इति हेमः । प्रागुक्तमन्यत् ।

'निरुत्साहो निरानन्दो निर्वीर्यो निर्गुणः पुमान् ।

किं जेतुं शक्यते तेन तस्यात्मा चाप्यरक्षितः' ॥

निकृति-प्रौढा नोघाः ॥ १०४ ॥

नौघस्य मतिर्न दातव्या ॥ १०५ ॥

‘नीतिशास्त्रविहीनो यः प्रज्ञावानपि जन्यते ।

परैः शस्त्रविहीनेषु चीगणैरपि मीर्यमान्’ ।

इति गुरुभिरुक्तम् । अद्युतो यस्य गुणमम्बुद्राजिरधिका स गदु-
जेता स्यात् १०३ ॥

दुष्कार्य-प्रियत्वं नीचानामाह निकृतीति । नीचा नीमाः
क्रूराः शठा इति यावत् । ते स्वभावतः शत्रु कापत्य प्रतारण, प्रिया
भवन्ति । तेषां तानि गर्हितावरणानि हविजराणि स्युः ।
निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणादिरूपा । यदा पराभीष्टस्य
निकृष्टानं निकृतिः । यथा वा ध्यानं चच्छिष्टं प्रियाः । तत्करा
अश्वकारप्रियाभाया परहानिजराः शठा येति । ‘निकृतिर्भर्कनं
चेपे शठे शत्रोऽपि च धियाम्’ इति विश्वः । कृतौ ह्येदमे,
कृत्तति । ‘इक् कृणादिभ्यः’ इतीक् । नीच इति निकृष्टार्मी
भर्तुर्नि चिनोति, चिञ् धातोः ‘अभ्येभ्योऽपि ह्ययते’ इति
वासिष्ठाउड. ॥ १०४ ॥

हीनमानवस्य ज्ञानोपदेशे निषेधमाह नीचस्येति । नीच-
स्येति नीचाय ज्ञानाय शठाय इति यावत् । सुखे क्षुब्धोऽवि-
यमाद्यतुष्यन् यथा । अथवा दाननिषेधातुष्यन्भावः । यतो
‘विवक्षातोहि कारकाणि भवन्तीति । ‘मा प्रयच्छन्तरे धनं’

नीचेषु विश्वासो न कर्त्तव्यः ॥ १०६ ॥

मतिवत् । मतिर्ज्ञानं सदबुद्धिश्च । न देया नापंगीया । अपात्रे दाने फलवैपरीत्यमनिष्टं भवतीति । गोक्षुराशनोपदेशवत् । मूर्खस्य नीचस्य बुद्धिर्विषयगामिनी । उक्तश्च प्रजागरपर्वणि—

“अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् ।

वस्तवस्तश्च यो हेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम्” ॥

तत्रैवान्यच्च—

“अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं हेष्टि हिनस्ति च ।

कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम्” ॥

‘धीः प्रज्ञा शिष्यो मतिः’ इत्यमरः । मनः ज्ञाने, मनसि मन्यतेऽनया वा ततः क्लिन् ॥ १०५ ॥

हीनेषु विश्वासाकरणमाह नीचेष्विति । नीचेषु क्रूर-गठ-वृक्षकेषु । विश्वासो निश्चित प्रत्ययः दृढावधारणम् । न कर्त्तव्यः न विधेयः । तेषु विश्वासान्धहानिष्टं स्यात् । परन्तो यदि शिञ्जिताः परोक्षिता स्युस्तदा कार्यविशेषे नीचा अपि विश्वासाह्वा इति । तदुक्तं भागुरिणा—

“शत्रोः भकागतः प्राप्तं सेवार्थं शिष्टसम्भृतम् ।

परोक्षा तस्य कृत्वाय प्रसादः क्रियते ततः” ॥

‘निकृतिः पामने नीचः गठो हीनस्तथैव च’ इति वैज-
प्तो । नीचमन्धेनान्धहतो विपदापतति । तथा च ‘खलः

सु-पूजितोऽपि बाधते दुर्जनः ॥ १०० ॥

शिरसि प्रस्थाप्यमानो वह्निर्दहत्येव ॥ १०८ ॥

करोति दुर्भक्षं नूनं फलति आधुपु' इति । यत्र प्राणने, विश्व-
सनम् । ततो घञ् ॥ १०६ ॥

दुर्भक्षजनस्य स्वभावमाह स्थितिः । दुर्जनः दुर्दान्तः क्रूर
इति । स च सुपूजितः सम्यक्सम्मानितः मानदाननाप्यायितः ।
अपिः सम्भावनायै । बाधते अनिटमावरति । उप कर्त्तारं
पीडयति वा । तदुक्तं छन्दैः 'दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्घ्यो-
ऽपि सन्' इति । दुर्जनः स्वभावस्य दुरतिक्रमणीयत्वेनाहि-
बहुत्वं पोत्वा मरणे वसतीति । 'पिष्टनो दुर्जनः रुजः' इत्यमरः ।
दुष्टोजनो दुर्जनः 'कुनति' इत्यादिना समानः ॥ १०० ॥

पिष्टनेषु सम्मानादेर्भूयस्त्वेऽपि अनिटावरणमाह शिरसीति ।
यथा शिरसि मूर्ध्नि मस्तक इति । प्रस्थाप्यमानो धार्यमानो-
ऽपि वह्निर्मिरलनः । धर्त्तारमपि नियतं दहति । 'यतः
'अपि निर्वाणमायाति जानन्ता याति शीतता'मिति । तथा
दुर्जनोऽपि सत्कृत उपकृतः सन् तदुपकर्त्तारं सम्यक्पीडयतीति
पूर्वसत्तामुपहः । तदुदाहरणमुच्यमानं स्वमिदम् । 'अग्नि-
मैश्वरानरो वह्निः' इत्यमरः । वह्निः । वह प्राणश्चे, वहति इष्यम् ।
'वह्निश्चिष्ठमुदु' इत्यादिना निर्निष्ठः । दह भस्मीकरणे दहति ।
ततो सटस्थिप् ॥ १०८ ॥

कश्चिदपि पुरुषं नावमन्येत ॥ १०८ ॥

चमन्ता इति पुरुषान् न बाधयेत् ॥ ११० ॥

पुरुषावमानना प्रतिषेधमाह कमिति । कश्चित् पुरुषं मानवं वृथा हेतुया, क्रोधेन वा । नावमन्येत तस्यावमानन-मपमानं न कुर्यान्नविदध्यात् । हतेऽवमानने सोऽप्येवं प्राप्ते द्विद्वे समयेऽपकारं कर्तुमिच्छेत् । तदुक्तं नीतिवृद्धैः 'वृथा विवाद वादश्च परीवादश्च वर्जयेत्' । भौगोल्येन सर्वे वशीभूतं कुर्यात् । 'कदाचिदपि' इति अन्यान्तरस्यः पाठः । तदात्वे-नार्यभिदः । 'किमो विभक्त्यन्ताश्चिद्वना'विति शास्त्रापाः । किमो द्वितीयान्तादनिश्चितार्थं चिदिति ॥ १०८ ॥

कार्येषु चमाया'भौचित्यमाह चमन्त इति । परहृतामिदं सहस्रो इतिशब्दोऽवधारणे । न तु आक्रोशादनिष्टकारिणी मान-वान् । बाधयेत् षोडशेद्व्यययेच्च । परिणापहति तस्यापकाराकरणं चमा । 'चमारूपं तपस्विनः' इति लघु शाणक्ये । 'चमा सर्वस्य भूषणम्' इति च उवाचः । वल्लभदेवोऽप्याह—

'चमया भार्जवेनैव दयया च मणोवया ।

कौशलेन च लोकानां वशीकरणमुत्तमम्' ॥

अतो न वृथा परोपतापी भवेत् । 'चन्तश्चमिति पुरुषं न बाधेत' इत्येवं पाठान्तरत्वेनार्यभिव्यत्वमिति । 'चमा तितित्वा पृष्ठी च योग्ये शक्ते हिते चमम्' इति धरणिः । चमूऽसहने,

चन्दनादपि जातो वज्रिर्दहत्येव ॥ १११ ॥

नचाऽधिकं रहस्युक्तं वक्तुमिच्छत्यबुद्धयः ॥ ११२ ॥

चमते, चम्यते वा । 'पचादित्वादच, चञ् वा । 'नोदात्तोप-
देगस्ये'ति न वृद्धिः । यदा चमणं चमति पित्वादञ् ॥ ११० ॥

चन्दनादपि जातो वज्रिर्दहकारित्वमाह चन्दनादिति ।
चन्दनात्मनयजादपि सुगीतनाम्नात् उत्पद्यो वज्रिरनसो दह-
त्येव सनापयत्येव । वस्तु साभाष्यात् । नद्याकरगुणा यत्र
तज्जो न लभ्यते । उपादानोपादेयत्वाभावात् । अथ मनयजी-
नाननस्य संयोगसम्बन्धः । न तु मृदद्वयदुपादेयोपादान भावः ।
एवमुपपन्नः शठोऽपकारमाचरतीति पूर्वैर्न सम्बन्धः । यदा
यज्जाद्यदुत्पद्यते तस्य गुणलङ्घनं यथा चीरगुणं दधि । 'गन्ध-
सारोमलयजी भद्रग्रीयन्दन' इत्यमरः । यदि पाद्मादे, चन्द-
यति । एतन्मात्राद् । प्राङ्निवृत्तो वज्रिरिति ॥ १११ ॥

स्वामिनो गुणविषय-प्रकाशे भ्रूत्यादेः विगलनमाह भवेति ।
भर्ता स्वामिना रूपेण प्रभुना वा । अधिकमतिशयं सुगुप्तं हस्तं
यद्रहसि निर्वर्तन एकान्त इति । उक्तं कथितमुपदिष्टम् । ह-
स्तान्तम् अमुदयो मूढा विवेकहीनाः । वक्तुं कथयितुमिच्छन्ति ।
स्वीय बुद्धिमान्यादतिगोपनीयमपि विषयं प्रकाशयन्ति, तेनो-
भयोरप्यनिष्टं भ्यादिति । 'भीरीतादितं रहस्युक्तं वक्तुमिच्छत्य-
बुधः' इत्येवं पाठान्तरमप्यस्ति । तस्यायमर्थः—रहस्युक्तं विषयम्

अनुरागस्तु फलेन सूच्यते ॥ ११३ ॥

आज्ञाफलमैश्वर्यम् ॥ ११४ ॥

अनुधोऽयः भेरो दुन्दुभोताडितमाघातजन्यं गण्डमिव सर्वत्र वक्षु-
मिच्छति बुद्धिहानात् । भेरोताडित-गण्डः सकलत्रयवर्णयोग्यो
भवतीति भिर्युपादानम् । भवन्ति । इभृञ् धारणपोषणयोः
विभक्तिं लोकान् कर्त्तरि लृषा मिङ् । 'रहस्या स्तो नदी-
भेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी । रहमि । रह त्यागी,
रह्यते । औणादिकादसुन् । यद्वा रमस्तेऽव 'देयेऽच्' इत्यसुन्-
होऽन्तादेशश्च ॥ ११ ॥

विषयानुरागस्य तत्फलद्वारा सूचनमाह अन्विति । अनु-
रागो विषयेषु आसक्तिर्विषयबोधनसृष्टा । स चानुरागः यस्मिन्
विषये यदा भवति तज्जनितफलेन सूच्यते अभिष्यज्यते । अन्ये
तु तत्फलं विनानुरक्तिः कोटशो तज्ज्ञातुं नैव शक्यतेऽतः
फलसापेक्ष एवानुराग इति । 'हितेन सूच्यते' इत्येवं पाठे तदा
हितेन हितकरणेन तदनुष्ठानेन वा सूच्यते नतु मौखिककथनेन
इति । 'अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषणानि चे'ति वृद्धाः ।
'अनुरक्त्यनुरञ्जनामक्ति राग प्रातय' इति । रञ्ज रागी, रञ्जनं
रज्यते वा । ततो घञ् ॥ ११३ ॥

स्वामिन आदेशस्य फलमाह आज्ञेति । आज्ञायाः निदेश-
स्यानुमतेः । फलं परिणामः । ऐश्वर्यं विभूतिः सम्पदिति ।

दातव्यमिति बालिशः परिक्रेशेन दास्यति

॥ ११५ ॥

यदा ऐश्वर्यमिच्छेय्यम् । यदा विभूतिनामिन लोकाः परम-
सुखिनो भवन्ति तदा तु स्वामिन आशानुवर्तिनस्तादृशं फलं
स्यादाप्रापनमेव भावितुं पुष्कलमिति भावः । 'अत्राऽफल-
मैश्वर्यमिति पाठे तु अत्रस्याफलं ऐश्वर्यम् निर्देयं भवति ।
सदयं न स्यादिति । अथवा आशानुवर्तिना आशानुवर्तिनः । मिष्टनिर्देशो
वा । तदनुसारेण यः कथं विदधाति तस्य कथंफलमैश्वर्यं
भवति । नाम्न्याऽविधिनानुष्ठानेन । "आशानुवर्तिनमैश्वर्यम्"
इति सोमदेवसुरिणामुक्तम् । यदाशानुवर्तिनो लोकास्तदैश्वर्यस्य
फलं स्यात् । यदादेशं लोका न मन्यन्ते तस्यैश्वर्यं निष्फलमेवेति
च तस्मादभ्यस्त सुखे उक्तं "राजाशानुवर्तिनः सर्वेषामनुवर्तिनः
इति । आशानुवर्तिनः । अथवा अशानुवर्तिनः । आशानुवर्तिनः
सर्गात् इत्युक्तं । मिष्टम् । ईश्वरस्य राज्ञो भाव ईश्वर्यम् 'युक्त-
फलम्' इत्यादिना षड् ॥ ११४ ॥

मूढजनस्य दाने समधिककृशमाह दातव्यमिति । बालिशो-
ऽप्यो मूढश्चेति । दातव्यमिदं कथं दैवमिति मनसि लल्लोक्ता च
परं मौख्यात् समधिककृशेन माशयिकचित्तेन च । ययात् स्वायं-
बुद्ध्या वा दास्यति । न तु सामान्येनावश्यकर्तव्यज्ञानेन । अहं
स्वादिवैकर्म्येन तादृगाचरणम् । 'बालिशश्च शिष्यो मूढः'

महदप्यैश्वर्य्यमवाप्याधृतिमान् विनश्यति ॥ ११३ ॥

इति चाणक्यसूत्रे नीतिदर्शनात्मके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति मेदिनी । शान्तिगः । वाङ् भाषाश्वे, वाङ्मन् । उन्नी-
रेकत्वम् । तत इन् । गो तनुकरणे, यानि श्रुति । 'पातो-
ऽनुसर्गा'दिति कः । परिपूर्णात् 'स्तेन बाधने' ततो वजा
सिद्धः ॥ ११५ ॥

लब्धैश्वर्य्येस्याधैर्यादिनागमाह महदिति । महत् श्रेष्ठमतुषं
विपुलधनं वा । अवाप्य सम्प्राप्य । अधृतिमान् धैर्य्यसौम्य-
विहीनः । अपिना तद्रक्षणशक्तिरहितस्य विनश्यति । विनाश-
मायास्यति । धैर्य्य-वैदुष्य-संयमवतः पुंसः सम्पत् पथात्
पुरुषान्तरेऽपि न नाशमुपयास्यति रक्षणदाय्यादिति । 'विशालं
विपुलं महत्' इत्यमरः । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्य्यं धारणा-
ध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । मह पूजायां, महति । 'वर्त्तमाने
पृथङ्महत्' इत्यादीणादिकाचिपातः । धृज् धारणे, धरणं
धृति', ततः क्तिन् । तद् विद्यतेऽस्येति मतुप् । पथासजः सम्बन्धः ।
'न कर्मधारयादि'त्यादिन्यायस्य प्रायिकत्वा 'दधृतिमा'निति
प्रयोगः भाषुः । अत्र धृतिरित्युपलक्षणं, चरित-सुमित्रा-दाक्षिण्य-
वैदुष्याणि ज्ञेयानि । अन्यद् व्याख्यातपूर्वम् ॥ ११६ ॥

इति दर्शनभूतपाञ्चक्यसूत्रव्याख्याया श्रीदशरथचन्द्रशर्मणाक्षि-
कृताया सारार्धबोधिन्दा द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

—१०१—

धृष्ट्या जयति रोगान् ॥ १ ॥

नामस्य धृतं वैदिकामुपिकम् ॥ २ ॥

द्वितीयोऽध्याये जययोग्यानेक विषयोऽन्यतन्त्रं वैदिकविज्ञानं ।
अस्य कार्यफलमुक्ता द्वितीयाध्यायारम्भे धृतिकस्य भावित्वम् ।

धृति जयकरणस्य फलमाह धृत्येति । धृष्ट्या धरणात् रोगान्
रोगान् ध्यायान् आसयानिति । जयति नाम पराभुतान् करोति ।
'धृतिर्योगान्तरं धैर्यं धारणाध्यातुद्वयं' इति शिखर । अतस्ते च
"यदा तु धैर्यं ध्यायन्तं धृष्ट्या धारयन्तं" ।

प्रसङ्गेन फलाकार्हा धृति सा धार्यः । धैर्यम् ॥ इति ।

'देशबन्धविनाशे धारयति योगदर्शनम् । धैर्यं कर्त्तुं
इति विषये च विज्ञाप्य मनसा बन्धा निवृत्ता इति लक्ष्यं । धृति
साधनं धारणा तु प्रवृत्ता भवति तदा धैर्यं धैर्यात् । धृति
साधनप्रक्रिया तु धारणायाः बहुधा भवति । धृति साधनं धारणा
तत्तु तन् ॥ १ ॥

धृतिर्याग्ये देशकालादिकालावगाह इति । धृष्ट्या च
विज्ञानस्य पुनः ध्यायः च । धैर्यं धैर्यात् । धृति साधनं
तत्तु तन् । धैर्यं च धैर्यात् । धैर्यं च धैर्यात् । धैर्यं च धैर्यात् ।

गुणवानपि क्षुद्रपक्षस्य ज्यते ॥ ३ ॥

धैर्याभावात् कर्म्मामार्थं तेन तत्फलनामः । ततः धैर्यं
कर्म्मसु वैययिककर्म्मसु च धैर्यं परं प्रयोजनम् । श्रीमद्रतुर्हिति
णोक्तम्

‘धैर्यं’ यस्य पिता चमा च जननी शान्तिदिवं गेहिनीति ।
मनुना च ‘दृतिः चमा दमोऽप्तेय’मित्यादिधर्मलक्षणं धैर्यम
प्युक्तम् । तत्रैव—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः” ॥

एतन्मानवसाधारणस्य धर्मलक्षणम् । परलोकप्रसङ्गात्तदब्रवीत्यने
दृष्टं भवम् ऐहिकम् । असुप्तिन् भवम् चासुप्तिकम् ॥ २ ॥

गुणवतां क्षुद्रपक्षत्यागमाह गुणेति । गुणवान् शिष्टा
शिष्टता-भोजन्ययुक्तः पुमान् । अपि निश्चितम् । क्षुद्रस्य जीवस्य
दुष्टस्येति । पक्षयोर्दशोर्मध्ये एकतरः तदाश्रयः त्यज्यते पक्षि
क्रियते । यतः क्षुद्र पक्षस्याश्रये महत्त्व-ज्ञानिरवश्यमभवति
अयमेव तत्पक्षत्यागे हेतुः । तदुक्तं महाभारते—

“अमता सङ्गदोषेण सन्तो यान्ति च विक्रियाम् ।

, दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोष्ठरणे रतः’ ॥ इत्युक्तं प्राक् ।

यथा वा क्षीरं स्वभाव-मधुरम् अस्त्रयोगाद्भीभवति । अयम
क्षुद्रस्य जीवस्य पक्षः अन्यायभयात्प्राययणीयः । गुणो विद्यते
यस्येति मतुप् । ‘क्षुद्रः स्वादधमकूर-कपणाल्येषु वाच्यवत्

न दुर्जनेः सङ्ग संसर्गः कर्त्तव्यः ॥ ४ ॥

गौण्ड-हस्तर्ग ययोऽप्यवमन्येत ॥ ५ ॥

इति विग्रहः । सुदिनं संचूर्णेन, सुपर्णैः, सुयते वा । 'प्रायि-
तश्चि' इत्यादिना एकः ।

'पक्षा मासादिके गृहे पार्श्वभागे विग्रेषयोः' ।

इति निर्दिशे ॥ १ ॥

दुर्जनानां संसर्ग-निषेधमाह नेति । दुष्टा जीना नीचाः
क्षूरा इति यावत् । तैः सह भाडेन । संसर्गो मिलनं सम्बन्धो
नैव कर्त्तव्यः । तदुक्तं चरिभिः—

'दुर्जनेन मम मर्त्यं प्रीतिश्चापि न कारयेत्' इति ।

एवमेवोक्तं भारते विदुरनीत्या—

'अधमानु न भवेत् य इच्छेद्भूतिमात्मनः' ।

अधमान् नीचान् क्षूरान् । भूतिं समुत्पत्तिम् । अधमनश्चण्ड
तत्रैवोक्तं—

'न अहधार्ति कल्याणं परंभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।

निराकरोति भित्ताणि यो वै सोऽधमपुरुषः' ॥

परंभ्य, गुरुभ्यः । आत्मनि शङ्कितः, विश्रामहीन इत्यर्थः ।

'पिण्डो दुर्जनः खलु' इत्यमरः । दुष्टो जनः । 'कुमति'
इत्यादिना समासः ॥ ४ ॥

अथैष्ये ज्ञानसंयोगाहीनत्वमाह गौण्डेति । गौण्डः मत्त

मित-भोजनं स्वारध्यम् ॥ ७ ॥

भक्ष्यमप्यपथ्यं नाश्रीयत् ॥ ८ ॥

स्वाम्यरक्षणेऽप्यायमाह मितमिति । मितं परिमितम् । यस्य
यादव् शुविहृतिदस्यनुकूलभोजनसंगतमाहार इति । तस्य
तादृशं भोजनं स्वास्यजनकम् । देहसुखत्वमम्बर्हकम् । स्वस्तिन्
स्वभावे तिष्ठतीति स्वस्यः । तद्भावः स्वास्यम् । स्वभावतो नैह-
ष्यम् । शरीरपोषकचेति । तदुक्तं पूर्वाचार्यैः 'जीर्णं भोजन-
मासेयः' । अथासेयपरिणामबुद्धेः पूर्वाचार्यैः । भुक्तद्रव्ये जीर्णं
मति पुनर्भोजनं विधेयमित्युक्तम् । 'अजीर्णं भोजनं विषम्' ।
अजीर्णं परिपाके भुक्तद्रव्यस्य, पुनर्भोजनं विषयद् व्याधि द्वारा
प्राप्यहारकम् । ततो मितं हितं मध्यमं भोजनमुचितम् । धर्म-
शास्त्रे गीतायाश्चाहारस्य सात्त्विकं राजसिक्तं तामसिक्तमिदं
त्रैविध्यमुक्तम् । तच्च मामाद्येन मामिष निरामिषभेदेन द्विवि-
धम् । तयोर्निरामिषभोजनं प्रमत्तमायुस्करं गदहारकम् ।
सामिषभक्ष्यं क्षीरं वनस्पतिकम् । परं भक्ष्यद्रव्यस्य जीवदेहत्वेन
तदेहं रोगमभवाद्वाङ्मरुपि रोगमभवात् । 'मितभोजनः स्वादि-
त्यस्य' इत्येवं सूत्रपाठे भिन्नादर्थं मितं भोजनं यत्न सः । ॥
यदि अन्वस्योऽप्रकृतिस्यो रोगोऽस्यात्तदा मितभोजनः स्वादि-
त्यर्थः । सायुषिणश्चेष्टनां साम्ये स्वस्योऽसाम्ये रोगीति । यथे-
च्छाहारान्द्रियभागलोलुपो रोगो भवेदिति । ७ ॥

भक्ष्यद्रव्यस्याहितजनकत्वे तस्यागनायोग्यतामाह भक्ष्यमिति ।

अत्रोर्ध्वं भोजनं विधम् ॥ १० ॥

ऽस्मान् । व्याधानं व्याधिः । वि. चादपूर्वाद् दधातेरुपमर्गे 'घोः
जिः' । एवंविधमशनं परिहरेत् । तद्वयया 'बहुस्तोकमकाले वा
श्लेष्मन्तद्विषमाशनम्' । अकाले भोजनस्यज्ज्ञेत् । तथा च—

“अप्राप्तकालो भुञ्जानोऽप्यममयतनुर्नरः ।

तां स्नान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाभिगच्छति” ॥

अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् । भुञ्जानोऽसमर्थं शरीरो
भवति । तथा सति तां स्नान् व्याधीन् विरोध्यादीन् प्राप्नोति ।
तेषामाधित्वे मरणमपि प्राप्नोतीति ॥ ८ ॥

भुक्तापार्कं भोजननिषेधमाह अत्रोर्ध्वं । अत्रोर्ध्वं भुक्तद्रव्य-
स्यापरिपार्कं सति यत् पुनर्भोजनन्तद्विषं विषमिव विषं शरत्तं
स्यात् । तद् रोगद्वारा प्राणहारकं भवति । यतश्च क्षुधापचये
उक्तम्—

“दूरधाता विषं विद्या अत्रोर्ध्वं भोजनं विषम् ।

विषं गोष्ठौ दक्षिणस्य हृदस्य तवन्ती विषम्” ॥

एव पार्नायसन्निर्लेऽपि 'अत्रोर्ध्वं भोजनं' चारि जीर्णं चारि
मलप्रदम् । अभाजनमप्ययमित्यर्थः । क्वचिदादेशं सुखान्ते विष-
मित्यतः दुःखमिति पाठे तद् अजनकमित्यर्थः । काले च तद्
भोजनं नाकालं । तथा च

“सुखश्चरति पक्षेषु रमटादमलेषु च ।

काले वा यदि वाऽकाले गोऽवकालं उदाहृतम्” ॥

उपायानां पाप्मं प्राप्नुमाह—

“उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोऽसर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्प्रापासा च यदा कालः स भोजने” ॥

जोर्णे अत्रे पुनर्भोजनस्य फलमाह—

“आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।

स्मृत्यायुः शक्तिवर्णोज्जः सत्त्वगोभाविवर्द्धनः ।

यथोक्तं गुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम्” ॥ इति वैद्यके ।

‘लेङ्गु गरत्तं विषम्’ इत्यमरः । वेवेष्टि कायम् । विष्

नी, विष प्रयोगे वा । ‘इगुपध’ इत्यादिना कः ॥ १० ॥

शरीरे सुप्रसृतस्य व्याधेरुपेक्षाकरणे निषेधमाह शरीर इति ।

रे देहे तनौ चेति । वर्द्धमानो हृदिं प्रातः । उक्तव्याधि-

त । व्याधिर्धातु-वैषम्यजनितावस्था । मोपेक्षेत । नाह-

वलाधेस्तथा वा तुच्छीक्रियेत । व्याधिः शरीरहानिकारत्वं

के उक्तम्—

“धर्मार्थकाममोक्षानामारोग्यमुत्तमं वचम् ।

रोगा म्हास्यापहर्तारः येयसो जीवितस्य च” ॥

शीर्यते रोगादिना इति शरीरम् । गतो योगेनौषधादिना

व्याधेरुपगमः कर्त्तव्यः । यतो ‘व्याधितस्यौषधं पथ्य’ नौदजस्य

नौषधैः इति द्रग्धार्थमौषधमुक्तम् । ‘रोगव्याधिगदामयाः’

मरः । व्याधेरुपगमोपायः सम्यगुक्तो वैद्यके । ‘जीर्णशरीरे

शशोरपि विशिष्यते व्याधिः ॥ १२ ॥

दानं निधानमनुगामि ॥ १३ ॥

वर्धमान' व्याधिम्' इति पाठान्तरत्वे जीर्णं धार्ढ्यं चवगत्वे दिष्टे इति । सर्वथा व्याधिः परिहार्यत्वे जीर्णं इति विशेषणं स्वल्प-
व्याघ्रकम्, उदात्तमन्तपरिहार्यत्वम् । गृहिमायाम्, नृणांति,
शीर्यते वा । 'कृ गृ पु कटि' इत्याद्यादिकादीन् । वर्धमानः ।
उभु वर्धने, बर्धने । 'वर्धच्छेदनं पूरणयो' इति चानम् ॥ ११ ॥

व्याधिरुतारधिकारं श्रवणवाचं शतोरिति । शतोरं त्रिो-
रपि व्याधिः शोरो गृह इति । विशिष्यते अधिको भवति । शतृभि-
षेदिः स्यते विंशति धनादेरप्यहत्वं चेमादिपक्षश्च क्रियते ।
व्याधियं देहस्यो मातृ-देह-धनादेः संहारक इत्यस्य धैर्यशून्यम् ।
'मृतकस्या हि शीतिश्च' इति तदीय राजर्मातापुत्रम् । व्याधि-
र्मातृदेः रमादेयं धैर्यमनिमित्तम् । 'न च व्याधिसमो त्रिपुः'
इति लघुचापको च । हितश्रेष्ठभोजनं योग्यज्ञाने धानं पानम्,
दिन्रिदिवं धैर्यं च स्वास्त्यहेतुः । प्राह निरुक्तः शतुरिति ।
व्याधानं व्याधिः । विविधा व्याधयोऽस्याद् वा, व्याहृत्पूर्वादिनां
'दपमं र्धा' इति, इत्यमरमिति ॥ १२ ॥

धनवित्तार्थं कादमं व्याप्नोति दानमिति । दानं सर्वो-
द्वयस्य दपमं धर्मोद्देशं वा याग्यपात्रं सम्यक् स्यात् । तदिदं
नश्य दानहेतोर्धनस्य निधनोपगामि अनुदायि व्यात् । दित-

पटुतरे दृष्ट्यापरे सुलभमतिसम्मानम् ॥ १४ ॥

विभवानुसारेण भवतीति । यदा निधानं धनाधारः । तथा च 'निधानं भूगतं सद्यः सर्वं समधिगच्छति' इत्यागमः । भागवते च 'एतन्नामावतारणां निधानं बीजमव्ययम्' इति । दानं हित-
करमपि वित्तानुसारेण कर्त्तव्यम् । नाधिकं न वा अत्यल्पम् ।
'दानं राजमहे त्यागी पालनच्छेदसुदिपु' इति विश्वः । अथै
तु 'निधानं निधनं कुल'मित्याहुः । 'निधनं स्यात् कुले नार्मि'
इति मेदिनी । निधीयते इति नि-पूर्वाद्भातेर्लुट् ॥ १२ ॥

यस्मिन् जने कार्यान्तिसम्मानस्य सौकर्यस्तदाह पटुति ।
पटुतरे नानाकार्यमिपुणतरे विदुषि, दृष्ट्यापरे लोभपरायणे
ऽयं गृही जने कार्याणामतिसम्मानमनायासेन कार्यसाधन-
च्छिद्रं तत्सिद्ध्यर्थमन्वेपणं वा सुलभमक्षेपशरमिति । पटुतः
विधेयपटुर्दक्षः । ईदृशं जनं कार्यसहायत्वेनानुसन्दध्यात् ।
सहायवान् नृपः प्रवलः सहायहीनो विपवः । तथा चाह
वर्गदेव—

‘सदक्षो नो यथा मामो दंष्ट्राहीनो ययोरगः ।

असहायस्तथा राजा तत्कार्या बहवस्ततः ॥

‘पटुर्दक्षश्च नारागश्चतुरऽप्यभिधेयवत्, इति मेदिनी । पटु
गतौ, पटति । ‘फणिपाटि’ इत्याद्यौणादिकाहुः । पटिरादेम-
चेति कंचित् । अत्र दृष्ट्यपिपामायाम्, तर्पणम् । ‘दृष्टिं सुपि-
रमिभ्यः कित्’ इति न पत्ययः’ श्रियां टाप् । ‘सम्मानमभिपवे

तृणया मतिगुणायते ॥ १५ ॥

दाय्येष्टत्वे यदुक्तमायतिकं या कुर्व्यात् ॥ १६ ॥

चेष्टा मयानयोरपि' इति विग्रहः । मयोयत इति । कुषाञ्च
धर्माः भार्येष्टत्वे च न्युत् ॥ १४ ॥

विषय-भोग्यपण्य बुद्धिमान्ममाह तृणयेति । तृणया
विषयभिकाहयाभिनायाधिस्येन च मतिर्बुद्धिर्हिताहित विवेक-
ज्ञानं वा । दायते चात्रियते पिबोयते च । तदूक्तं पूर्वश्रुतिभिः—
'भोग्येन बुद्धिजनति भोग्यं जनयते यथा ।

तृणार्ता दुःखमाप्नोति परित्यक्तं च मानवः' ॥

अपरश्च 'मा तृणा चेत् परित्यक्ता को दरिद्रः क ईश्वरः' ।
परमत्रैतद् बाध्यं भोग्यं मदागा अभ्युत्तगतमा परहितागाय
चेष्टया मत्र निवृत्त इति कारिण्यं भ्यु । 'तृणं स्पृष्ट्वा पिपासि
हं' इत्यमरः । 'पिपासागर्हाभिकाह्यातृणागाये'ति च ।
अत्रापि पिपासायाम् तृणम । तृणहृदिरसिभ्यः क्तिन्'
इत्योणादिक्रमः । मनश्चान्न मन्यते अनर्थान् मति । मन्यतेः
क्तिन् ॥ १५ ॥

कार्याणामनेकत्वे अधिकफलस्य कार्यस्य तेषां मध्ये प्राग-
मुष्ठानमुचितमाह कार्याति । कार्यस्य कर्मणः । बहुत्वे
प्राप्तुर्व्यं युगपत् समुपार्ज्यतेषु कर्मेषु मध्ये यस्य कर्मणः
फलम् आयतिकमुत्तरकान्तिकं बहुफलं स्यात्तदेव कार्य-

स्वयमेवासन्नं कार्यं निरोचेत् ॥ १७ ॥

मूर्खेषु साहसं नियतम् ॥ १८ ॥

भादौ कुर्यात् । पद्यान्नापुफलानां कार्याणामारम्भ इति । अत्र
वाकारेण चिप्रफलदं वा इति सूचितम् । तथा च बहुषु कर्मसु
एकपदे उपस्थितेषु यस्य कर्मणः फलाधिक्यं कार्याणाम्
पद्यात् शीघ्रमेव फलं स्यात्तदेवाग्रे कुर्यादिति सारः । 'आयतिह
स्तियां दैर्घ्यं प्रभावागामिकासयो'रिति मेदिनी । यमु उपरमे'
आयंस्थतेऽत्रेति क्तिन् । आयास्यति वा आङ्पूर्वाद् यतेर्वाङ्-
लकाड्डतिः । 'उत्तरः कान आयति'रित्यमरोऽपि । १६ ।

आसन्नकार्यावलोकने स्वयमेव प्रयोजनमाह स्वयमिति ।
स्वयमात्मना, एवकारोऽन्यथ्यवच्छेदकः । आसन्नं समीपे उपस्थितं
कार्यं कर्म इति । निरोचेतावलोकयेत् । यस्य तु कर्मसु
गुह्यत्वं फलाधिक्यश्चास्ति तत् कर्म 'स्वावलोकनं' विना यत्-
सम्पार्थं विकल्पं वा स्यात् तत् स्वयमेव पश्येत् । अन्यपरिदमते
हानिः स्यादिति भावः । 'स्वयमेवावस्कस'मिति पाठे तु परा-
क्रान्तं परिणामुद्धितं कर्म नृपः स्वयमेव पश्येत् । न सचिवादिभि-
रिति । निपूर्वा'दाचदगर्गनालोचनयो'रिति ईषतेर्षिधिनिङ् ।
स्वयमिति । सु-मुहुः पश्यते । अथ गतो, इत्यतोऽम् । सद् गतो,
आप्तोदति अत्र, आसन्नते वा 'गत्यर्था' इत्यादिना ऋः ॥ १७ ।

मूढलोकेषु अविवेकात् साहसाधिक्यमाह मूर्खेति ।
मूर्खेषु बानिषेषु यथेष्टमिति । साहसमवुद्धिपूर्वकं करणम् ।

मूर्खेषु विवादो न कर्त्तव्यः ॥ १९ ॥

मूर्खेषु मूर्खवत् कथयेत् ॥ २० ॥

निश्रुतं सदैव तिष्ठति । बलवतो मूर्खस्य सदोद्यमशीलस्य
माहर्षं नित्यं विद्यते चतः यममूलककठिनकार्यं तेषां नियोगो
विधेयः । 'माहसम्पत्तौ दुष्करकर्मणि अविमृश्यज्ञानो धार्ष्ट्यः'
इति ऐमः । 'यश्च मूर्खमूर्खयोः' इति विग्रहः । मुह पैविष्टे,
सुप्रति । 'मुहेः स्यो मूर्खः इत्यादिनात् निहः । माहसम् ।
महति बले भवमिति 'तत्र भव' इत्यम् । यमु उपरमे, नित्य-
स्यतेऽनेनेति श्रुः ॥ १८ ॥

मूढैः साह्ये विवादकारणनिषेधमाह मूर्खेष्विति । मूर्खेषु
हिताहितविधेकगुण्येषु अशेषु । विवादो विरुद्धाचरणं वैरता
विषयेषु वैमत्यश्चेति । न कर्त्तव्यो न विधेयः । तेऽसह विवाद-
कारणं महाभित्तिपातागद्वेति भावः । ते च सदैव सदुक्तिः, सुभा-
षितं दितोक्तिश्च सर्वे प्रतिकूलं प्रायो मन्थन्ते प्राप्तिवाप्तां विवाद-
कथा । प्रागुक्तमन्यत् ॥ १८ ॥

यस्य तत् प्रिय भवेत्तं प्रति तादृशाचरणं कुर्वीत । तदेव-
मस्ति मूर्खेषु बान्निशेषु अशेष्विति यावत् । ते च यथावदुभयस्ते
यथावरन्ति यद्यच्छन्ति तथैव तेषु कथयेत् वदेदिति । अथवा
मूर्खा अश्रुत्वात् सुप्रतिस्व हिताच्च ॥ प्रतिवर्ति । ततस्तेषु
भारव्येन कौमन्त्रेन च विषयकथनं युक्तम् । ॥ तु मूर्खरीत्या ।
उपदेशे तु तथैव पाठयोभ्यताविचारः । 'अथ मूढ यथाप्राप्त-

आयसैरायसच्छेद्यः ॥ २१ ॥

नास्त्यधोमतः सखा ॥ २२ ॥

मूर्खं वैधेयं बालिशाः' इत्यमरः । मुहं वैचित्ये, मुह्यति ।

'मुहेः खोमूर्ध' इत्योणादिकात् सिद्धम् । प्रागुक्तमन्यत् ॥ २० ॥

काठिनकार्यसाधने सुहृद्विषयमेवाययेत् तदेवाह आयसै-
रिति । आयसैर्लोहैरयस्कान्तादिनिर्मितक्रकचैश्च लोह-

च्छेद्यो द्विधाकरणीयः । न तु काष्ठादिना लोहच्छेदनीयः ।

तत्र तद्योग्यताविरहात् । 'आयासैरायसं छेद्यम्' । इति पाठे

तु आयासैरधिकयमैरायसं छेदनीयम् । यथा 'कण्टके न तु

कण्टकम्' इति । न तत्र ईसया यमेण विना वा, स्वाभाविक-

काठिन्यालोहच्छेदनीयः । सूक्ष्मसूक्ष्मकार्यसाधने सूक्ष्मसूक्ष्मो-

पायी युक्ता । 'लोहो स्त्रो यस्त्रके लोहं जोद्गके सर्वतैजसे' इति

मिदिनी । 'कालायमायसो अस्मसारः' इत्यमरोऽपि । आयस

इति । एति, अयते वेति एतेरसन् । यदा अय एवायसः स्वार्थे-

ऽण् । कालायम इत्यत्र तु 'अनोश्मायः सरसाम्' इत्यनेन टच् ।

सुखमदः पूर्वसत्त्वादाहरणभूतमिति केचित् ॥ २१ ॥

दुर्विधस्य हानिमतेर्वा मित्राभावमाह नेति । अधोमतो

वदिहानस्य निर्विधस्य । सखा सुहृद् बन्धुचेति । नास्ति नैव

विद्यते । धोमतः सुधियः सर्व एव लोका नैपुण्यान्मित्राणि भव-

न्तीति भावः । तथा च 'लुत्स्रो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः' ।

सुहृदधेति प्राञ्चः । 'आग्मिनो हि जगदगमानयन्ति' इति वृह-

धर्मेण धार्यते लोकः ॥ २३ ॥

दारप्राकभाणे । अधोमन्तः स्वर्गं क्रियन्ति परानपि तापयन्ति ।
अतस्तेषां कृतः सत्त्वित्वम् । 'नास्ति धर्मममः मया' इत्येवं
पाठे तु धर्म-समो धर्ममदृशः मया सुहृत्साम्प्रतममर्थः ।
तदुक्तं मानधे—

“एक एव सुहृदर्थो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण मम नाम सर्वमन्यत्तु सच्छति” ॥

अपरञ्च 'धर्मः मया परमहो परमोक्त यामे' । 'धर्माव
प्रमदितव्यम्' । 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतिः । 'धर्मेण
गमनमूर्ध्वमिति कापिनाः । महाभारते 'धारणादर्थं इत्याहु-
र्लोकचरितं चरेदिति च । धारणादिति । प्रगती विधारणात्
लोकस्थितिहेतुर्धर्मः । लोकचरितं लोकानां मानवानां यद्
यद्येताचरणमन्यानुतिष्ठेत् । 'धीमान् पण्डिते च हृदयतो' ।
धीर्ध्यानं, ध्यायति अमया, ध्यायन्, मन्त्रमारण्येति वाशिकात्
क्षिप् । 'हृन्त्येति' दीर्घ । धारयाम्नाति मतुप् । धर्मः ।
धरति विग्रं धियत च लोकेति धर्मः । हृञ् धारण इत्यध्या-
'दक्षिन्नु' इत्यादिना मन् । मरुति । समानः व्यायते लोकैः
समानं प्य सद्योदात्तः इत्योणादिकादिन् । भडित्, टिलोपः ।
'नौ र्या यनोप इत्यतोऽनुवृत्तनाद् यनोपः । समानस्य
सभावः ॥ २२ ॥

धर्मद्वारा भुवनधारकत्वमाह धर्म्येति । लोको भुवनं ✓

प्रेतमपि धर्माधर्मावनुगच्छतः ॥ २४ ॥

जीवनिवहयेति । धर्मेण विश्वधारकेन धार्यते धारणं क्रियते ।
तथा च श्रुतिः 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' इति । अन्यत्र
स्मृतौ 'धर्मो धरा धारकः' इति । धर्माभावे तु लोकस्थित-
भावात् सर्वोच्छेदप्रसङ्गः ।

'स धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्चेति
श्रीभगवच्छास्त्रभाष्ये । गान्तिपर्यन्ति च

'प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः निवृत्तौ च व्यवस्थितः' ।

यद्यपि निवृत्तिलक्षणधर्माच्चिरांशमिच्छायापि तयोर्मध्ये प्रवृत्ति-
लक्षधर्मस्य प्राथम्यं प्रवृत्तिपूर्वकत्वाच्चिदृशेः । अथ जीतौ च
प्रवृत्तिधर्मस्याविमलं समुपयोगित्वञ्चेति ।

"धर्मोऽष्टौ पुण्य पापानि स्वभावोपमयोः 'ज्ञतौ' ।

इति मेदिनी । प्रमत्तादुच्यते एषः । प्रागुक्तमन्यत् ॥ २३ ॥

नापि जीवितान् प्रत्येव नियतं धर्मस्यानुसरणमपि तु प्रेतं
प्रत्यपि तदात्र प्रेतमिति । प्रेत मृतात्मानं लोकांतरमा-
तमनु पश्यान् धर्माधर्मौ पुण्यपापकले गच्छतः अनुसरतः । न
केवलं जीवितान् प्रति । तदुक्तं महर्षिगमुना—

'मृत मरोरमुत्सृज्य काष्ठभोटममं चितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मंस्तमनुगच्छति' ॥

न्यायमसंयं तु धर्माधर्मयोरदृष्टदृष्टेनात्ममधीतत्वात् किमिह
काष्ठे परभोक्त्रेऽपि तौ चात्मानमनुगमिष्यतः । तथाहि—'यतो-

दया धर्मस्य जन्मभूमिः ॥ २५ ॥

भुदयनिदेयमभिहिः स धर्मः' इति काणादाः । 'सोदनामचणो-
र्धो धर्मः' इति जैमिनोयाः । 'दग्गनचणको धर्मः' इति
मानवाः । 'वेद प्रणिहितो धर्मः' इति पौराणिकाः । तद्विद्व-
द्याधर्मः । स ऐहिकदुःखदायकः पारत्रिकनिर्वाणविघातकः ।
बौद्धार्हतादीनामपि ब्रह्मचर्याहिंसा वैराग्यकरुणामैत्र्यादिदयो
धर्मोऽस्ति । 'प्रेतो भूतान्तरं पुंसि मृते स्याद्वाच्यनिश्चयः' इति
मिदिनी । प्रेतः प्रकल्पितः भोजान्तरं गतः । इण गतौ, एति ।
ततः क्षप्रत्ययेन निहम् । पूर्वमुक्तमन्यत् ॥ २४ ॥

धर्मस्यैव परलोककार्यसाधकत्वमुक्त्वा अभ्यति तस्य दयाकर-
कत्वमाह दयेति । दयानुकम्पा परदुःखप्रहानेच्छेति यावत् ।
धर्मस्याभ्युदयनि-येवमभिहिद्वैतोर्जन्मभूमिः । कर्मणः समुत्-
पत्तेर्भूमिराकरः । दयाया अभावे धर्माभावः । तदभावे च
चित्तप्रसादनमैश्वर्यभावः । भैक्षो करुणा मुदितादीनां सर्व-
धर्मेषु चित्तप्रसादनकारणत्वात् । चित्तप्रसादनश्च दया समाधि-
र्भवति । अतः सा प्रमवभूमिर्धर्मस्य । तथा च वृहस्पतिः—

"यं वा बन्धुवग वा मित्रं वेदति वा मदा ।

यात्नवदति तस्य हि दयेवा परिकीर्तिता" ॥

'दयामृतहितैषित्वम्' इति गोविन्दभट्टः । श्रुती च—

"क्षया दयानुकम्पा च करुणानुबन्धनाया ।

चित्तच्छा दुःखहानेच्छा सा दया कथ्यते बुधैः" ॥

मृत्युरपि धार्मिकं रक्षति ॥ २८ ॥

धर्मादिपरोतः पापः ॥ २९ ॥

तदुक्तम् ईश्वरकृपेण "धर्मेण ममनमुहं ममनमधयावयाव-
धर्मेण" इति । धार्मिकान् धीमतीजनान् सर्वं विश्रम्भन्ति,
आदित्यतो च । धर्मेण लोकमिमं विजिग्य ऊर्ध्वं शुभधतिषु
लोकेषु गच्छन्ति । अथर्षेण नरकादिषु अधोगतिः लोकेषु
घनतिष्ठ । 'लोकोविद्ये जन' इति ऐमः । लोकं दर्शनं
लोक्यते इति लोकः । यथा निहः ॥ २७ ॥

धार्मिकस्य अमृतोऽपि इत्यामाह श्रुत्युक्तिः । अमृतं मरणम्
निषण्णमिति । यमोक्तः । धर्मिनं धार्मिकं कर्म रक्षति
पानयति । यमोऽपि धार्मिकं मृतुं न शक्नोति । धर्मबलेन
निर्दिष्टवृत्त्युक्तानामतीत्य दीर्घायुर्भवति । स्वर्गमपि गच्छति ।
अमृतकृतपौत्रनिनामर इव भवति । यथा मारुतेऽपि वादि ।
'अमृतं मरुते धमि' इति भिदिनो । हस्तुभीतिरुदेरात्
प्राणिनां प्राणवायो यम्यन् बहिर्गमनविरोधः । इत्युक्तिः ।
यद्वा प्राणस्याग्निं नियतं । 'भुजिष्वद्भ्यां दुक्तुको' इत्योणा
दिप्रत्ययेन नृकः ॥ २८ ॥

पापश्च धर्मोपशान्त्यामाह धर्मादिति । धर्मात् दृष्टं
पुण्यादिति । पापं दृष्टिं कथ्यते दृष्टुमिति विपरीतं वि-
चार्य तत्त्वज्ञानेन दम्यतात् दृष्टमिति । यद्विनाशकं तत्त्वज्ञानं
पापं विना धर्मादिवत् विषयम् । निवर्तनं धर्मोपशान्त्या
पुण्यात् ।

यत्र यत्र प्रसज्यते तत्र तत्र ध्रुवा स्मृतिः ॥३०॥

दुरितक्षयमिति । धर्मस्य च पापनाशकत्वम् । तथाच श्रुतिः
'धर्मेण पापमपनुदति' । स्मृतिय—'लिप्यते न स पापेन पद्म-
पद्ममिवान्धसा' । 'पापं किलिप कल्मषम्' इत्यमरः । पा पाते,
पिबति भक्षयति कर्तारम् । इत्यतः 'पानीविषिभ्यः पः' । 'भौमा-
दित्वादपादाने' इति मिहम् । अथवा धर्मात्तत्ककार्योद्विरोधः
विरुद्धाचरणशून्यः । पापः पापीति । कलुषवान् पुरुषः स निपातं
धर्मविरुद्धाचरणं करोति । एतस्मिन् पक्षे पापमस्यास्तीति 'पापं
पाप्यच्' । अन्यथा पापशब्दस्य स्वतः स्वीतृत्वम् ॥ २८ ॥

कार्यं नियुक्तस्य पुंसः श्रुतेर्धोष्यमाह यत्रेति । यत्र यत्र
यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि लोकाः प्रसज्यते प्रसक्तो निरतस्तात्
कार्यमभ्यादने समुद्यतो भवति । यत्र कर्मणि पुण्यश्रुतिः ।
अयत्र कर्मणि अक्रीर्तिश्रुतिश्च । तत्र तत्र कर्मणि ध्रुवा
नियमा विरम्यादिना श्रुतिः कार्यमभ्यादनं नैपुण्याद्वर्तते ।
तत्रैव कर्मणि निरतः श्रावणेन लोकोपक्रान्तिः शाश्वती
श्रुतिश्च स्यात् । अथवा अनुष्ठितेषु कर्मेषु ध्रुवा भ्रमशून्या
श्रुतिरावश्यकीति । यतः श्रुतिभ्रमात् कार्यमागते ब्रह्मणागव
भवति । श्रुतेः संस्कारमात्रमभ्यासात् कार्यमभ्यासः प्रयोजनम् ।
यदा श्रुतिः श्रावणमिच्छते ।

श्रुते निश्चे निश्चिते च ध्रुवं वेदश्रुतं तर्जयोः ।

इति चेममेदिन्योः । ध्रुवं च, ध्रुवं ततो वा, ध्रुवति ।
चतुर्ध्रुव इत्यादिना च । यदा कुटादिभ्याम् दितम् । चतुर्ध्रुव

महती प्रसज्येत ॥ ३१ ॥

लोकं प्रगताः स मतिमान् ॥ ३२ ॥

च । 'अथा रतिः' एवं पाठे तु रतिः चत्वारिंशद्विंशत्यर्थः । केचित् एतद्वचनैर्वाक्याभ्यां पाठरतिमङ्गीकुर्वन्ति । तथा च 'धर्मादिपरोक्षं पारं यत्र यत्र प्रसज्यते तत्र धर्मावनतिर्महती प्रसज्यते' । इत्थं पाठे सूत्रार्थः सुगमः ॥ ३० ॥

धर्मस्य महतीमवज्ञायामाह महतीति । महती श्रेष्ठा प्रद-
क्षेति । यत्र धर्मविद्वद् पारं प्रसज्यते तत्र धर्मव्यावसायिका धर्म-
ज्ञानिर्वा प्राधान्येन प्रसज्येत प्रगता भवति । यतः पापप्रसजि-
र्यदा न भवेत्तदा वनितव्यम् । अन्यथा महादुरितपादे मनुज-
कुक्षरो निमज्जत्येव । 'तृहदिमानं पुण्यं महत्' इत्यमरः ।
मह पूजायाम् । 'वर्त्तमाने एवम् महत्' इत्याद्यादिकात्
साधुः ॥ ३१ ॥

लोकं मतिमता श्रेष्ठत्वमाह लोकं इति । लोकं भुवने जन-
समूहः । यः प्रगताः कर्मदक्षी महामतिः स' पुमान् धीमान्
इति । सर्वत्र मतिमत्त्वं हि प्राधान्यं कारणम् । यतः 'भूतानां
प्राचिनं श्रेष्ठा प्राचिना बुद्धिर्जीविनः' इति विदितव्यम् । श्रेष्ठा
इत्यर्थः । अन्यतोऽर्थं नातिनिवृत्ते 'बुद्धिर्यस्य गरीयसी स बलवान्
स्यसेषु कः प्रत्ययः' । 'गर्वां चमे प्रगते च' इति चैव । प्रकट
प्रगताः । गेह मुतो, प्रपूर्वात्ततः ऋ । मतिमान् मतिर्बुद्धिर्दिश-
तेऽप्येति मतुप् ॥ ३२ ॥

सज्जन-गर्हिते न प्रसज्येत ॥ ३३ ॥

उपस्थित-विनाशः प्रकृत्याकारेण कार्येण
लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

साधुजननिन्दितकार्येऽप्रवर्त्तनमाह सज्जनेति । सज्जनाः
साधवः । बहवो विद्वांसो वा । तेषां गर्हिते विगीते निन्दिते
वा कर्मणि । अन्यो हितेच्छुर्मानवो न प्रसज्येत । नैव तत्र
निरतो भवेत् । तथा च स्मृतौ—

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिष्टहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छति” ॥

तत्रैव च, ‘अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं चेन्द्रियार्थेष्विति’ । अन्यद्वर्मशास्त्रे पुष्कलमस्ति । गर्हिता-
चरणे समाजेषु दुर्नीतिर्वर्द्धते । तद्वर्द्धने तत्रोपद्रवः स्यात् । सन्
शिष्टीजनः सज्जनः । ‘सभ्य-सज्जन-साधवः’ इत्यमरः ॥ ३३ ॥

वर्त्तमानकार्यस्य भविष्यति हानिर्ज्ञेयमाह उपस्थितेति ।
उपस्थितानां वर्त्तमानावस्था प्राप्तानां विषयाणां यो विनाशः
समुच्छेदो हानिश्च । यदा सम्पत्तिर्यो नाशः तस्य प्रकृत्याकारेण
विषयस्वरूपेण कार्येण सद्व्यापारेण वा लक्ष्यते दृश्यते । वा-
ऽप्यनुमीयते । अत एव यमुनः सत्यं धर्महानिञ्च कार्ये यथा
न प्रसरति तथैवावस्थातव्यमिति पूर्व्वानुपद्वः । प्रकृतिराकरः ।
आकरः समुदाचार-स्वरूपम् । अथवा कार्यस्य पूर्व्वचिन्ताया-

आत्म-विनाशं सूचयत्यधर्म-बुद्धिः ॥ ३५ ॥

नास्ति पिशुनवादिनो रक्ष्यम् ॥ ३६ ॥

नायतचित्तत्वाच्च सम्पत्तिर्दग्धनेनापि अनुमेयम् । स्यान्नति
निवृत्तौ, स्थीयते । ततः तत् प्रत्ययेन निवृत्तम् । नञ्चदग्धने, विना-
शनं विनाशस्ततो घञ् । आकरन्वमाकारः करानेघञ् । प्रक्षि-
यते समाक्षिपते उपस्थाप्यते गद्या सा प्रक्षतिः तत्र रक्षयमञ्च
प्रक्षतिः ॥ ३४ ॥

अधर्मबुद्धेः अस्यापि नाशकारणत्वमाह आत्मेति । आत्मनः
स्थस्य बहु सत्यस्य वा । अधर्मबुद्धिः अधर्मजनककार्यं मतिः ।
मा तात्कार्यकर्तुर्हानं समुच्छेदं वा सूचयति प्रकामयति । यदा
अधर्मसत्यस्य यथावस्थितबलमुप विरोधिनी बुद्धिः । सा निजस्य
विनाशं प्रकटयति त्रिमुलान्धस्य । अतोऽधर्मबुद्धिः नाशकार-
णभावा भवति । तदुक्तं—

“अधर्मेनेधतं राजन् ततो भद्राणि पापति ।

ततः अपमानं जयति समूलमु विनाशयति ॥”

अन्यत्र लोकोक्तिर्धर्मबुद्धिपापबुद्धौ, कदाचिद्व्यतिरिक्तम् ।
‘विनाशः स्याददग्धनम्’ इत्यमरः । नञ्चदग्धने, विनाशनम् ।
ततो घञ् । ‘बुद्धिमन्तोपाधिरप्याधो, यदा ईश्वरोः मतिरिति’
मरः । बुध्यते बोधने वा अनेदति ततः त्रिम् ॥ ३५ ॥

खनयत्तन्मार्गदण्डं रक्ष्यं हानं यातवन्माह नेति । विद-
यादिनो दुर्जनस्य । विद्वान्, राजा, धनवान् । तद्वन्नर्दिनी

मातापि दुष्टा तत्तव्या ॥ ४० ॥

तेषु जनेषु अतिक्रमो अत्यभिलाषः स्वार्थार्थे न कर्तव्यः ।
नच विधातव्यः । तेन ते विरक्ता द्वेषिणीवा स्युः । देशतः
सन्तोऽवश्यमनिष्टमाचरन्ति । यत्र स्वार्थाभिलाषाधिक्यं तत्रैव
विवादः सम्बन्धच्छेदौ भवतः । 'अतिक्रमः' इति पाठेतु अति-
क्रमोलङ्घनं उपात्ययो न कार्य इत्यर्थः । 'अतिक्रमोऽत्यवे-
लच्छेत्पुत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः । 'कामः अरेच्छयोः
पुमान्, इत्यमरः । कसु कान्तौ, काम्यते । चञा सिद्धम् ।
अतिक्रमणमतिक्रमस्ततोऽतिपूर्व्यात्कमेर्धञ् । तदा कमेः
अरार्ये तु काम्यतेऽनेनेति 'पुंसिर्धञायाम्' इति घः ॥ १८ ॥

आत्मविनाशहेतुत्वे मातुरपि त्यागमाह मातेति । माता
प्रसूतिः । यद्यपि सा प्रसूतिर्दुष्टा आततायिनी समपकारिणी
सती । त्यक्तव्या दुरे हातव्या । न तु सम्बन्धात् पुता भवति
सम्बन्धस्य धीव्यात् । अत्र त्यागपदेन दूरावस्थितिरेव ज्ञेया ।
साक्षिभ्योऽवस्थानेऽपकृति-सम्भवात् । अत्रापिगन्धादभ्येषां त्यागी
गङ्गावतारोनाम्न्येवेति सूचितम् । हिताहितविवेकशून्यस्य
गुरोर्मत्यागमाह, तथाच 'गुरोरप्रतिपन्नस्य कार्याकार्यमप्रानतः ।
उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' । एवमत्यागः स्थाना-
सिद्ध्यामन वा, न तु देशिकवधादि । तेषां गुरुणा 'बधोनाम्नाति
देशिकः' इति महाभारत-निषेधात् । एतत्तु गौतमी । अन्यदभ्य-
विषये ज्ञेयम् । 'माता गोर्दुर्गा जननी मही'ति हेमः । मान

स्वहस्तोऽपि विषदिग्धश्चेद्यः ॥ ४१ ॥

परोऽपि च हितो वन्मुः ॥ ४२ ॥

पूजयाम, मन्थते । मा मने च, माति गर्भोऽध्यामिति ।
'नमृ नैष्टु' इत्याद्योषादिकानृचा माधुः ॥ ४० ॥

विषाक्रान्तस्य स्वहस्तस्य प्राणनाशकरत्वे च्छेदनमाह स्वेति ।
स्वस्यात्मनः । हस्तः करः पाविरिति । विषेण गरभीन भूज-
गदहेन च । यदा तादृश भोषण रोगिन । दिग्धः तन्न हन्धः
विषाक्रान्तः । अतन्त्रेद्य श्रीःप्राप्तादिना शीघ्रः कर्त्तनीयश्च ।
'विषाक्ते दिग्ध निषर्का' इत्यमरः । 'दिग्धोविषाहवापे स्यात्
पुंसि निषेऽन्यनिष्ठाकः' इति मेदिनी च । 'अङ्गुर्भोर्वोरगकता'
इति कविप्रमथः । का कथा परहस्तच्छेदे स्वहस्तध्यापि
च्छेदः समुचितः । तच्छेदे शरीरप्राणरक्षा मन्थयति । सुखमदः
पूर्वपक्षस्य दृष्टान्तपरम् । दिग्ध उपचये, दिग्धते । दिग्ध-
तः ॥ ४१ ॥

शत्रोऽपि हितकारित्वं वन्मुत्वमाह पर इति । पर स्वेतर,
मन्थनाध्यायः । हितो हितकारी उपकारकः । कार्यकारणे,
सुहृदपि ॥ सुहृदपनापकराणि साऽपि च वन्मुदिग्धम् ।
तथाप्येव शत्रुनाता परोऽपि हितवान् वन्मु । वन्मुऽप्य'इत
पर । अहितोदकज्ञा ध्याप्यहितमावृणोषधम् । एवञ्च
सुधात्रन, अतुहृदपि चाह वृद्धा दुर्बला कश्चित्

नास्ति चोरेषु विश्वासः ॥ ४४ ॥

अप्रतीकारेषु व्यसनेषु अनादरो न कर्तव्यः ॥ ४५ ॥

शब्दप्रयोगो दृश्यते । ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातो' इत्यण् ।
अन्याद्य फलपाकान्ता ओषधो भवन्ति । वैद्यके तु यटिका
पुत-तैलासवारिष्टावलेह-चूर्ण-चक्रिका प्राग-प्रलेप-पाचनादीना-
मौषधशब्दवाच्यत्वम् ॥ ४४ ॥

अन्यसिद्धिं द्रव्यापहरणस्वाभावाच्चोरेषु विश्वासाभावमाह
नेति । चोरेषु तत्करस्तेष्वकारकपाटशरेषु विश्वासी निदय-
प्रत्ययः । नास्ति न विद्यते । चोर-दम्-दुष्टेषु च कृते विश्वासे
महानिष्टं स्यादिति भावः । तेषां व्याप्यानाय विवेकाभावो
विश्वासाभावे हेतुः ।

'चोरः पाटशरेऽपि स्याच्चोरपुष्पीप्रधावपि' । इति विश्वः ।
'मानमनिदय विद्यन्-विश्रामाः' । 'समी विस्त्रम्भविश्रामा' वित्प-
मरः । 'श्वम् प्राणने' विश्वमनमिति विपूर्वात् श्वम्धातोः घञ् ।
चुर स्तोत्रे, चोरणम् 'अप्रत्ययात्' मञ्जापूर्वकत्वात् गुणः । चोरिति
पाठे पञ्चाक्षरा सिद्धः । चुरा शीलमस्य 'चक्रादिभ्योऽणः' ॥ ४४ ॥

अप्रतीकार्यो व्यसनः सोढव्य इत्याहप्रतीति । व्यसनेषु
वियजनकदोषेषु अष्टादशप्रकारेषु च । अप्रतीकारेषु अप्रति-
समाधानेषु चैरनिर्यातनायोध्येषु वा । अनादरोऽप्याहः हेयः
परिभवो वा । न कर्तव्यो नैव विधीयः । यद्यपि अनुपस्थितेषु
व्यसनेषु प्रतीकर्त्तुं न शक्यते तदा तदर्थं समधिष्ठेयमः कार्यः,

व्यसन-मना वाध्यते ॥ ४६ ॥

तच्च, सोढव्यम् । न तु हेलया तुच्छबुद्ध्या वा परिहारः । तेन काले भविष्यति महदनिष्टापातः स्यात् । 'अप्रतीकारेणनादरो न कर्त्तव्यः' इत्यमपि पाठान्तरमस्ति । तदा तदर्थः सुगमः । तेषु व्यसनेष्विति कञ्चम् ।

'प्रतीकारो वैरशुद्धिर्वैरनिव्यातिनञ्च सः' । इत्यमरः । प्रतिकारणं प्रतीकारः । ततः करोते; घञ्प्रत्ययः । उपसर्गस्येत्यादिना दीर्घः । 'व्यसनन्त्वशुमेऽग्रतो' ।

'दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे'

इत्यमरमेदिन्यौ च । अम् दीर्घो असु चेपणे, व्यस्ति, व्यस्यति वा । भावाद्यर्थे ल्युट् । हञ्, विदारणे, आद्रियते । ततोऽच् न आदरः अनादरः ॥ ४५ ॥

व्यसनस्यासाधुकार्यत्वेन क्लेशदायकत्वमाह व्यसनमिति । व्यसनं कामज-क्रोधजादिदोषः । तद्विषयते यस्य मनसि स व्यसनमनाः पुरुषः । तेन व्यसनेन स वाध्यते । आपद्विष्यान्न्यत । शिरोपदेशमस्तद्वैर्मानवो मनीषिण्येन च व्यसनवारिधेरुत्तमो भवतीति । प्रागुक्तमन्यत् । 'व्यसन' मनागपि बाधते इत्यं पाठान्तरमस्ति । तदाले मनागप्यमपि व्यसनं पुरुषं बाधते किं बहुभिर्बुद्धिमाने । ततोऽन्यमपि व्यसनमनाज्यं विषयत् । यथा विषयः व्यस्यमपि जीवनहरम् । 'किञ्चिदोपमनागमे' इत्यमरः । मनश्चानि, मननम् । मन्यतेराज् प्रत्ययः ॥ ४६ ॥

अजरामरवदर्थमादर्जयेत् ॥ ४७ ॥

अर्थवान् सर्व्व-लोकस्य बहुतमः ॥ ४८ ॥

अर्थोपात्तने जरामरण-वर्जितपुरुष इव स्यात्तदाह अजर-
रिति । नास्ति जरा जीर्णता यस्य सोऽजरः । एवमेवामरः ।
मृतिरहितो देवः । ताविवार्यं धनम् आर्जयेदुपात्तयेत् संश-
ङ्गीयात् । अमामर्ष्यालस्यान्वितः मन् न किमपि न कुर्यादिति
भावः । तदुक्तं विष्णुना

‘अजरामरवत् प्राप्नो विद्यामर्यं च चिन्तयेत्’ । इति ।

तादृशत्वे तु अथाहृतमतिहृद्यमममम्यसो देव इवार्थममूहमर्ज-
येदिति । आर्जयेदिति । आङ्-सम्यगर्थे । ‘अमरवदर्थजात-
मर्जयेत्’ इदमे सूत्रपाठे अर्जयेत् समासादयेदित्यर्थः । ‘केशादौ
विस्त्रसा जरा’ इत्यमरः । कृष् वयोहानी, जीर्यते अनया ।
प्रिदभिदादिभ्योऽङ् । स्त्रियामाप् । यदा जरणमिति भावे
पङ् । ‘जहृगोऽङिगुणः’ । ‘मरणं निधनं प्राणनामः’ । मृद्
प्राचत्यार्गं, म्रियते । ‘न म्रियते’ इत्यमरः । पचादिस्वादचा
सिद्धम् ॥ ४८ ॥

धनवतो बह्वना मन्मानभाजनत्वमाहार्थयति । अर्थो धनं तदु-
विद्यतेऽस्येति अर्थवान् । सर्व्वलोकस्येति । जातावेकधनम् ।
सर्व्वेषां लोकानां मध्ये मतो माम्य । यदा अर्थवतः चेदत्वे बह-
नान् अर्सग्यजनानां मनोऽभिमत । तदुक्तं विष्णुना

‘धनेन बलवान् लोकं धनाद् भवति यण्डितः’ । इति ।

परविभवेस्वादरो विनाश-मूलम् ॥ ५६ ॥

पलालमपि परद्रव्यं न हर्तव्यम् ५७ ॥

तदुक्तं ननुद्यागव्ये 'परद्रव्येषु लोष्टवत्' इति । मानवजीर्णं च 'परद्रव्येष्वभिद्यानं मनमाऽनिष्टनिभम्' इत्यनिष्टजनकत्वमुक्तम् । 'विभवो घननिर्हृत्योः' इति हैमः । विपूर्वाद् भवति इवा विभव इति साधुः । 'आदत्तो भादराचिर्तो' इत्यमरः । इह्वादर्त्वाद्भियते । ततोऽपि ॥ ५६ ॥

परद्रव्ये लोभनिषेधमुक्त्वा सम्प्रति तस्य विवाद-पापजनक-त्वेन विनाशहेतुत्वं चेति परेति । परस्य विभवे धर्मे ऐश्वर्ये वा समादरोऽस्यापहयः । आत्मनो विनाशस्य मूलं हेतुः । मया शीर्षं कविना—

“यदप्यदोषं ॥ हि तत् परिणाम” ।

इति विज्ञाय मतिमान् शुचं तिष्ठेत् । एवं परदारिद्र्यपि विज्ञे-
यम् । परदारिद्र्यं वाच्यदुःखोपनिर्वाचकं विनष्टा । शिष्टं प्रागुक्तम् । 'मूलं शिफाययोः' । मूलविनेऽनित्यं ना भ' इति मैदिनी । मूलं प्रतिहाया, मूलं बाधय वा मलति इगुपध-
त्वात् कः ॥ ५६ ॥

अतिसूक्ष्ममपि यत् परद्रव्यं तद्वरत्ने परानिहाभादेऽपि न तद्वर्तव्यमित्याह पलाति । पलात् लब्धत्वं धान्यं दृक्कदापि

यवागूरपि प्राणधारणं करोति काले ॥ ६० ॥

नोस्ति । यथा हि यमपायेन निधनसमये तद्वटेन मृतप्राणाः
मीयन्ते । तद्वच्चौर्यापराधेन राजपुरुषैर्नोयते । परमस्याधिकं
यमपायैर्वीरमेकं मीयते चौर्यापराधेन प्रतिवारं वहा नेतुं
शक्यते । अतोऽप्यत्रेष्टत्वम् । चौर्यापराधे यमोदानिरर्थनाशः
शारीरिककष्टं काराशयभोगयेति विदितमस्ति सर्व्वेषाम् । यम-
पायश्च—

“ततः सत्यवतः कायात् पागवर्धं वमद्गतम् ।

अद्भुतमात्रं पुरुषं निपकर्षं यमो बलात्” ॥

इति भारते । काठकश्रुताशुक्तम् ‘स मृत्युपागात् पुरतः’ इति ।
‘स्तेयं श्लैषश्च चौर्यं स्वाचौरिका चौरिकेऽस्त्रियाम्’ इति वाच-
स्पतिः । चौर्यापराधे दण्डविधिरस्यार्थशास्त्रेऽस्ति । चौरस्य कर्म-
चौर्यम्, ततः पृथक् । मृत्युः । मृड् प्राणत्यागे, म्रियते । ‘भुजि
मृड्भ्या युक्त्युक्तौ’ इति त्यक् । ‘पागस्तु मृगपक्षादिवन्धने’ इति
हैमः । पग वन्धे, पाग्यते, पुरादौ । ततो घञ् ॥ ५८ ॥

समये अतिसुदृढमुनापि जीवनधारणं संभवति तदाह
यवागूरिति । यवागूरुस्थिका रोगि-पथ्यविशेषः । ना तु सुद्रो-
धत्वा अपि काले रोगपराभूतं शरीरं यथाभावसमये वा । प्राण-
धारणं लोकाणां जीवनरक्षणं करोति । अतः सुद्रोऽपि काले-
मक्षीपकारसाधनं विदधाति । तत्र ईयडुडि न कुर्यात् । यदा

नीचस्य विद्या पापकर्मणा योजयति ॥६३॥

ऐहिकामुर्विकं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

हीनमतिः शठस्य विद्यायाः कार्यमाह नीचस्येति । नीचस्य हीनस्य प्राकृतस्येति यावत् । पापकर्मणा दुष्कार्येण चौर्य-कापव्यादिभिर्वा । विद्या सत् शास्त्रपाठजनितं ज्ञानं सुमिद्वेति च । योजयति सङ्गमयति । अतो नीचेषु सुविद्याजनितं फलं दुर्लभम् । तथा च भागवते 'सरस्वती ज्ञानध्वले यथा सती' इति । न केवलं विद्याया नरो गौरवं याति । अपि तु शिष्टाचारसौजन्य-विनय-धर्मादिभिः प्रयोजनसिद्धिस्तत्र दृश्यते । 'नीचः प्राकृतस्तु पृथक् जनः' इत्यमरः । 'नीचस्य विद्याः पाप-कर्मणि योजयन्ति' ईदृशे पाठद्वये अर्थवैषम्यं नास्ति । विदुः ज्ञाने, इत्यतो क्वपा सिद्धम् । छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके सनत्कुमार नारदसंवादे नामा विद्या लिखिताः । शैवतन्त्रे चतुःषष्टिकला-विद्याः समुद्दिष्टाः । विष्णुपुराण-याज्ञवल्करास्मृत्युक्ता अष्टा-दशविद्याः । बौद्धग्रन्थे ललितविस्तरे चतुःषष्टि-विद्याः सम्यग्-दिष्टाः । एवमेव दशकुमारचरिते मानाविद्याः सम्यगुल्लिखिताः । माहित्यदपेणकर्मतः अष्टादशभाषा इति ॥ ६३ ॥

मूलचरितस्य कार्यस्य वा फलमाह ऐहिकेति । वृत्तं चरितम् । यदा जीवत्कामानुष्ठितं कार्यं । ऐहिकमैहलो-किकम् । आभूतिकम् आभुजिकं पारलौकिकम् । एतदुभय-

नहि धान्य-समोऽर्थः ॥ ६६ ॥

न क्षुधासमः शत्रुः ॥ ६७ ॥

धान्यस्य सर्व्वस्य प्राधान्यकथनमुखेनाह नहीति । धान्येन ब्रौहिमा सममुख्योऽर्थः' धनमन्यत् किमपि नहि विद्यते । सत्त्वं यवादिषु धान्येन हि लोकानामसमूहेन प्राणधारणं भवति । अतस्तस्य श्रेष्ठत्वं सौमन्यात् । तथाच रामायणे,—

“उत्पत्तिर्विषमा यस्य नित्यं यस्य व्ययो भवेत् ।

सर्व्वस्यप्रधानस्य धान्यस्य कुशलं वद' ॥ इति

साधूक्तम् । 'धान्येन धनवानिति' दौर्गाः । धान्येभ्यः पशानि सम्भवन्ति । तदुक्तं सरिभिः—

“कन्यायज्ञगतप्राणा न बुद्धियनजीवनम्” ।

परागा परमं दुःखं * * *

महाभाष्ये तु 'अन सप्तदशानि धान्यानि' इत्युक्तम् । अस्याभ्याप्यानि राजमुकुटेरपि सप्तदशप्रकारत्वं धान्यानामुक्तम् । रामायणे तु भरतं प्रति श्रीरामचन्द्रवाक्यम्—अग्रेय स्वर्णरत्नादि-धारणेन सुप्रवृत्तिर्न भवति । परं क्षेत्रममयेन तत् स्यादिति । 'धान्येषु ब्रौहिधान्यान्त्रे' इति हेमः । धन धान्ये, धनति । धनं मेव धानं धानं पोषणे साधुः । 'तत्र साध्यर्थेयः' इति यात् । अत्र वैज्ञान्यं, समति । ततः पञ्चा मिहम् ॥ ६६ ॥

जीवनहानिकरत्वेन—क्षुधायाः शत्रुतो हि चाधिरामाह

इन्द्रियाणि जरावशं कुर्वन्ति ॥ ६६ ॥

तन् । यदा सुधु बुभुचायाम् सुध्यति । अकर्मकत्वात् तः ।
'यसति सुधोरि'त्यादिना इह ॥ ६८ ॥

इन्द्रियैर्नोक्तानां जरावशोभूतकरणमाहेन्द्रियेति । तानीन्द्रिया-
ण्येकादश । तत्र चक्षुः कर्णं नासिका जिह्वास्वगास्यानि ज्ञाने-
न्द्रियाणि पञ्च । वाक्पाणिपादपायूपस्याभिधानानि कर्मेन्द्रि-
याणि च पञ्च । एकादशं मनः । इति सांख्यवृद्धाः । क्षेत्र-
वेदान्तपरिभाषाकृष्णते नाम्नि मनसः इन्द्रियत्वम् । इन्द्र-
स्यात्मनो लिङ्गं ममकमिन्द्रियम् । 'न व्यापकत्वं मनसः करण-
त्वादिन्द्रियत्वाद्वा' इति सांख्यसूत्रम् । अनेन मनसो व्यापकत्व-
निरासः । अथ च मय्येतन्मसिदान्तः । तथा चात्रार्थं वेदान्त-
सूत्रं 'नित्योपनयानुपनयि प्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वा चतुर्था' ।
तत्र काणादसूत्रञ्च 'चात्मेन्द्रियार्थमविकल्पं ज्ञानस्य भातोभावर-
मनसा लिङ्गम्' । एवमेव न्यायसूत्रञ्च 'युगञ्ज्ञानानुत्पत्ति-
मनसा लिङ्गम्' । एभि रूवेमेनसो विभुत्वं व्यापकत्वनिरासः ।
यत् सांख्यदशमेनभावं विज्ञानभिक्षुना 'तत्तद्विषयगोचरतया
व्यापित्वमपि मिदम् इत्युक्तं तत् मय्येतन्मसिदान्तविरोधादनु-
पादेयम् । तानािन्द्रियाणि मानव जराया मयमधोने कुर्वन्ति ।
इन्द्रियातिमं वया मज्जितयाद् भोक्ता जराया ओषन्ता यानि ।
एन पञ्चयिक्त मयम मय्यताम्येव । यदा सुधया पौष्टि-
ज्जिन्द्रियाणि । जरायुत्त कुर्वन्ति मानवमिति पूर्वसूत्रानुवृत्तिः ।

सानुक्रोशं भर्तारमाचौवेत् ॥ ७० ॥

सुखसेवो पायकेच्छया मृदोतं घमति ॥ ७१ ॥

‘इन्द्रियन्तु चक्षुरादिषु रेतमि’ इति हेमः । इन्द्रियमिन्द्रिय-
मित्यादिना साधु । ‘यतित’ अरसा मीकृतं केशादी विश्रमा
जरा’ इत्यमरः । जूष् वयोवानो, जीर्यते घनया । ‘यद्विदा-
दिभ्योऽङ्’ । यदा जरणं जरा ततो भावे अङ् । ‘अहयोऽङि
शुणः’ ॥ ६८ ॥

कृपावतः प्रभोरात्रये हितकथनमाह सान्विति । अनु-
क्रोशेन दयया सह वर्तमान भर्तार स्वात्मिनं प्रभुमिति । चाजी-
वेत् जीविकायै समानयेत् । तादृशस्य प्रभोरात्रये कार्य-
सम्पत् प्रवृत्ता भ्यात् । निर्दयप्रभोरात्रये चयनति सम्भवः कुतो
वा जीविका । अतो धन दया गुणयुक्तस्य प्रभोरात्रयः श्रेष्ठः ।
देवाद्यादि धनाभावा दया तु सुमभा ततः । एतद्वत्तद्वादुक्तं
नीतिविद्भिः—

“संवित्त्वा मयाउच्यते कनक्षयाय समन्वितः ।

यदि देवात् कलं नाप्ति दया केन निवार्यते” ।

अथ—‘निर्गुण परिहृत्वि च गुणवन्त समानयेत्’ ।

स्वामित्वस्य समंशाकं युक्तिजन्यतरो चास्ति । कृपया चाङ्गानि,
अनुक्रोशस्यार्जनं हनति घञ् । भर्तन्ति । दुःखञ् भारण-योः-
पयोः विभक्तिः । ततः अथा सिद्धम् ॥ ७० ॥

सोमपरायणस्य या सेवा तथा कलमाह सुखेति । सुखं

चमस्यागमनादायुर्यशः पुण्यानि क्षीयन्ते ॥ ७६ ॥

हृत्तेरुच्छ्रदात्तमपुः । हृत्प्रकर्षार्थत्वात्तुः स्यात् । अहं प्रापणे,
विगिहं वहनम् विवाहः । स च अत्रा मिहः । वैगिह्यन्तु वैध-
पतित्वपत्नीत्वप्रापकं शास्त्रीयनियमोक्तसंस्कारविशेषः । अन्यदर्थ-
शास्त्रे ज्योतिःशास्त्रे चान्तिः ॥ ७८ ॥

अनिष्टजनकत्वेन पुनरागमस्यागमने ज्ञानमाहात्म्येति ।
चमस्या चमद्वसनोया मैद्युनायोय्या धर्मेशास्ते निविश हृदिवा-
दयः । तासां गमनादव्यवायजरथात् । चायुर्जीविनकासः ।
यसौ लोकेषु सुख्यातिः, पुण्यं धर्मेषु सुकृतिः । एतानि पुनः
क्षीयन्ते विनश्यन्ति ।

“अनिष्टहासंन्द्रिवाणां नरः पतनमिच्छति” । इति श्रुतिः ।
एषां नागादात्मनोऽपि नाग सञ्चाध्यते । ततोऽगम्यागमने
सर्वथा परिहर्तव्यम् । चमस्या यथा, यमशून्ये—

“या याऽगम्या नृणांमित्र निबोध कथयामि ते ।
स्वर्गा मम्या च सर्व्वेयामिति वेद-निदपिता ॥
चमस्या च तदस्या या इति वेदविदो विदुः ।
गृह्णाणा विप्रपत्न्या च विप्राणा गृह्णामिना ॥
अन्यगम्या च निन्द्या च लोक वेदे पतिव्रतं ।
गुरुपत्नी, राजपत्नी अपत्नी मातर् पशुम् ॥
सुता पुत्रवधुं, ग्रन्थं मगधं भगिनी सताम् ।
सौदर-भ्रातृजायाश्च भगिनी भ्रातृकन्यकाम् ॥

शत्रु-व्यसनं शत्रु-सुखम् ॥ ७६ ॥

इति चापकषण्ये नीतिदर्शनायके द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

मम ज्ञाने, अभिमानम् । अभिपूर्वात् ततो घञ् । सुगममभ्यत् ॥ ७७ ॥

परिपदि हेयात् गतोराज्यवदने निषेधमाह समिते । संसदि सभायाम् । गतु हेष्टारमरति न परिक्रोमेत् नापि तस्य क्रोधोद्रेकं कुर्यात् । तं प्रति रोधं सुगुप्सनञ्च न विदध्यात् । तत्र तादृशापरपीतीव वृष्टः सन् क्षिद्रानुसन्धाता भवेदिति भावः । सभायां सौजन्य-गिष्टाचारप्रदर्शनेन कार्यसौकर्ये भवति । तादृश एव नियमः सभ्यानाम् । 'समा-संसत्-समिति-परिषदः' । 'स्त्रियां सामाजिकं मोक्षां सुतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः । सम्यक् कीदृशस्यां विदांसो हितार्थम् । यदु-विशरण्यादी, सौदति । सम्पदादित्वात् क्रिया सिद्धम् ॥ ७८ ॥

यदुणां विपदवार्ताश्रयणं शत्रु-सुखमिति तदाह यदिति । यदुणां वैरिणाम् चरानां नामिति । व्यसनं तेषां दुःखमोक-मापदः । तच्छ्रवणं याजनं शत्रु-सुखं नृपे । सुखं प्रातिकर-णो जायते इति शेषः । तदाह सभायावेनामिष्टकारिणः । शुभकर्त्री । प्रहृष्टि-सर्वा-समाजितानामेवा राति यत-रादां शुभवार्ता अभिवाण्यां च दुःखवार्तां प्रातिकरोति । ति कोषादिकं प्रागुक्तम् ॥ ७९ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

—•••—

अधनस्य बुद्धिर्न विद्यते ॥ १ ॥

नोति-नौकर्णधारस्य कौटिल्यस्य महामतेः ।

सुव्राणामाशुबोधाय टीका सारार्थबोधिनी ॥

इति दर्शनभूतचार्यस्यसूत्रशास्त्रायां 'श्रीहरचन्द्रसम्प्रदायि-

कृतायां सारार्थबोधिन्यां तृतीयोऽध्यायः ।

—•••—

तृतीयेऽध्याये सामान्यविशेषप्रकारेण मुख्यविषयान् प्रह-
ङ्गागतविषयांशोक्ता सुदृढदृढद्वन्द्वद्वन्द्वोपदिष्ट मन्मति तुरीया-
ध्याये निर्धनस्यार्थचिन्तायाकुलचित्तस्य बुद्धिर्हानमाह अधर्नेति ।
अधनस्य दीनस्य निःस्पृहस्य चेति । बुद्धिर्धर्ममतिः । न विद्यते न
प्रसरतीति । अर्थाभावचिन्तायाकुलतया नियतं बुद्धेर्मान्द्या-
त्ताप्रतिभा नश्यत्येव । 'बुद्धिर्मनीषा धियणा धीः प्रज्ञे'त्यमरः ।
पुष्कल-विभवे मतिः, परिधान-पान-भोजन-चिन्ताराहित्येन चौर-
नवर्मात-हविर्भोजनञ्च च बुद्धेः प्राशये सम्पद्यते । तथा च "मद्य-
पोजम्भकं दुग्धम्" । 'तथा धी-स्मृतिमिधाम्निज्ञाद्विषां गच्छते
हृतम्' ।

"नवनातं कृतं गन्धं हृणं यश्चेदसाम्मिश्रतु" ।

इत्यादि वैशङ्क । दीनस्य तु तत्तत्तत्तुल्यते धनाभावात् । अथ-
अच्छकटिकं दैन्यवनेन । पदनिर्दिष्टः प्रागुक्ता ॥ १ ॥

हितमप्यधनस्य वाक्यं न शृणोति ॥ २ ॥

धनहीनः स्वभाष्येयां च वमन्यते ॥ ३ ॥

देव्यास्तस्य हितोपदेगद्वयस्यपि श्रोत्राणां वैमुख्यमाह
हितमिति । अधनस्य निःस्वस्य दानस्येति । हितं वाक्यं सुदुप-
देगमुपकारजनकं उपदेगश्रोत्रो न शृणोति नाकर्णयति । यतो
देव्याश्रोत्रस्य सामान्यदृष्ट्या निर्हेन, तुच्छास्पदो भवति । अत-
स्तदाकर्णं प्रियमिदमपि न शृणोति यत्त्वा च हेयकुट्टा नाव-
धारयति । 'वाक्यन्तु कुत्सितं हेनं वचनाहे च वाच्यवत्' इति
व्याङ्किः । 'तिङ्सुबन्तचयो वाक्यम्' इति शाब्दिकाः । तिङ्-
न्तानां चयो यथा 'पचति पच्य' 'पचति भवति' पाको भवती-
त्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिविह्वमिदं हि महात्मनाम्'
इत्यादि । महाभागजननये चत्त 'भवति' इत्यध्याहारस्याव-
श्यकत्वाभावात् ॥ वाक्यम् । अन्ये तु 'वाक्यं म्याद्योग्यताकाहा-
सत्तियुक्त-पदोच्चय इत्याहुः । हितमिति । धाम्, धारण-
दायचयो । दधान धीयते इति ऋप्रत्ययः । 'दधातेः हिः'
इत्यनेन साधु । वच भाषय उच्यते । वचे, स्यत् 'वज्रोः'
इति शब्दसंज्ञायाम् कुत्वम् ॥ २ ॥

धनाभावात् स्वजनवममानमान धमेति । धर्मेनार्थेन हेनो
निर्हेन, पुरयः । स्वध्याकन भाष्येया पत्रास्यधमन्यते च वचा-
यत । पत्रादय मन्व मत्सु धनपु सुखिनो भवन्ति । ते च
धनिने दृष्टपतिमार्द्रयन्ते । धनाभावे सुखाभावादवमन्यन्ते च

पुण्यहोनं सहकारमपि नोपासते श्वमराः ॥ ४ ॥

तदुक्तं कविभिः 'माता निन्दति, नाभिनन्दति सुतः कान्ता च
नानिद्रते' इति । धनाभावादित्यर्थः । फल-पुष्प-पत्रविहीनं
महीरुहं यथा विहगा रुजन्ति । यथा च शुक्लं सरः सारसाः
परिहरन्ति तद्वदनुहीन-मानवं कटुस्वाः विजहति । अन्यस्रोक्तम्
कविभिः 'अमी ज्ञेयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्, वशि-
र्दारो यस्य लघु-लवसमाः सन्ति गुणिनः' । हीनः । शीघ्र-
त्यागे, हीयते । ततः आदिशर्मेणि लघुत्वयः, कर्मणि वा ।
'सु मा स्था' इत्यादिनेत्वम् । 'सोदितय' इति नत्वम् । दुभ्रम्
धारण-पोषणयोः, भ्रियते भूर्यते वा । भू भरणादौ, इत्युभयो-
र्णत् । यस्तु चोरस्वामिना 'सञ्चायां भृज् कृहलोर्णत्ता तव
साधितं तव, सञ्चायामर्थे 'समजनिपदः' इत्यादिना परत्वात्
क्यप् भाष्यम् । मञ्जा पर्युदासस्तु पुंसि सावकाशो ननु
स्त्रियाम् । यतः 'तदनुवन्धवहणे नातदनुवन्धकस्य' इति न्यायात्
भृज एव क्यप् स्यात् तु दुभ्रजः । २ ॥

पूर्वसूत्रोदाहरणव्याजेन प्रयोजनसिद्धभावे वसुपरिहार-
भाजं पुण्येति । पुण्येन प्रसूनेन हीनं रहितम् । सहकारं सुगन्धि-
रसालहृद्यम् । यदा सामान्यं श्रुततरुम् । श्वमराः मधुलिङ्गः ।
नोपासते कुसुमाभावात् तत्तदसमापं नोपसर्पन्ति । विशुद्धं
भर, सारसाः । दृष्टान्तभूतं पूर्वसूत्रस्योदं सूत्रमिति ।
'पुण्यं विक्राशं आर्त्तये । धनदस्य विमाने च प्रसूने नैव'

नौचस्य विद्या नोपेतव्या ॥ १२ ॥

शास्त्रम् । चास्यायनादि प्रणीत कामशास्त्रम् । पालका-
प्यादेः इत्यायुर्वेदशास्त्रम् । शानिहोत्रादेः चम्पशास्त्रम् ।
गणितशास्त्रं तच्च कल्पसूत्र जीतिप्रान्तर्गतम् । अन्यत् छान्दोग्य-
प्रस्यामर्ष-कामसूत्रव्याख्यानेषु पुष्कलमस्ति, हितात्मकं प्रद-
र्शितम् । 'अहुगोऽस्ते' इति, 'स्त्रियाम्' इत्यमरः । अकि नक्षत्रे,
अद्यत धनेन । 'मानमिवर्णमि' इत्यादिना रीत्यादिज्ञात्
माधुः ॥११॥

दुर्मतिस्त्वेन कौर्ष्याहः हीनजनस्य विद्योपलब्धेर्निषेधमात्रं
नौचस्येति । नौचस्य हीनस्य घामरस्येति । विद्या शास्त्रपाठ-
जनिते ज्ञानम् । यदा छान्दोग्योक्ता ज्ञेयतन्त्रोक्ता चतुर्ष्वि-
कलादप्या । सा नोपेतव्या नैव शिष्यार्थोपाध्यमनोयेति । अत्र
शास्त्राङ्गिः—

‘धर्मोर्ध्वं यत्र न प्यातां शूद्रया वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं मीजमिवोषधे’ ॥

गीताप्राप्त—

‘इदं नानामय्याय नाभक्त्या कदाचन ।

॥ चाशूत्रपदे चाप्य न च सा योऽभ्यस्यति’ ॥

यतस्तु धर्म-ज्ञानविषयमिति कथितम् । तस्यैव काठक

‘नाशास्त्रमानसा वापि प्रज्ञानेनमयाह्वयात् ।

इदमपि तत्त्वज्ञानविषयकमिच्छते प्रादु । इदं नौचस्येति

अस्तेषां नामपि सुवृत्तं यावच्च ॥ १४ ॥

‘चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

स स्वेच्छादेशो विप्रेद्यो चार्यावर्तस्ततः परम्’ ॥

भास्कराचार्यास्वाहः—

‘वर्णव्यवस्थितिरित्येव कुमारिकास्ये

शेषेषु चान्यत्रजना निवसन्ति सर्व्वं’ ।

अन्यत्रोक्तं—

‘गोमासखादका यस्तु विरुद्धं बहु भाष्यते ।

सर्व्व्याचारपरिभ्रष्टा स्वेच्छादित्यभिधायते’ ॥

हेचितु विद्वानः प्रोषु स्वेच्छादिदेशविमर्शो धर्मादि विषये न

तु भौति वार्तादी । वागिन्द्र-विद्याध्ययनार्थाङ्गेषु न देश-

विचारः । तथा च भौवादस्युक्तमा विद्यामिति । अपरत्रोक्तं

मनुना—‘ब्राह्मणा दध्ययनमापन्नास्ते विधीयन्ते’ इति च ।

सूतवर्द्धितायाश्च—

‘ब्राह्मणा वैश्यतो जात चत्ता भवति नामतः ।

अस्यामर्गेन सौख्येण स्वेच्छो विद्या प्रप्राप्यते’ ॥

इति । शबरो स्वेच्छमिदं च । ‘किरातो स्वेच्छमिदं स्यात्’

इति भेदिना । ‘पुनिन्द कथ्यते स्वेच्छे’ इति तारपातः । ‘भेदाः

किरात शबरा, पुनिन्दा स्वेच्छप्राप्तय’ इत्यमरश्च । एतेषां

यत् एतएव स्वेच्छदेशत्वेन स्याता । स्वेच्छं च यत्रो गच्छे-

वेच्छति । अथ प्रत्ययेन सिद्धः ॥ १२ ॥

गुणे न मत्सरः कर्त्तव्यः ॥ १७ ॥

ध्यादपि काश्चनम् । अन्यत्र भारते यदुक्तं 'यत्रास्ते विषमं शर्माः
ऽमृतान्तादपि मृत्यवे' इति तत्प्रसङ्गकं कप्रियाचरणविषये धर्म-
विषये वा मत्तव्यम् । स च शास्त्र-पापादिमित्रितो धर्मोऽव-
र्ज्य भवतीति । 'पौयूषममृतं सुधा इत्यमरः । विषादिति ।
'गरस्ते विषमश्वसि च स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युक्तविवेके । विष-
याप्तौ, विषेष्टि कायम् । विष प्रयोगे वा, ततः 'इगुपध' इत्या-
दिना कः । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पौयूषे मन्त्रिते हृते । अथा-
चिते च मीसे ना' इति मेदिनी । न मृतः मरणमन्वेत्यमृतम्
॥ १६ ॥

गुणविषये मात्सर्यनिषेधमाह गुण इति । गुणे बुद्धेः प्राख्यं
विद्यादौ । यद्वा पुंसो विषयोत्कर्षः । मत्सरः मात्सर्योऽपरस्वी-
त्यर्थे द्वेषः । मत्सर इति भावप्रधाननिर्देशः, तेन मत्सरतत्पर्यः ।
यद्वा तत्कार्यं मात्सर्यम् । न कर्त्तव्यो नापि विधेयः । तदाले-
खिद्याहानिः समाजानिष्टं स मानसमाखिन्यं धेरश्च वर्धते । गुण-
दर्शने हर्षो विधेयः । यतः सर्वत्र गुणोऽर्हणीय इति करणः ।
उक्तञ्च कविभिः 'गुणैरुत्तमतां याति' । 'पदं हि सर्वत्र गुणै-
र्निधीयते' इति च । 'मत्सरोऽन्यशुभदेवे तदत् लपणयोस्त्रिषु'
इत्यमरः । मदी हर्षं, भावति परलक्ष्णे । ततः 'ऊ-भू मदिभ्यः
कित्' इति रसः ।

"गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सुद इन्द्रिये ।

अथम्यया पुरुषः सन्नान्व्यते ॥ १८ ॥

म्यान-एव नरा. पूम्यन्ते ॥ १८ ॥

म्यामगोर्ध्यादि भस्वादि मस्याद्यावृत्ति रज्जुपु" ॥

इति मिदिर्भो । गुण चामस्यन्ते. सुप्यन्ते इति । ततो यम् ॥ १८ ॥

अथम्यया पुंसा मोरवमाह अतस्ययेन । अथम्यया दशा । कामजतो धर्मो दीवतादिर्विर्मयोऽवस्था चेति । यदा तथा अथम्यया धर्मविद्यामानपरित्रास्यतिदमया । पुरुषः पुमान् भर इति । 'पुरुष. स्वात्मनि नो पुत्राणि च' इति कोप. । मस्या-म्यते. पुण्यते गरायान् भवति । उक्तं च शूरिभिः 'अथम्यया पुण्यते राजन् न मरारं गंगारिणाम्' । यथा च शूर-चामर-मन्वि-चारणाय मामन्-दुर्गं योत भेदादिभिः. राजति मस्याम्यते लोके । एवामभावे वाक्यमाचरो राजा अथमस्यते । तदुक्तं—

"इति-घोटक-मामन्-लोका-दिभ्यो माधनेः ।

राजा भवति भोक्तृभ्यन् न पुनर्वाक्यमात्रतः" ॥

इति । 'विगोषः कामिजोऽवस्था' इत्यमरः । अथपुर्व्यात्तिङते रहः । 'अथम्ययावृत्ति' आपक्रात् । पुर अथयमने. पुरति । 'पुरः कुमम्' इत्यनेन न सिद्धम् । अतः मतर्त मदवस्थाकरत्वेन भाव्यम् ॥ १८ ॥

द्योम म्यामावृत्त्यतेर्गोविजकरवमाह म्यान इति । म्यामे अथोम्यायताभुर्भो । यद्य यदायतां द्योमं चित्तकर्म म्यामे तस्य तदेव युक्तम्. यथा कौलमज्जरं भिदस्य । गरायान् निर्धनवति-

नास्त्यर्घः पुरुष-रत्नस्य ॥ २२ ॥

न स्त्रौरत्नसमं रत्नम् ॥ २३ ॥

करणमनायाससाध्यश्चवेत् । क्वापि च मृपाकथन प्रतिज्ञामाह-
दोषोऽपि आपतति । इत्यथ न्याय्यपथ-स्थितिर्मर्त्यादेवि ।
'मर्त्यादा धारणा स्थितिः' इत्यमरः । मर्त्या इति सीमार्थे षष्-
यम् । तत्र दीयते । प्राग्वदङ् । अति पूर्वात् क्रमेर्विधि-
लिङ् ॥ २१ ॥

येष्टपुरुषस्य मूल्याभावमाह नेति । पुरुषरत्नस्य पुरुषे-
येष्टस्य उत्तमपुरुषस्येति यावत् । अर्घोमूल्यं नास्ति न विषयः ।
अन्येषां रत्नानां रत्नवणिग्भिर्मूल्यं निरूप्यते पुरुषरत्नस्य तु
किनापि मूल्यं निरूपयितुं न शक्यते वैदुष्यादिगुणस्यापरिमित-
त्वात् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । अर्घं मह पूजायाम्-
अर्घ्यं अनेन । 'इत्यचेति' घञ् । ततो न्यङ्नादित्वात् सिद्धम् ।
अर्घिर्धात्वन्तरम् । तेन वा सिद्धम् । 'रत्नं सजाति येष्टेऽपि
मणावपि नपुंसकम्' इति मेदिनो । रतु क्रोडायाम्, रस्यते ।
ततो ण्यन्ताः । अन्तर्भावितल्लयार्थो वा । यद्वा रमन्तोऽस्मिन् ।
'रमेस्तु' इत्यादिनादिकसूत्राद्यः । नेङ् वशीत्यादिना नेद् । 'चेर-
निटि' इत्यादिना सिद्धम् ॥ २२ ॥

मर्त्यं गदत, स्त्रौरत्नस्य येष्टमाह नेति । स्त्रौरत्नम् । स्त्री-
वरवर्णिना । सैव रत्नाधिका । तदमूल्यम् । मूल्येन तादृश्या-
वरवर्णिन्या दुर्मभत्वात् कथ्यत्वाभावः । एतत्तुल्यं रत्नं भुवि

दुर्लभं रत्नम् ॥ २४ ॥

नास्ति । तथाच मार्कण्डेयपुराणे 'स्त्रीरत्नमति चार्वङ्गीयोत-
यन्तो दिगस्त्रिंशः' । स्त्रीरत्नं स्त्रीषु येषुम् ।—'जालीं यदुत्कृष्टं
तद्भवम्' । 'विष्णुपुराणे तद्गोकायाश्च चतुर्हरत्नानि यथा—

'चक्रं रथो मणिः खड्गयन्त्रं रत्नञ्च पञ्चमम् ।

केतुर्निधिय समैवमप्राप्तानि प्रचक्षते ॥

भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथक्लृप्त यः ।

पत्न्यर्था कलभश्चेति प्राणिनः सप्तकोर्तिताः ॥

चतुर्हंगैतानि रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम्' ।

अन्यथोक्तं दूरिभिः —

"सर्वैरत्नस्य तत्त्वस्य वेत्ता न भुवि विद्यते ।

स्त्रीरत्नस्य च तत्त्वज्ञा न सन्ति जगतोत्तरे" ॥

प्रागुक्तमन्यत् ॥ २३ ॥

मणः, सततमसौलभ्यमाह दूरिति । रत्नं मणिं प्रभृति ।
तच्च स्वजाति-श्रेष्ठम् । तदुर्लभं भुवि । यदुल्लेखिन केनचित्
काचित्प्रभृति । अपरञ्च रत्नवत् भोजराजाय-शुभिकल्पतरी
गह्वरपुराणि च वर्णितामस्ति । तथाचोक्तम् —

"पराक्षा परिगुह्याना रत्नाना दृष्टिवोभुक्ता ।

धारणं संदर्शनं वापि कार्यं, त्रियमभोषता ॥

शास्त्रज्ञा कुशलाद्यापि रत्नभाज, पराचक्षा ।

त एव मृत्समावाया वेत्ताः परिकाशिताः" ॥

अथगो भयं भयेषु २५ ॥

‘एवं स्वजाति येहे स्यात् मणायपि नपुंसकम्’ इति कैम-
कोपे । रत्नरक्षणं धारणश्च प्रशस्तं कौत्सितं राजवत्तमे । तदाच—

“धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रीमदय्यसनसूदनम् ।

हर्षणं काम्यमौजस्यं रत्नाभरणधारणम्” ॥

तानि च सूर्य-चन्द्रकान्त-पद्मराग-नोलकान्तादीनि विविधानि ।
प्राशस्त्यमन्यत् ॥ २४ ॥

सुधिया मानवानां लोकेषु येष्ट-भयमाह अथग इति ।
सर्वेषु भयेषु साध्वेषु । यदा तज्जनकेषु विपक्षेषु । पुंसामयशो-
ऽपकीर्तः कुप्सायां भयं भीतिरेव महज्ज्ञेयम् । तथा च
भारते—

“सम्भावितस्यापकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते” ।

अन्यश्च तत्रैव—

“अपकीर्तिश्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेष्वयाम्” ।

अपरश्च—

“अपमानं तथा लज्जा बन्धनं भयमेव च ।

रोग-शोकस्मृतर्भङ्गो मृत्युश्चाष्टविधः स्मृतः ।”

कालेऽपमानविशेषो मृत्युदेशो भवति । कविसमयश्च ‘परो-
वादस्तथो हरति हि महिमानं जनरवः’ इति । ‘लोकवादी
जनरवः परोवादापवादयोः’ । अवैधकर्मोऽनुष्ठाने अथगो मह-
ज्भवति । तदुक्तं महर्षिणा ‘अथगो महदाप्नोति नरकश्चाधि-

नक्षत्रादि-निमित्तानि विज्ञेयानि ॥३४॥

इति व्याहिरपि । 'मम्यत् समृद्धिः श्रीये'ति । ;

'मिमिक्षं किञ्चिदामाद्य देही प्राणैर्विसुष्यते' ।

इति पञ्चतन्त्रे । म्यायमते तु समवायिकारणा-समवायिकार-
णाभ्यां भिन्नं तत्तदेयं निमित्तकारणम् । जि मिदा छेदने, निमि-
त्यति । जीतः ततः । संज्ञापूर्व्यकत्वाच्च नत्वम् । 'यनात्मनेपद
निमित्तो' इति निर्देशादेति साधुरत्यक्तं व्याख्यासुधायाम् ॥ ११ ॥

कार्यारम्भात् प्राङ्-निमित्तसूचकहेतुमाह नक्षत्रादीति ।
नक्षत्रादि । यमाकृताभिनयनस्यदर्शनम् । चाक्रान्ते धूमर्षेणुः ।
गिलोभ्यावरणम् । साम्नि-भूमाशरोद्गमः । ते पादयोर्दृष्टा
निमित्तानां, तानि निमित्तानि । कार्यानुष्ठानात्पुत्र्यं याहम्
निमित्तदर्शनं भाविकार्यकर्म तादृगेवानुमिदम् । तानि परिचाम-
सूचकानि विज्ञेयानि । विज्ञिष्टेन ज्ञापयन्ति । तद्वयस्य
विविधमङ्गलं दिव्यं नाभयं भौमचेति । एवमङ्गुतमागरे चाप्यर्थ-
नाङ्गुतवचनम् । 'मरुतिविह्वलमङ्गुतमापदः । प्राक् प्रबोधाय
देवा सूत्रमा'ति । विष्णुर्भीतः भौमादिभेदेन कनकारतम्य-
मृचम्

'भौमं नाभयकम सौमं विज्ञेयं परिचक्षते ।

नाभयं मध्यममदं मध्यमाने कनयदम् ॥

'दिव्यं नाभयकम सौमं विज्ञेयं परिचक्षते' ।

यमदं मध्यममदं मध्यमाने कनयदम् मध्यमाने कनयदम् ।

स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ३८ ॥

शौचे, दध्यति । ततः ऋषयः । यथावद्व योगः । सु-सुप्तु
अयते अयगताविन्यस्याहातांरसा मिहम् ॥ ३० ॥

बभ्रुस्वभावस्यापरिहार्यत्वमाह स्वभाव इति । स्वस्यात्मनो
भावः स्वभावः । यदा स्वी भावः प्रकृतिः स्वद्वयं नैसर्गिकमिति
यावत् । स च दुरतिक्रमः । दुःसेन मङ्गता प्रयासिनातिक्रमितुं
शक्यः, तत्रैकाग्रमनोऽवस्थितिर्या । तदुक्तम्—

“स्वभावो यादृशी यस्व न जहाति कदाचन” ।

अथ शौचैकम् —

“न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्यं तौष्यवद्वयः” ।

मांस्यभावे च—“स्वभावस्यानपायित्वाद् यावद्वयं भावित्वा”-
दिति । नातिविद्विष्यक्रम—

“स्वभाव एवात्र तथातिगच्छति,

यथा प्रकृत्या मधुर मवा पय ” इति ।

यथा पयसि माधुर्यमिष्टुरसे च । निम्बे च तिक्ततति ।
अतिक्रमणम् । अतिपुष्पात्कर्मभावे दुःख । अम्यविधौ यथा—

निमग्नं स्वरुपञ्चत्येवाऽपि भवति द्विधा ।

निमग्नं, सुहृदाभ्याम प्रम्य संस्कार उच्यते ।

अजम्यसु व्यत मिह स्वद्वय भाव इत्येतं ।

इत्युक्त्यस्योत्तरमर्थः । भास्कराचार्याय ‘अरुच्यसो भूषणा

अपराधानुरूपो दण्डः ॥ ३६ ॥

स्वभावतो यतो विचित्रा वत वसुगन्तयः' इत्याहुः । अथ
'वहिर्देहत्वनपेक्षी च स्वभावोऽयं प्रकीर्तितः' ॥ ३८ ॥

अपराधिवु यथायोग्यदण्डमाह अपेति । यस्य दण्डस्य
याह्योऽपराधस्तस्य तदपराधानुरूपो दण्डो योग्यत्वेन विधेयः ।
नतु मुख्यपराधे सप्तदण्डः । मधुपराधे गुरुदण्डो वा । अथवा
निरपराधे दण्डः प्रयोज्यः । सापराधे दण्डाभावः । तेन समा-
जेषु दुर्नैतिः संवर्धते । एतत्सर्वम् अयंगान्ताविरुद्धं श्रेयम् ।
मुख्यया दण्डाभावे लोकं मानवोक्तो मात्स्यन्यायः कथयित-
व्यात् । अपराजकश्च राष्ट्रं भविष्यति । अतो दण्डः प्रजावसरे
तत् स्थितौ सुगामने चातिप्रयोजनार्हः । उक्तञ्च मनुना—

“अदण्डगान् दण्डयन् राजा दण्डार्थेवाप्यदण्डयन् ।

अयमो महदाप्नोति नरकश्चाधिगच्छति” ॥

नैतिविहितं दण्डमैविध्यमुक्तम्—

“वधोऽयं यज्ञश्चैव परिक्रमे गन्तव्येव च ।

इति दण्डविधानश्रे. दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः” ॥

परिक्रमे गो वधन-ताडनादिः । तत्रैव—

“दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डः संरक्षते प्रजाः” ।

इति च । अथदयंगान्ते. युक्तिकस्यतरो. भार्गवमीतो, भारते
राजधर्मं चास्ति । राध संमिहो, अपराधनमपराधः । ततो
यथा विह । तमु अपगमि. दमनं दण्डः. अमन्तात् ३. ॥८॥

स्नेहवतः स्वल्पोऽपि रोषः ॥ ५२ ॥

आत्मच्छिद्रं न पश्यति परच्छिद्रमेव बालिशः

॥ ५३ ॥

इत्यादिना साधुः । बाल इति । बाल सञ्चलने, वक्ष्यते, बन्ध
या । घञा सिद्धः । यदा ज्वनादिभूत्वात् नः ॥ ५१ ॥

आत्मस्थयुक्तस्य कोपः अस्वीयान् भवति स नाहिताय तदाह
स्नेहवत इति । स्नेहवतः आत्मस्थवतो दयाशीलस्येति । तादृश
पुंसः । रोषः कोपः क्रोधयेति । सह निमित्तं स्वस्थः अत्यन्तः
अणम्यायी भवति । तस्य स्नेहस्यभावत्वात् स्नेह एवाभिः
स्यात् । अतःऽपि रोषे न प्रातिज्ञत्वं भवेत् । 'प्रेमा नाप्रिया
हर्षे प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । अन्यच्च—'कारुणिको ब्रह्मण्यश्चिन्तः
स्नेहपरायणः' । अिह प्रीतिः, स्नेहनम् । स्नेह इति घञा सिद्धः ।
रुपः हिमायां, रोषः । तत्र भावे घञ् ॥ ५२ ॥

भूदुश्चलस्य क्षेत्रम् परच्छिद्रान्येवपि तत्परत्वमाह आमेति ।
आत्मनः स्वस्य निजस्येति । छिद्रं दोषः अपराध इति । यदा
छिद्रं कार्यदोषः । बालिगो मूर्खः इति । न पश्यति नाप-
लोक्षयति । परस्मान्यस्य छिद्रं दोषप्रसङ्गादहितावरणात्
पश्यति । हिताहितविषये विवेकमतिज्ञानात् परदोषमाह्लाप
परदोषं प्रकटयति प्रायेणाह्लापः । तदुक्तं विद्विः—

“नः च सर्वप्रमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।

आत्मना विज्जमात्राणि पश्यत्यपि न पश्यति” ॥

सोपचारः कैतवः ॥ ५४ ॥

दण्डिनापि—

“शुचदोषानमास्तत्र, कथं विभजते जनः ।

किमन्यथाधिकारोक्तिं रुपमदोषमव्यु” ॥

कविसमय—

“अभावयत्तव निजोक्ति-दोषा-

नन्योक्ति दोषान् तरनो करोति ।

अमुन्दराख्योऽयमिति सुवाचः,

कार्योपि वास्याख्यदत्तामुपैति” ॥ इति ।

‘बानिग्रस्तु शिरो भूषे’ इति भेदिनी । ‘घरद्विद्रुमेन पश्यति बानिग्र’ इति पाठात्कारमस्ति, तेन आर्यभट्टः । द्विद्रु भेदने, ततो घञ् । यदा द्विदिर द्विधाकरणे, द्विद्रुते । ‘स्त्रायि तच्चि’ इत्यादिना इञ् । माह निरुक्तमन्यात् ॥ ५३ ॥

धूर्त्तताया उपचारधूर्त्तत्वमाह स इति । कैतवः शब्दो आपद्यमतिचातुर्यमिति यावत् । उपचारिण कमनोयवत्तुना सेवन्म् । यदा काम्येन वञ्चुना भट्ट इति ज्ञेयम् । उपचारः विवापरितोषयोरुपकरणम् । अन्ते तु निषङ्, सेवा व्यवहारः उत्तोच’ इत्याहु । तेन भट्ट वर्त्तमान, सोपचारः । कैतवः शब्देण तादृश एव व्यात् । ‘कितवो धूर्त्तवक्त्रे वञ्चके कन-काक्षये’ इति विश्वः । ‘कैतवम्बु कले द्युते कैतवे कितवे रिपौ’ इति भेदिन्यपि । कित वायति, यो वै शोचते, कितने वार्ताति वा ।

काम्यैर्विगीपैरुपचरणमुपचारः ॥ ५५ ॥

अत्युपचारः शङ्कितव्यः ॥ ५६ ॥

या गति गन्धनयोः । घनयोः 'घातोऽनुप' इत्यादिना कः । शित-
यस्य कर्म कौतवम् । 'सुवादित्वादण्' । धूर्त्तं मधुरवाण-
रमणीययसु प्रदर्शनेन च स्वकार्यसाधनं क्रियत इति भावः ।
'नोपचारः कौतवः' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । यत् कौतवं तदु-
चारेण सहितं न भवति । परञ्च तत् सुकरार्थं सूत्रम् ॥ ५४ ॥

स्योक्तोपचारशब्दं विगदयचाञ्च काम्यैरिति । काम्यैः काम-
नाम्नितवस्तुभिः यदुपचरणं लोकाणां परितुष्टये स्वकार्यसाध-
नाय वा भवन्त्यदुपचारः । तन्नोपचारेण शितवः धूर्त्तान्
अभिष्यज्य कार्यं निष्पादयति । यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य कार्पिकं
कर्म क्रियते तत्काम्यम् । अन्यच्च—

"काम्यस्य कामनागुह्यं यत्कर्म कार्पिकं नरः ।

करोति फलमिदं तत्काम्यं परिकीर्तितम्" ।

"यद् यदि कुरुते जन्मुपतल्लामस्य शेरितम्" ।

इति श्रुत्यान्तरं च । कामं कामो, काम्यतं वायतो'ऽप्येतत्' । यत्
कामोऽस्ति यत्कर्मवायतो'ऽप्येतत्' । यत् । श्रुतिर्मात्रं धूर्त्त-
वैगदयचरणभूतमिवाभाति । उपचारः । नरं मनो, उपयुक्तं च-
रन्तित्र ॥ ५४ ॥

प्रभूते'पचारश्च शब्दे चजनकत्वमाह चते'ति । अत्युपचारः
अत्युपचार-कार्य-साधन-लोभने'य-कामयो । न परिमाणान्तिशय

श्लो मयूरादयः कपीतो वरः ॥ ५६ ॥

यति काले विपुललाभात् । यद्यस्मिन् समये काकिनी पणस्य
तुर्यभागः । साक्षाद्वयः । तस्मात् सहस्रं काले भविष्यति न
साम्प्रतम् । काकिन्युक्ता लीलावत्याम्—

‘वराटकानां दयकद्वयं यत् सा काकिनी ताद्य पणस्यतस्तः’ ।
मा तु येयसो प्रगस्ता भवति । अन्यच्च—

“पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस्य काकिनी” ।

इति रुद्रः । तथैव रभसोऽपि—

“पणोदमानगण्डानां तुर्यांश्चिऽपि च काकिनी” ।

कर्म्मनिपुणाः प्रीषुः । ‘आगामिनि करणोयं यत्तदय कर्त्तव्य’-
मिति । तथाहि—

“यः कार्यमय कर्त्तव्यं पूर्व्याह्ने चापराद्धिकम् ।

नहि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य नवा कृतम्” ।

अन्यत्र पाठान्तरमेवमस्ति ‘गौर्दुष्करा श्वसहस्रादेकाकिनी
येयसी’ । सहस्रसारमेयेभ्यः एकैव गौर्धेनुर्दुष्टा चदस्यापि
येयसी त्रेष्टा भवति । यदा दुष्कराश्वसहस्रादेकापि गौः प्रगस्ता
स्यात् । श्व इति । आगामि दिनम् । अहः पृषोदरादित्वात्
साधुः । काकिनी । कक लोख्ये, ककनं काकः । घञा सिद्धा ।
अथ गण्डे, काकमनति । ततोऽणा पृषोदरादित्वाच्च साधुः ।
प्रतिगयेन प्रगस्ता, ‘प्रगस्य यः’ । स्त्रियां ङीप् ॥ ५८ ॥

पूर्वसुलोदाहरणमुखेन तत् साष्टीकरणमाह श्व इति । श्वः

मतिमुत्तिष्ठन् जयति ॥ ६२ ॥

यदाकारिणि कोपः कोपे कोप एव कर्तव्यः

॥ ६३ ॥

सम्यक् स्यात्तरागस्य ज्ञप्तापि न भवतीति श्रुत्यर्थः । तेन विषयेषु
सम्यक् क्रोधामृताद्यभावविशिष्टस्य ज्ञप्ताभावोऽपि श्रुयते ।
'क्रोधो भामः क्रूधा ह्या' इति शब्दार्थवः । तस्मात्प्रतिमता
सर्वस्मिन्क्रोधेन भाष्यम् । क्रूध कोपे, क्रोधनम् । ततो भावे
षम् ॥ ६१ ॥

क्रोधविरहितस्यान्यकार्यमाह मतिमिति । मतिम् अतद्वृ-
त्तिम् । उत्तिष्ठन् विद्या-धनार्जनादौ उद्वृत्तम् पुमान् जयति ।
यदा मतिं मोक्षाभिमुखतामिती बुद्धिमभ्युत्तिमिष्यन् जनो
जयति तामभिभवति क्रोधाभावादित्यर्थः । अनेन पूर्वशुद्धय
रक्षया व्यन्यते । 'यो प्रज्ञा ईमुवी मति' इत्यमरः । शुद्धिर्द
यादर्शपत्यान्तरे नास्ति । अत्र ज्ञानेन व्यन्यते अतया ज्ञानमे
वेति हिन् ॥ ६२ ॥

अनिष्टाचारवशात्तस्य तद्व्यसनेन तस्य भवति नृशत्रुधर्मे निरुद्ध
माह यदिति । यद्यप्यपकारिणि पक्षे अन्त्यकृतस्य क्रमे
रुत्पत्ते कोपः । तदा तादृशे कायदुःखे कोपः एव क्रोध
एव कर्तव्यः । नाधिकरुताया व्यापारता तादृशतादृशः । तदा
अनुपराधे श्रुदन्त व्याप्ति । उद्वृत्तं जन इति श्रुतिं बुद्ध्या

मतिमत्सु मूर्खमिवगुरुवस्त्रभेषु विवादो न

कर्त्तव्यः ॥ ६४ ॥

नास्त्यपिशाचमैश्वर्यम् ॥ ६५ ॥

द्विसितं प्रतिद्विसनम्' इति । यदा कोपोऽस्यास्तीति चर्षा-
दित्वादच् । कोपे तद्युक्त-पुरुषे इति । 'कोप क्रोधामर्षोष-
प्रतिधाः' इत्यमरः । द्वेषोऽनिष्टापमान-बुद्ध्या-चित्तोऽज्वलनं
कोपः । कुप क्रोधे, कुप्यति । ततो भावे घञ् ॥ ६२ ॥

श्रेष्ठैर्ज्ञेयैः साठे विवादकरणनिषेधमाह मतीति । मति-
मत्सु धीमत्-कुशलेषु । एवं मूर्खोऽसौ मूढ़ इति । मित्रं
सुहृत्सखिरिति । गुरुराचार्यः श्रेष्ठ-जनः । वक्त्रभः प्रभु-
स्वामी । एषु जनेषु । विवादो विरोधः कस्यो न कर्त्तव्यः ।
यदा मतिमत्सु मूर्खादिष्विति बोध्यम् । साकमेभिः कृते विवादे
गिष्टाचारकृत्तनम् अनिष्टापातः, पराजयो गौरवहानश्चावय-
न्भावीति । 'मतिर्ज्ञानमभिप्रायः धीः प्रज्ञा बुद्धिरित्यपि' इति ।
'वक्त्रभो दयितेऽध्यक्षे सम्पन्नं सुरङ्गम्' इति विश्वः । वक्त्र संव-
रणं, वक्त्रते वक्त्रते च । 'रासिबन्धिभ्याश्च' इत्यमरः । अन्यत्
प्रागुक्तमिति ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यस्य तामसिकभावयुक्तत्वमाह नेति । अपेक्षाचम्
अतामसिकं मत्वा न्वितम् । ऐश्वर्यं यैभ्यमतुलसम्पत्तास्ति ।
यथाहि यत्र धनादेः प्राप्नुयन् नानि अर्जने च तत्र क्रोध-काम-

नास्ति धनवतां कर्मसु श्रमः ॥ ६६ ॥

आप्यादि-व्यवहार-संबन्धादुच्यते नियतमिति । ऐश्वर्यस्य प्राप्त्यर्थं
 नास्ति सांभ्रमाभाभिमानानामुद्देशतत्त्वं तद् वैतुष्यञ्च । विभवे
 सति तद्विरक्तो जगति दुर्लभः । कामादीनामनौत्कण्ठ्ये परमत्रै-
 वेदिको नास्ति परत्र परमा निर्हतिश्च सम्भवति । प्रभुत्व-
 वदुद्देश-निषेधकारित्वादानि कंचनेत्यर्थपदेन व्यवहरन्ति ।
 ईश्वरस्य प्रभाभावात् गतिविमेषोऽश्रौकिको गतिर्वा ।
 'सुखवचन' इत्यादिना ईश्वरशब्दात् अर्थः । विमाचः । यम
 भोजनं । पिशितमश्नातीति कर्मण्यश्च । ततः पृषोदरादि ।
 तालव्यमभ्योऽप्य निर्देशः । भावप्रधाननिर्देशात् । विमाचत्वम् ।
 तत्तूच्यमेवार्थं नास्ति । 'नास्तिविमानमेवार्थ'मिति पाठमीदो-
 ष्ति । तमेवार्थमविमानमसत्त्वं नास्ति तत् पुष्कलमेवास्तीत्यर्थः

॥ ६६ ॥

धनिना कर्मसु श्रमाभावमाह मिति । धनवतां धनिनां
 वैभवान्वितात्म । कर्मसु नृपेय-स्वपरकार्येषु । श्रमः क्लेश-
 दंष्ट्रिस्तृणमनमामवमादननक-यापाय । नास्ति न विद्यते ।
 अथवर्ता जना धनविनिरणपञ्चैक स्वय कर्मकरेण सर्वमिव
 कार्यं स्वयत्तद्वताय नियतं कर्म्य'दर्शयति । कुतो धनिनां श्रमः
 क्लेशः कष्टं यथा ग्लान तथा चर्माचर्तित्वपाति' योयानितः ।
 श्रमेहेनर्षति अर्थः । कर्माणि । इत्यर्थः कर्मणि क्रियते । 'कृत्रा
 भावे कर्माणि च मनिन्' इत्याणादिकाश्चरन्ति । कर्म व्याप्ति

नास्ति यानवतां गतिश्रमः ॥ ६७ ॥

क्रियायाश्चे'ति रुद्रः । 'नास्ति धनवतां सुकर्मसु यमः' इत्
सूत्रपाठे सुगमार्थे तद्विध्यम् । दीनानाम्नु यमः सर्वकर्मसु ।
धनिनां तेषु सर्वमल्लेशकरम् ॥ ६६ ॥

शकटवतां मार्गयमाभावमाह नेति । यानवतां शकट-
शिविका-पोतादिमतां जनानाम् । गतिर्गमनम् । तत्र यमः
क्लेशो नास्ति । यामवन्तो हि तत्तद् यानमारुह्य जले स्थिते
नभोमण्डलेऽनायासेन यांति । अतस्तेषां गमने यमाभावः ।
यानानि सपद-निष्पद-जलग-स्थलग-नभोगभेदेन वङ्गानि सन्ति ।
तथा च यामसूत्रव्याख्याने यशोधरोयेऽप्येवमुक्तम् । 'सजीवानां
निर्जीवानां यन्त्राणां यानोदकसङ्ग्रामार्थं घटनागास्तं विश्व-
कर्मभिः प्रोक्तम्' । तत्र सजीवानि शिविकाश्चगोमहिषाजोऽ-
शकटादीनि । द्विपद निष्पद-यानविषये युक्तिकस्यतरो वर्णित-
मस्ति । पुष्पकविषयस्तु श्रीभोजराजीयसमराङ्ग न सूत्रधारे सम्यग्
अद्वितीऽस्ति । विश्वकर्मा-प्रोक्तं वायु-पारदादि परिचालितं यत्त-
दिदानीं नोपलभ्यत ।

"जलगं स्थलगं यानं याप्ययानन्तयैव च" ।

इति वोपालितः । अन्यच्च नृपस्य दुर्भिक्षे चाययणीयानि—

"शकटः गाकिनी गावो यानमास्तन्दनं स्वनम् ।

अनूपः पर्वता राजा दुर्भिक्षे नववृत्तयः" ।

यस्मिन् कर्मणि यः कुशलः स तस्मिन्निद्यो-

त्तव्यः ॥ ६८ ॥

अलाहमयं निगलं कल्पम् ॥ ६९ ॥

इति । स्वतन्त्रित्व । 'धनमिति' कुत्रचित्पाठे यस्मिन् धनमेति ।

या मापणे, इत्यस्मात् 'करवाधिकरणयो'रिति न्य० ३ ६० ३

योग्यकर्मणि कुशलस्य नियोगमाह यस्मिन् इति । यस्मिन्
कर्मणि कार्यः । यः पुमान् कुशलो इति निपुण इति । कार्य-
समयो' जनस्तस्मिन् कार्यं, आध्यक्ष-साधिव्य-विचार परिदोष-
वात्ताहर-ह्रास्य-कोष-वाग्विषय वात्तादिषु । नियोज्यः प्रयो-
क्तव्यः । अद्योक्तस्य ध्याने निर्गमे योग्यस्य चास्थाने नियोगे
कर्मदानिरविचारश्च व्यादिति । 'स तस्मिन् नाध्यक्ष्ये' इति
सुखमध्यं पाठान्तरमस्ति । तस्य स्वभावश्चैकत्वमत्राभाति ।
'कुशल, शिष्टिमे द्विषु चमे च कुशल चापि प्रयोगो च नव-
मकम् इति मीटिल' कुशलस्य को दृष्टव्या यन्मति चानयति
राजकाव्यानि अतः 'नरद नरका च ॥ ६९ ॥ ६९ कु पाठ-
प्रदययो' । क पाठे न शब्देन न ६ नवाद् इति च । कुशलं
मति इति वा क शब्दे धनस्य इत्येव पाठोऽपि एतस्य
विरचित राजवाते ॥ ६९ ॥ अत्राध्यायः 'नक्षत्रान् च नक्षत्रान्
नानिषे'त्युक्तिः ३ ६९ ॥

अप्रमत्तो दारान् निरोधेत ॥ ७१ ॥

अप्रमत्तो ना प्रेक्षापूर्वकारिणामिति । दुष्कनत्रम् । दुष्टं दुःशील-
मवाध्यं कनत्रं भाष्येति यावत् । शरीरं कायं सा कर्षयति ।
हो मोहेगरोगादिभिः । शरीरकर्षणं करोति । तदुक्तं मनुष्यायकरो—

“दुष्टा भाव्या गठं मित्रं सुखयोत्तरदायकः ।

संसर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः” ॥

अथ तत्रैव—

“माता यस्य गृहे नास्ति भाव्या चाप्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यद्यारण्यं तथा गृहम्” ॥

कनत्रस्य पतिशरीराहंरूपत्वात्तस्या दुःशीलत्वेऽवश्यं शरीरकर्षण-
सम्भावना बलवतीति । तथा च चायकशराजनीता ‘अहं’ भाव्या
शरीरस्येति । अतो च—

“शरीराहं अता जाया पुण्य-पाप-फलं यमा” ।

‘कनत्रं शोणभार्यायां’ इति कोप ।

“मनस्वि-गर्हितं मार्गं समारोहमसाध्यतम्” ।

इति कविसमयः । प्रशस्त मनो विद्यत आस्येति । अत्र मन-
स्विपटोपादानेनास्यया शरीरकपणमर्तसुकरमिति सूचितम् ।
शीघ्रं रोगादिर्भवेति शरीरम् । शृण्वन्तर्वा धातो ‘कु श पु’
इत्यादिना ईरन ॥ - - ॥

धैर्यमाश्रित्य ज्ञाना समुद्राजं कार्यमित्याह एति अप्र-
मत्तः स्थिरमानस इव । अज्ञायमाना दारान् नारीं क्षिप्य

गुरुणो माता गरोयमो ॥ ७३ ॥

मन्वाय्याय माता भर्ताया ॥ ७४ ॥

भावे लक्षणोः । भोक्तिरिति चेति पाठे । भोक्तार इति एकं
तत् । भोक्तिरिति । भोक्तारोति भोक्तिरिति । ७३ ।

गर्भेण गुरुजननेन जनन्या गरोयमवमाय गुरुणाभिदि
गुरुणो गुरुजननानां पित्र-पितामहोत्तथायावदादित्यवर्त
नाम् माये माता जननो प्रसूतिः । गरोयमो भ्रूयु र्निर्गम
भवति । तदुक्तम् —

“पितृभ्यभिजा माता गर्भधारण-पौदनात् ।

यतो हि त्रिषु भोक्तेषु नास्ति मातृ-ममो गुरुः” । इति

श्रुतो च —

“यर्हन्ति पितरक्षोन् मां गृभार्धारा गरोयमो” ।

यच्च गर्भधारण जनना । दममामत्रानि च गर्भं धारकत्वेन कृत्वा
दाहत्वेन च जनकतां जननां श्रेया । भोक्तेषु इति श्रेया
स्यापनाय । मत्स्यं भोक्तेषु च खेद-कारणस्य घर्मे-ज्ञेय-पावन-
त्यागाधारभूत-जनना-तुल्यो गुरुः कोऽपि न विद्यते । यतो
इत्या गरोयमव तथ्यमेव । जनयित्वा प्रसूमांता जननी इत्यमरः ।
‘गुरु गीर्षति पित्राद्यां वित्त्वर’ । गुरु गच्छे, गृह्णाति । ‘कृ घोर्ह’
इत्यु । मा मानि, माति गर्भोऽस्यां ‘मनु नेट्ट’ इत्यादि-
कस्यत्वात्साधुः ॥ ७४ ॥

सकलदशासु कालेषु च गुरु-श्रेष्ठत्वाच्च जनन्याः पावनमाय

वैकृत्यमलद्वारेण स्थापयति ॥ ७६ ॥

सर्वोपस्थापिति । सर्वोः सकमावस्था दशाः सुखदुःखसमयास्तासु । सुखदुःखसदृशजीवनव्यापारेषु च । समधिकमारीदुर्भिक्षकष्ट-
दयामापदेषु वा । माता प्रसूतिः भर्त्सना । वदन्नाभूषणादिभि-
र्यतः पालनोपा येत्या चेति । तदुक्तं धर्मशास्त्रकृद्भिः—

“ब्रह्मो च मातापितरौ माध्वौ भार्या सुतः मिथुः ।

अप्यकार्यं ज्ञानं कृत्वा भर्त्सन्वा मनुरन्नमोत्” ॥

अपित्वात्मवत् सततं पालनोपा. नहि दुःखमयं स्वं जीवनं दृष्ट्वा
सा परिहाय्या । कौर्म्यं उपविभाग—

“गुरुनामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विधीयतः ।

तेषामाध्यात्मयः श्रेष्ठाः तेषां माता सुपूजिता” इति ।

नङ्निपुराणि च

‘मातृभ्योऽप्योनर्देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा सुतेः’ ।

सर्वेति । स गतो. सरति । ‘सर्वेतिवृत्त्य’ इत्योणादि-
कक्ष्यात् मिदम् । अयमेति । अवपृथात् स्थापतो रङ् । अय-
स्यायामिति प्रापकात् ॥ ७४ ॥

भूषणादिभि मोन्द्यै प्रकाशमाह वैकृत्यमिति । अलङ्कारिण
अभ्यराभरणादिना देहस्य वैकृत्यममोन्द्यैममोहकं मानिन्त्य-
मिति यावत् । कायार्थं आश्रितं पिपासित इति । यस्य तु
स्वाभाविक-सुखमा नास्ति तस्य वसनभूषणादिना शरीरमोन्द्यै
वर्द्धयितुम् । यस्य स्वाभाविकमोन्द्य विद्यत तस्मान्नङ्कारादेः
सामान्यप्रयोजनम् । मङ्गाकधिरपि नलि किमिव हि मधुराया

सर्वेषां भूषणं धर्मः ॥ ७६ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां मुखजागामिति । भूषणमण्डनमनङ्कारः ।
वेदाः षट्पादयः । षट्-क्षाम यशुरयर्थाययत्वारः । 'यथार्थधर्मेन
पादय्यवस्या भा षट्' । 'नोतिषु सामास्या' । 'अये यहुः' ।
'मानि-पौष्टिक-नोत्पादितस्यायकमयर्ध्व' । सामान्यतः चतुर्षु
वेदेषु त्रयीति समास्या । एतैरेव स्वाध्यायादिभिः विप्रा अनङ्कि-
यन्ते । नान्यैरभ्यर्भूरयानङ्कारैः । उक्तञ्च मनुना—

“वेदमेव सदाभ्यसेत् तपसाश्चरन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिदोऽर्चते” ॥

अनधीयानो विप्रः काठमयवारणवत् धर्ममयसूत्रवच्च भवति ।
वेद इत्युपनक्षत्रं याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्त-चतुर्दशविद्यायाध्येतव्याः ।
प्राग् वेदानधीत्य पञ्चाशत्तुर्दशविद्या याध्येतव्याः । महाभाष्ये
चैषां पाठः स्वाभाविक उक्त—‘तस्माद् ब्राह्मणेन निष्कारणं
यङ्गो वेदोऽध्येतव्यो भूयसेति’ । ‘यज्ञज्ञानमनो विप्रो धर्म-
श्चेष्टः कठो द्विजः’ इति त्रिकाण्डशेषः । प्रा पूर्तो, विप्राति
धर्मान् । ‘प्रातमोपमर्ग’ इति क ॥ ७८ ॥

मन्त्रमनुजाना मन्त्र-मसाह मन्त्रे वासिति । मन्त्रेवा लोकाणां
भूषणं मन्त्रमसाभरणमिति । धर्म्य लोकाणां विधारकः ।
'वेद-प्रणिहितो धर्मो' 'प्राधर्म्यस्तद्विपर्यय' इति भागवतम् । 'यतो-
ऽभ्युदयनियेयम मित्रि म धर्म' इति काणाटा । मनुना च—

“अहिंसा मत्स्यमस्त्रोद्योगं गोवमिन्द्रियनिग्रहः ।

साधुजन-बहुलोद्देशः ॥ ८२ ॥

यच्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ।

अथ च 'स्योद्देशमनुचितं मनुचितं ममाश्रयेत्' ।

मनुचितं शिष्य-श्रोत्रिणां नोपयोनि-देशमित्यर्थः । 'उपद्रवी रोगा-
रम्भे उपाते क्रोमदायकं' इति । दुःखं गतो, उपद्रवणमुपद्रवः ।
'ममिगुदुदुरः' इत्यनेन यञ् । यदा 'इदी रप्' इत्यनेन निदम् ।
दिगिति मञ्जे, दिगिति । ततः पचाद्यच् । यदा दिग्भवे
इति घञा निदः ॥ ८१ ॥

विगिटदेशमाह भाष्येति । यत्र साधवः सज्जनाः प्राजा
इति यावत् । ते च बहवः भवन्ति । तस्मिन् जनपदे वर्तन्ते । न
नद्याभ्यु-स्यभ्यु-सम्यचम्रीहि-पानितो देशः प्रसिद्धो निरुपद्रवः
सम्यग् निवास-योग्यः । 'स देशो यत्र निवृत्तिः' इति राजनीत्या ।
स च भारतवर्षादि, एतन्नक्षत्रं प्रागुक्तम् । देव मातृकादेव-
मातृकादि भेदेन द्विविधो देशः पुनस्त्रिविधः जाडु-सोऽनूप-
साधारणश्च । स च पुनर्मध्यदेशोदीचदेश-प्राच्यदेश-दक्षिणाप-
थित्येवासि देशादिभेदेन बहुप्रभेदो निगदितो मत्स्यपुराणे शशि-
सङ्गमतन्त्रे च । निर्जोषिक-देशनिवासे निषेधमाह—

"शृणुदाता च नृपतिः श्रोत्रियः सज्जना नदी ।

एते यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम्" ॥

मन्त्रसाधका आहुः—

"माता च चिन्मयी देवी पिता देवो महेश्वरः ।

10

11

12

13

14

न राज्ञः परं दैवतम् ॥ ८४ ॥

दीप्तौ, राजति । 'कनिन् यु हवि' इत्यौणादिकात् कनिन् । सर्वकालमिति 'कालाध्वनेरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । सर्वकाले इति सूचार्थः ॥ ८३ ॥

भूलोके नरेषु नृपस्य देवत्वमाह नेति । राज्ञो नृपात् न भूलोके श्रेष्ठमन्यत् दैवतं देवता चारार्थं वेद्यश्च न विद्यते । तदुक्तं नीतिशास्त्रकृद्भिः—

“वासोऽपि नाधमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महतो देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति” ॥

अपरञ्च—

“यस्य प्रसादे प्रजा त्रीर्विजयथ पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसतिः क्रोधे सर्व्वतेजी मयो हि सः” ॥

येतु राजसेवा निरतास्ते नितरां सुखिनो भवन्ति । राज्ञोऽर्ककारिणो दुःखिनः स्वरितिनिश्चितम् । राज्ञा तु पुत्रनिर्विघ्नेषु प्रजाः पालनीयाः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ‘प्रजाः पुत्रानिवोरसान्’ इति । अपरञ्च वाराहे—

“प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति साध्वणाः ।

एवम्ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रिय-हितेविषा” ॥

‘प्रमोदन्ते’ इति वा पाठः ।

अथ नृ भारतीयगान्तिपर्य्यन्ति, शुक्लनीलो, मानवधर्मशास्त्रेऽप्यार्यगान्ते ॥ वर्णितमस्ति । देवतेति स्मार्त्ते तस्मादेवः । ततः

रिक्तहस्तो न राज्ञानमभिगच्छेत् ॥ ८१ ॥

गुरुसु देवसु ॥ ८७ ॥

गुरुदयास्य पमो नृपमभिधाने गमननिषेधमाह रिक्तेति ।
रिक्तं गुरुं दृश्यरहितमिति । तादृगः हस्तो यस्येति रिक्तः ।
मः राज्ञानं नृपं नाप्यभिगच्छेत् न तं भवेत्, साध्यान्कारं न वि-
ध्यादिति । तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां —

“रिक्तपाणिनं भवेत् राज्ञानं देवतां गुरुम्” ।

सफलहस्तास्य नृपादिदर्शने भटित्येव तेषां प्रीतिरूपकं
तत्फलमिव कार्त्तिकफलं शुभदर्शनञ्च भवतीति भावः । अन्ये तु—

“रिक्तपाणिनं पश्येच्च गिर्यं देवं गुरुं नृपम्”

इत्याहुः । ‘रिक्तपाणिना नृपो नाधिगन्तव्यः’ इत्यं पाठाकारत्वे
रिक्तपाणिना फल-धनादिरहितकरेण जननेत्यर्थो बोध्यः । ‘रि-
क्तवियोजनमपवर्धनयोः’ रिच्यते । ततः ऋप्रत्ययः । नात्र तुच्छार्थ-
बोधको रिक्तशब्दः ॥ ८६ ॥

यथा भूपालमभिधौ गमनं रिक्तकरस्य प्राग्निविहं तथा
गुरुदेवयोरभ्यर्चोऽपि प्रतिवार्यते गुरुश्चेत्यनेन । गुरुं दीव-
यितारं ज्ञानदातारं कुलगुरुं वा । पितरौ च । दक्षिणं सन्ना-
सिनम् । धर्मोपदेष्टारं शीलवन्तश्च । अन्यच्च स्मृतौ—

“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम्” ॥

एतद्वचनोक्तमुत्तरोत्तरं प्रवृत्तं पूर्वपूर्वं प्रतीति प्रत्येत्यम् । वाङ्-

कुटुम्बिना भेतव्यम् ॥ ८८ ॥

गन्तव्यञ्च सदा राजकुलम् ॥ ८९ ॥

विप्र-रूप-परिभाङ्-महाजन-तत्त्वदर्शिनोऽपि मान्या चरित्त-
पाणिना सेव्याश्चेति । पूर्व' सामान्यत उक्ता चकारेण एतौ
विशेषयति । अत्र दैवं नतु भागधेयम् । दैव एव दैवः ।
दैवतावत् स्वाधिकः प्रत्ययः नतु देवादागतं दैवमिति, तस्या-
दृष्टार्थबोधकत्वात् ॥ ८७ ॥

परिवारयुक्तस्य भयमाह कुटुम्बिनेति । बहुकुटुम्बेन पुंसा ।
भेतव्यम् । स. तभ्यः कुटुम्बेभ्यः भेतः स्यात् । यतः सर्वेषां
कुटुम्बानां मनः प्रसादकरणं जगति दुर्लभम् । कः कदा केन
कुर्वी भवति तद्वत् न शक्यते । अतस्तेभ्यः भेतव्यम् । 'कुटुम्ब'
पोथवर्गे 'च' इत्यमरमाना । 'कुटुम्बिनो भेतव्य'मिति क्लृष्टार्थः
पाठोऽप्यस्ति, तदा तु कृताचार्यं पञ्चमी बोध्या । यदा 'भेतायोनां
भयहेतुः' इत्यादिना पञ्चमा । अन्यद्वयमुक्ते विद्यार्थिविषये 'अहि-
रिच गणाहतां मित्राणाञ्च विवादिषु' इति । यस्माद् 'कुटुम्ब-
व्यापृतेन तत्प्रापने समर्त्ते'नेति वाच्यम् । तस्यार्थं साधु मन्ये ।
'कुटुम्बा पश्चिमाश्व राजाना वाभ्युवासे' इति ॥ ८८ ॥

कार्यमिहायं सकल-समर्थं राज समर्द्धि गमनावित्यमाह
गन्तव्यमिति । राज कुलम् । राज्ञा महाभूजा कुलसत्त्वसौध-
स्तत्परिपहा । नतु गेयम् । यदा आचार्यमिहे सर्वस्मिन्
गन्तव्यम् । यदा राज्ञाममात्यादीनां सविधानम् । तदाहि

जनपदार्थं ग्रामस्त्वज्यते ॥ ८३ ॥

विशेषतोऽग्रान्तस्य कडस्य राज्ञो दर्शनं न समुचितम् । 'चक्षुषापि राजधने निरोचेत्' इत्येवं पाठे तु राज-धनस्य पर-
हरणादेः का कथा तत्तत्प्रवृत्त्या चक्षुषापि नायलोकयेदिति । त-
र्जने राजपुरुषाणां गङ्गा बहिष्यते । नियमपूर्वकं नृपदर्शनं
प्रीतिकरं हितप्रदञ्च । 'ईषणं चक्षुरचिषी' इत्यमरः । चक्षुः धातो-
चष्टे, चक्षतेऽनेन वा चक्षिङ्धातोः 'चक्षेः' गिञ् इत्यादिभूता-
दुचिः । गित्वादनार्द्धधातुकत्वाच्चक्षिङः स्थाने ह्याङ् न भवति ।
ईष दर्शनाल्लोचनयोः, निरुपसर्गादीक्षतेरात्मनेपदम् ॥ ८३ ॥

जनपदग्रामौ ग्रामस्यागोपदेशमाह जनैति । जनपदो वा
जनोपितो वाजिज्य-गित्यादि सम्पन्नो देशः । तत्राग्रे ग्रामोऽन्त-
जननिवासस्यागम् । सुमश्वहस्तयोवस्त-सुश्रापणादि-भूयितम् ।
त्वज्यते परिह्रियते । येष्टवस्तुनामी तदर्थं सुद्रवस्तुत्यागो वि-
साम्प्रतम् । तदुक्तं—

“त्यजिदेकं कुमस्वार्थं ग्रामस्वार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामे जनपदध्वार्थं ग्रामार्थं पृथिवीं त्यजेत्” ॥

इति वृहस्पतिः । ग्रामसंज्ञकम्—

“तथा गृहजन-प्राया सुमश्वहस्तयोवस्ता ।

सेतोपयोगभूमध्यं वसतिः ग्रामसंज्ञिका” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं । ‘अथ जनपदो ग्रामपदोऽपि जनदेशयोः’

‘तिस्रः । जनः पदं वस्तु यत्र नः । ‘ग्रामः इति भवसि

पुष्पा विद्यानां पारं गमयितव्याः ॥ १०० ॥

एवं मुख्येति । जन्मकामोत्पन्न-मत्तत्वादि-संस्थान-वैकल्यात्
कोऽपि तादृगनुकरणं न करोतीति । यत्तु पुनः विद्या-विमर्श-
धर्मसम्पत्तादौ नुकुर्वन्त्येव । सर्वकर्मसु पितादिशमनुष्ठानं तमनु-
गच्छन्ति । अग्रे अज्ञा, पुनः अविर्भावाः पितरं जानुयान्ति ।
एतच्च धर्मशास्त्रात्—

***येनास्य पितरो धाना येन यता वितान्नाः ।**

તિન યાયાનુ સતાં ભાગે: ..

पुण्यपीठम्—

"सुतः पितृगुरुं धत्ते धत्ते मातृगुरुं सुता" ।

यत्र सांख्याबाहुः—विदितः स्वायम्भुव मन्वानः आश्रतो भाम-
नोदित-मांसाणि पुनर्भक्षामासि । अन्तरं च जगत्प्रगुह्य हि
कार्यगुणानारभन्ते इति विद्वद्गुणा पुनर्भक्षाम्भुवि । 'मायो-
बाहुस्य तुल्यं' इति विद्वत् । वा २२५५. वाति । 'जम् नृत्त'
इत्योपादिकगुणात् मायु ३.८८.३

तत्तत्तानां विद्यापदयोः प्रधानमभाक् बुद्धिः इति । विद्यानाम्
पर्ययाश्च वाच्यमात्रं चर्चयात्मात्माना एव मर्यादा विवक्ष्यन्तु-
ष्टानकात् । समवितत्या प्राप्तिरस्य । ननु लघादेर्वि-
पारितिक-समुच्चित्तविद्यमानं विद्या च द्वाहाद्विधा इति
दण्डि-दर्पकचारी । अतु चर्चिकाया विद्या इति ज्ञानविद्यया-

नानपत्यस्य स्वर्गः ॥ १०४ ॥

या प्रसूते भार्या ॥ १०५ ॥

अधमोऽपहृष्टा कुप्योदकर्त्ताचरितं पितुः ॥

“पात्रे स्वाग्ने गुप्ते राग्ने भोगी परिजनैः सह ।

शास्त्रे बोद्धा रक्षे योद्धा पुद्गलः पञ्चनखः” ॥

पुरि स्तूलगरीरे श्रितं यः स पुद्गलः । पुर अथयमने, पुरति ।

‘पुरः कुपन्’ इति कुपन् ॥ १०४ ॥

अपत्यहीनस्य स्वर्गनामि प्रतिबन्धकमाह नेति । अपत्यं पुत्र-कन्ये स्तः । नास्ति अपत्यं यस्य सोऽनपत्यः तस्यमपत्यस्य पुंसः । अत्र पदावयवा मध्यस्थः । तस्य मन्त्रतिरहितस्य जनस्य स्वर्गावाप्तिर्न भवति । न पतति वंशी येन ज्ञातेन तदपत्यम् ।

अज्ञातवृत्तम् ‘अनपत्यस्य ननिर्नास्ति पतितस्य तथैव च’ इति ।

‘अपत्यं तोत्रं तयो ममि’ इत्यमरः । तयो अनुकम्पयोः । पत्-स्त

गती, पतति । वाक्चक्राद् यः । अभागादिवी । मत्पुत्र-जनन-

प्रशंसामात्रं पुमान्

“भार्यामुन्नाय पुत्राय भार्यामुन्ना गृह्णास्तथा ।

भार्यामूलं सुखं जगन् गृह्णास्याना गृहे मदा ॥

इति ॥ १०४ ॥

भार्याया विनिवृत्तमात्रं येन या भार्या तस्य प्रसूते

सुयते या सा भार्या पाणिग्रहातीत्ययः । तदुक्तं अश्वेनास्त्रकृदि —

तौर्यं समवाये पुत्रवतीमनुगच्छेत् ॥ १०६ ॥

“न भार्यया विना पुत्रो न पुत्रेण विनान्वयः” ।

अन्वयोऽत्र वक्षः ।

अन्यच्च नोती—

“भार्यामूलं सदापत्वं भार्यामूलञ्च महलम् ।

भार्यामूलञ्च संसारो भार्यामूला च सद्वृत्तिः” ॥

‘भार्या प्रायाय’ इत्यमरः । पाणिः गृहीतोऽप्याः ‘पाणिगृहीती भार्यायाम्’ इति वार्त्तिकम् । दुभञ् धारणपोषणयोः, भू भरणौ या । भ्रियते भूय्यते च तयोर्ण्यत् । अन्वदर्थशास्त्रेऽस्ति ॥ १०५ ॥

तौर्यसमूहे तनयवतीं पद्यात्कृत्य पुंसो गमनमाह तौर्येति । तौर्यानां तैर्घिकानां ज्ञानिनां समवाये सम्प्रेक्ष्यते पुत्रवतीमपत्न्यवतीं श्रियम् अपनुपद्यात्कृत्य गच्छेत् । यदा तौर्यानां धर्म-समा-महोत्सवानां समूहः । अथवा तौर्यानां काशी-प्रयागादीनां मित्र-पर्यादीनां तामनु पत्यादिः गच्छेत्, शुडान्तधारिणीनां सुतवतीनास्तु पत्या विवा सुतेन च वा सह धन्येष्टे, महोत्सवे, श्रमगर्भे, मार्गभये, महाविप्लवे, नगर-ग्रामदाहे, संप्रामि च गमने निर्वोधम् । तेषु स्वर्गादिदोषोऽपि नास्ति । तथा च राजादौ हृदयति ।

तौर्यं विवाहे यात्रायां भ्रमामे देगविप्लवे ।

मगर ग्रामदाहादौ पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति” ॥

सतीर्थाभिगमनाद् वक्ष्यव्यं नश्यति ॥ १०७ ॥

अपरश्रुती—

“दाने विवाहे यज्ञे च भयाने देवविप्लवे ।

आपद्यति हि कष्टाया मय मोक्षं विधायते” ॥

“दीर्घकाष्ठे गिनापृष्ठे मोकाया जाऊवांजले ।

सभाया मल्लमाभाया कर्मदोषा न विद्युते” ॥

इति श्रुतिः । ‘मोकाया कष्ट-वाहने’ इति पातान्तरमप्यस्ति ।

‘यानादेरपरिहास्यित्वे’मिति सामान्यश्रुतिव्याख्यानं कुरुकभट्टः ।

अथ च श्रुती—

“देवयाजा विचार्यु यज्ञ प्रकाशियु च ।

उत्तरधियु च शर्वयु स्पृष्टाम्पटिन् विचार्य” ॥

“मृदं मय्यसं आचारं प्रसाधे च तदद्वैकम् ।

तदहं तार्थताज्ञायां पठि मृद्वद्वैकम्” । इति च ।

कोटिभाष्ये तु ‘ताद्यसामर्थ्ये आनन्दवशां सत्यम्’ इति पार्श्वे

कोषानुवशां शब्दार्थिकत्वां पालिभाष्ये ‘तस्यैव’ तद्वैकद्वैकता-

कोऽन्यत् पञ्चमभाष्ये ‘तस्यैव’ तद्वैकद्वैकता-

इत्येव पार्श्वे ताद्यसामर्थ्ये’ इति । तद्वैकद्वैकता-

‘तात्पर्यम्’ इति । तद्वैकद्वैकता-

तात्पर्यम्’ इति । तद्वैकद्वैकता-

तात्पर्यम्’ इति । तद्वैकद्वैकता-

तात्पर्यम्’ इति । तद्वैकद्वैकता-

नास्ति देहिनां सुखदुःखाभावः ॥ ४ ॥

वाक्यं न शृणोति । नाकर्णयति । एवं बुद्धेर्धर्मपरीत्येऽपि हि-
जनकं सदाकर्म न शृणोति । उक्तञ्च—

“दोषमिर्वाप-गन्धश्च सुहृदाक्षयमश्न्यतीम् ।

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति प्रमत्तकाः” ।

अत्र ‘प्रमत्तका’ इत्यत्र ‘गतायुष’ इति पाठास्तरमस्ति । एवञ्च
‘विनायकाले विपरोत-बुद्धिः’ । अपरञ्च—

“प्रायः समासश्च विपत्तिकाले

धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति” ।

पयोऽनपेतं पथ्यम् । ‘धर्मपथ्यर्धन्वायादनपेतं’ इत्यनेन यत् ।
‘पथ्या स्त्रो हरितक्याश्च पथ्यं हितं त्रिषु’ इति मेदिनी वाच्यम् ।
उच्यते इति यच् धातोर्ह्यत् । ‘चजोः’ इति सूत्रेण कुः । ‘वचो-
ऽग्रद्वंसंघाया’ इति वचेः कुत्वनिपेधात् वाच्यमिति । अग्रद्वंसंघा-
यान्तु कुप्रत्ययाद् वाच्यम् ॥ ३ ॥

शरारभाजा मनुजार्दना सुखदुःखयोरवश्यभावितमा-
नसि । देहिना शरारधारिणा जीवानामिति । सुखमनुकूल-
वेदनीयम् । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयम् । एतयोरभावः कदापि
नास्ति । कालं कस्मिन् सुखं कस्मिन् वा दुःखमस्येव । देहस्य
तयोः स्वाभाव्यात् । कविसमयश्च—

“अचिन्तितानि दुःखानि ययैवायान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते” ॥ इति ।

उपकारोऽनार्थिष्वकर्तव्यः ॥ ७ ॥

प्रत्युपकारमयादनार्थः शत्रुर्भवति ॥ ८ ॥

अनार्थिणां शत्रुजनानामुपकारकरण-निषेधमाह उच्यते । अनार्थिषु शत्रुकिरातपुलिन्देषु । यदा मोच-पामर-मस्यट-चौरिषु । उपकारोऽहिताचरणमिति । अकर्तव्योऽविधेयः । यतश्चे-
तु कदाः मूढा स्वभावतो दंष्टारयेति । तेषां हितानुष्ठानं विपदुद्धरणं हि मार्गवास्ता प्रत्युपकारकरणम्, परमहिताचरणं करिष्यन्त्येव । यतश्चेत्तदपेक्षाभावयेत् । नतु भेषा-कहणा-
मुदिताः । अनार्थीः—

“भेदाः किरात शत्रु-पुलिन्दा स्वेच्छुजातयः” ।

इत्यमरीताः । अन्ये तु ‘कुमारिका चण्डविहङ्गाद्या वचंश्च-
क्षाविगहिता अनार्थीः’ इत्याहुः । अन्यत्पूर्वमुक्तम् । परमरी-
पकारार्थोपकारित्वं विना सामाजिकोचति कार्यसमृद्धि-
मस्यात् । अत एवोच्यते । अर्तु योग्यो वा । ‘अहमोर्षत्’
इत्यादिना मिदम् । आर्थिविरुद्धोऽनार्थः । कुलवित् उपकारी
नादिकलादरूप कलस्य इत्युक्तानामभिहितः । तदा तु
कार्यावस्थाविषये दयया तदुपकारं कलस्य नापि सर्वदा
इत्यर्थः । . .

अतिक्रम्यभावत्वेन प्रत्युपकारमकृत्वा नार्थी भवेन्न करोति
इत्यत आह अत एव । उपकर्तव्यपदुत्पत्तौ प्रत्युपकार इति-
महायवत्वमिति यावत् । तद्वदतः प्रत्युपकारकरश्च भवति ।

न कदापि देवता एवमन्तव्या ॥ १० ॥

न चक्षुः समं ज्योतिरसि ॥ ११ ॥

चतुर्विधः । धनदानेन, परिश्रमेन, जितयाज्ञेन, ब्रह्मचर्या
येति ॥ ८ ॥

देवानां गुह्याद्यापमानकरणनिषेधमाह निति । कदापि
कश्चिदित्याने देवता देवा यमराः । तादृशा भोकाश्च । ते
नायमन्त्याः । यत्र देवता इत्यपमन्यम् । अन्त्ये तत्तुल्या
भोवा तादृशानि कार्यानि च कुर्यान्ति । कदापि पुद्गलं न
नायमन्त्याः प्रमादादन्त्या तुच्छाकृत्य न लङ्घितव्याः । देव-
तादृश-भोका-तत्कार्यान्त्याद्यवज्ञानं कदापि न कार्यामिति
धारः । तत्परश्च स्वस्य परस्य च ज्ञानं व्यात् । तथा च 'न च
देवात् परं कलम्' इति । 'न कदापिदेवकृतान्त्वयमन्त्यानि'
इति श्रुतं पाठे तु देवां कृपां गुरुजनस्य । एतेषां ये चादेवाः
द्यानि च कार्यानि तानि नावज्ञानस्याभाति । तदास्वे पुत्रिद्या
मदाचरणद्वानि व्यात् । देवशब्दात् व्याज्य तन्म ४ १० ३

[illegible]

न नमः प्रविशेज्जलम् ॥ १५ ॥

सम्प्रति विषयान्तरमवतारयन् सलिले मूत्रत्यागपरिहारमाह
नेति । अप्सु सलिलेषु । स्वभावतः स्वच्छे वारिणि मूत्रं प्रसृत्य
उपस्य-निर्गतवारि । न कुर्यात्तज्जलेदित्यर्थः । तदुक्तं धर्म-
शास्त्रज्ञाता मनुना—

“न मूत्रं पथि कुर्यात् न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वा न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वस्त्रीके कदाचन” । इत्यादि ।

देहनिर्गतदुष्टपदार्थत्वेन च जलं दुष्टं विपातं भवति । तत्पारि-
रोगोत्पत्तिः स्वास्थ्यनाशश्च । एवं राजमार्गे देवालये गोव्रजे परि-
पदि वासगृहे शस्त्राग्ने तीर्थे विचार-विद्यागारे मूत्रं न त्यजेत् ।
न च तद्देगधारणं कुर्यात् । तद्देगधारणे रोगसम्भावना प्रवृत्ता ।
दण्डायमानस्य वारिपाने मूत्रत्यागे च मुष्कसौख्यरोगो भवति ।
गोमूत्रस्य निक्षेपे मूत्र-दुर्गन्धमयस्थाने तद्विषदोषं नश्यति । मूत्रं
प्रस्रवणं, मूत्रगते । ततो घञ् । अप्स्विति । आपृथ्यासौ, आपृथ्वानि
आप्यन्ते वा । ‘आप्रोतेष्टस्त्वय’ इति क्तिप् । कृत्वत्त्वञ् ॥ १४ ॥

अपरिहिताम्बरस्य जलप्रवेशे जलजन्तुदंशनभयात्तत्प्रिवेध-
माह नेति । नम्रो विवसनो जलं वारि । न तस्मिन् विशेत् नापि
निमज्जत् अवगाहेत् । तादृशजनस्य जलावमज्जने जलजोवै-
राक्रमणमश्ववः सलिनस्त्वच्छतापि विनश्यति । एवं नमः सन्

यथा शरीरं तथा ज्ञानम् ॥ १६ ॥

यथा बुद्धिस्तथा विभवः ॥ १७ ॥

मार्गे गमनं भोजनं मयनमपि न कुर्व्यात् । 'गमो दन्दि-चपययोः
पुंषि त्रिषु विभक्तयि' इति विग्रहः । कोऽपि च -

“न गमोऽपि यमोचितं पुण्यं वा कदाचन ।

न च मृत्युं पुरोधं वा न वै संस्पृष्टमैयनम् ॥

नोच्छिष्टं संस्पृष्टोचितं न गमः ज्ञानमाचरेत् ॥

न गच्छेत् न पठेदापि न चैव त्वगिर स्पृशेत्” ॥ इति ।

धीनमृजी मोहः, मज्जनः । पञ्चमकल्याणतयः त्वः । 'लोहितयः'
इत्यनेन तत्त्वं ध्यात् ॥ १५ ॥

शारीरिकशरीरयनुभावि ज्ञानमात्रं दर्शयति । यथा यादृशं शरीरं
देहस्तन्नामर्षश्च तादृक् । यथा ज्ञानमपि विषयेन्द्रियमवि-
कर्षजन्यं यत्तन्मोहादप्यभवति । शरीरपरिभालाभाधिक्ये न वा
मृत्तम् । यथा ज्ञानं बुद्धिः । शरीरं पुनः मय्यत्र हृत्वे ज्ञान-
मपि प्रत्यक्षं दृष्टव्यं भवति । विपुलं ज्ञानं दृष्टं च ज्ञानं तद्विषय-
प्रकाशते ज्ञानाधिक्यं नोक्तं । यथा न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं
विधम् । यथा विषयज्ञानम् । 'ज्ञानमात्रं शरीरं विषयम् । यथा
तत्त्वज्ञानं च ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं
विज्ञानम् । ईश्वरं विषयं तादृशं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं
ज्ञानम् । नहि ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं
ज्ञानमात्रं च ज्ञानम् । ईश्वरं विषयं तादृशं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं

अग्नावग्निं न निक्षिपेत् ॥ १८ ॥

लोकानां बुद्धानुसारेण विभवः स्यादित्याह यथेति । बुद्धिः धीगतिर्मनीषेति । सा यस्य यादृशी भवति, प्रवृत्ता मतिरिति वा । तस्य विभवः सम्पत्तिर्विपुलधनं लोके तादृशं भवति । मतिमान् स्वमति-प्राख्यार्थान्तद्वलेनाधिकं धनमर्जयति । मति-होनः सञ्चितमपि वित्तं परिहरति । तदुक्तं कौटिल्यैरस्यावसाने-
'बुद्धिरेव जयत्येका पुंसः सर्वार्थमाधिनी ।

यद्वत्सादेव किं किं न चक्रे चाणक्यभूसुरः' इति ।

शिक्षाभीष्टीत्य-सत्सङ्गैः लोकस्य बुद्धेः प्राख्यम् । तेन धन-मानादेरागमः सुकरः स्यात् । मूढस्य न तत् स्यात् । 'बुद्धि-र्मनीषा धिषणा धोः प्रज्ञा त्रिसुपी मतिः' इत्यमरः । बुद्धि-रधीधने, बुध्यते अनया इत्यतः क्षिन् । विपूर्व्याद् भवते रश्च विभव इति ॥ १७ ॥

प्रज्जलिताग्नी पुनरग्निनिक्षेपस्य निषेधमाह अग्नाविति । अग्नौ घञ्चौ वैश्वानरे च । प्रज्जलिते पुनरग्निनिक्षेपणं ह्यया भवति । तद्वद्दिगुणः सन् स्वस्थान्यस्य च दाहं करिष्यतीति । यदा जले जलप्रक्षेपवत्तस्य वैयर्थ्यम् । अथवा पानोन्मत्तस्य रागा-न्मस्य च पानमाहाय्यं क्रोधवर्धनञ्च यदा नोचितन्ताया पुनरग्ना-वग्निक्षेपो नोचित इति । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः' इत्यमरः । अग्निः । अग्निं गतौ, अहति । ततोऽङ्गेर्न लोपश्च । इत्यौणा-दिकादिर्न लोपश्चेति । क्रुद्धस्य क्रोधमान्तये, सुरासक्तस्य च नसिद्धर्त्ता सदा यतितत्त्वं न तद्वर्धनाय । तदुक्तम्—

अन्नदानं मूणहृत्यामपि माष्टि ॥ २१ ॥

लोकानां पूजनीयाः अर्हणीयाः भक्तिभाजना इति यावत् । ननु
 वैगमाद्यधारिणः केवलं गैरिक-कापायाम्बरधारिणः । ययार्थं
 साधयः कल्याणाय तपसः षड्भागं लोकेभ्यो वितरन्ति । तेषां
 तपचरणेन आग्निषा च सामाजिका निरापदो भवन्ति । अतः
 सत्याभिन्नो महनीयाः । यत्र तपचरन्ति तत्र तपो माहात्म्यात्
 भुजग-नकुलयोर्विरोधाभावः । देगमु चोभरहितः आधिर्याधि-
 षीनः शास्त्रिपूणेः स्यात् । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

“मगान्त-ग्रापदाकीर्णं मुनि-शिष्योपगोभितम्” ।

मुनिवर्त्यस्य मिधसस्तपोवनमौदृगमासोदित्वर्थः । तपस्वि-भिन्न-
 दन्ति प्रभृतीनां दर्शनेन पुण्यं प्रजायते । मुहिरपि तादृशी मनु-
 दिति । ‘तपस्यो तापते चानुक्रम्ये’ इति मेदिनी । तपः कष्ट-
 चान्द्रायणादीनि कर्माणि । तदस्यास्तीति ‘तपः महस्याभ्याम्’
 इति विनिः ॥ २० ॥

अन्नदानमाहात्म्यामाह अन्नदानमिति । अन्नानां तु विवर्तना-
 दर्शयद्दृष्ट्याणां दानमन्यश्चैव धार्यणम् । देवतिष्ठ ब्रह्मचारि-
 विद्याधिसाधु दानाभ्यातुर-पटु नि.महायेभ्यो निजधनस्य प्राप्ता
 भवदंगतः । तथा च श्रुतिः ‘दार्ढ्यं दिवन्तो मित्ता भवन्ता’ति ।

“अवेन धार्यते मर्त्यं जगदेतच्च गणधरम् ।

अन्नदानं तु परं दानं न भूतं न भविष्यति” ॥

नानृतात् परं पापम् ॥ २८ ॥

॥ यद्यप्युमाकेषां देवाद्युत्पत्तिं तद्वैरुचं ततः प्रजाः । ज्योतिषे च—

“यद्याणामुदये चास्ते तथा वक्रातिचारयोः ।

प्रायो वर्धन्ति जनदा नृपाणामुदयेऽपि च” ॥

“वारिपूर्वम् । मर्षी कृत्वा पथात् मन्त्रमर्गं गुरुः” ॥

इति च तत्रैवास्ति ।

“देवः सुरे धर्मे गच्छि देवमाध्यातमिन्द्रिये” ॥

इति विप्रः । दीव्यर्त्ताति देवाः । पथादियु पाठास्ततोऽष्ट ॥ २८ ॥

चतुर्तस्य पापजनकत्वमाह नेति । चतुर्तं न चतुर्तमचतुर्तम् ।

चतुर्तं सिध्येति । चतुर्तादमत्यात् परं प्रधानं पापं दुरितं नास्ति ।

यद्याचतुर्तमाचरति न कर्त्तुं पापं कर्त्तुं शक्नोति । असत्याचरण-

मीलेऽपि पापं कमलं न भवति । “चतुर्तं कृपि । वितत-

मचतुर्तं वचः । अन्यथा । नातिविषयविषयेषु कर्त्तुं सत्याचतुर्त-

मिषयर्त्ताभूतम् । ततः विवेकमप्येव पुमां सोऽर्त्ताभूतयोर्द्वयं

सत्यामादाय कायं सम्पाद्यमिति । विशेषस्तु भावने कर्त्तुं-

पर्वणि-

विवाहकाले रतिमप्ययोगे

प्राणान्तर्यं सर्वधनापहारः ।

विप्रस्य चाप्येव चतुर्तं वदन्

पञ्चाचतुर्तान्तर्यातकानि”

लोकयात्रा दरिद्रान् वाधते ॥३३॥

अतिशूरो दानशूरः ॥३४॥

‘कलह-विग्रही’ इत्यमरः । ‘कलन्तु मधुरध्वनौ’ इति घण्टिः ।
कलस्य इननम् । अन्येभ्योऽपि इति वार्त्तिकेण कस्तेर्ङः । ३३ ।

निःस्वस्य लोकसमागमः पौडादायकंस्तमाह लोकेति । लोड-
यात्रा लोकानां समागमः । स्वगृहे अशेषजनागमः । यदा
उत्सवः बहुसन्मेलनम् । दरिद्रान् निर्धनान् लोकान् सा वाधते ।
निरन्तरं धनाभावात् क्लिप्यति । दरिद्रास्तु समागतलोकानां
स्यान्दानपानभोजनादिभिः परितोषजनने अममर्था भवन्ति ।
अतस्ते दुःखिताः क्लिप्यन्ति । ‘यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गम-
नीत्प्रवयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । धनवन्तास्तु लोकयात्रा-
नृत्योक्तयैरानन्दमधियन्ति । उक्तञ्च वृद्धैः—

‘लोकयात्रा विवाहश्च उत्सवो वाञ्छवागमः ।

गीतं नृत्यं देवसेवा धनिकानास्तु गोभनम्’ ॥

या प्रापणं, यानम् । ‘हु या मायभक्षिभ्यस्तन्’ इति शार्तं स्तान् ।
स्त्रियामाप् । दरिद्रा दुर्गताः, दरिद्राति । ततः पचाद्यच् । ३३ ।

धनदातुर्वीर्यवृद्धत्वमाह अतोति । दान-शूरः । शूरो दाने
मदुर्द्वेगे अथनष्ट मम्यगुत्तर्पणं । यदा धनार्थं स्व-स्वत्वध्वंसपूर्वकं
प्राप्तत्वापादानकर्मणि । तत्र शूरो वीरः वदान्धः । अतिशूरो-
धिकवृद्धः । वीरो दैहिकबलात् शौर्यमात्रं प्रकटयति । दानशूरश्च

आचारादायुर्वर्द्धते कीर्तिर्य ॥ १२ ॥

प्रियमप्यहितं न यत्तव्यम् ॥ १८ ॥

अदाचरचर्यं यत्त-माह आचारादिति । आयुर्जीवितकालः ।
कीर्तिर्यशो गुणप्रचार इति । दापितो आचारात् अदाचरणात्
सर्धतिर्य वर्द्धते । 'आचारात्प्रभते ह्यायुराचारादोक्तिर्यशः' इति
धर्मशास्त्रकृतः । तादृशाचरधिन यत्तव्यम्, व्यासयादिभिर्य-
नेकेष्वम्, तस्मादयुर्द्धः प्राप्यं नैरप्यह, ततो ह्यायुर्द्धो वर्द्ध-
नम् । आचारः कुतश्चिद् व्यवहारः । यथा च कुरुत्विति 'आचारे'-
चावमचापोति' प्रागुक्तम् । तदाचर्यं विविधम् । इदमकताचर-
णम् । कीर्तिकम् । शार्ङ्गायदेति । आयुः । इत्य गतो, इति ।
'यतेर्विद्य' इत्योवादिप्रत्ययादुचि । 'कालि प्रमादयमभोर्विस्तारे
कहंभिर्यि च' इति व्यादि । कत शशब्देन कालर्द्धे । 'अति
पुति' इत्यादिना कालिपट निपातितम्, १८ ॥

आचारादायुर्वर्द्धते कीर्तिर्य इति प्रसङ्गजन्यं यमोपमेयात् प्रिय-
मिति । प्रियं यं निजनक इत्यमल्लङ्घनीयं दापित् तदुचि
अहितमिति च । यदाचरं न यत्तव्यम् तदत्र कामय च कुरुत्
यत्तव्यमिति 'यत्त' । 'यत्तु' लोकेन युज्यते 'न च लभेव' । तत्र
तु ममात्राणि च कुरुत्पतेन तत्र तवर्द्धे यत्तव्यं इति कुरुत्
नैतिविद्य दत्ता यत्तव्यं च कुरुत्पतेन तवर्द्धे तत्र विद्यते
गुणप्रचार इति । 'यत्त' इत्योवा इत्यमल्लङ्घनीयं

न कृतार्थेषु नोचेषु सम्बन्धः ॥४२॥

सृष्ट्याग्नि-गन्ध-व्याधिष्वग्नेषु ॥४४॥

रक्षसंयोगे कामे सुखोऽपि कर्मो भवति तद्वत् तत्सम्बन्धय । भज
त्रिहं मेवायाम् । भज्यते । ततः कर्मणि चत्वा निष्पद्याद्वाग-
म्यात् 'भगरूपनामभ्योर्धेय' इति वासिष्ठाकृतस्ययः ॥४१॥

सम्यादितार्थेषु ज्ञानजनेषु सम्बन्धो न विधेयस्तस्माद् निति ।
कृतार्थेषु नोचनेषु शठेषु च । कार्यार्थसम्बन्धो नोचितः । तेषु
पामरेषु कार्यार्थसम्बन्धे कृते कार्यहानिः स्वयमपि विपक्षः
स्यादिति रक्ष्यम् । तदुक्तं भारविभिः—

‘भसुचयम् भूतिमनार्थसङ्गमा—

इहं विरोधोऽपि समं मद्यात्मभिः’ ।

प्रसङ्गादत्राभ्यन्तरे न भाग्यकम् । अपरञ्च—

तत्र दुष्कृतसम्बन्धो भज साधुसमागमम् ।

इति सामान्यनाता । नाच करो दुष्कृतस्य शठोऽनाथ्यं पामरः
इति काय । उक्तं व्याख्यानमन्यत ॥ ४२ ॥

सृष्ट्यादाना पञ्चशतवत् पुनश्चैतन्महाया तद्विषयमाह
सृष्ट्याग्निः । सृष्ट्यसुखमगाद् शठोऽतद्वत् । यदा यदा च्छाब्ध-
त्वेनाद्वाक्यं शठं न द्रव्यमनम् । ततः दाना उत्तमम् ।
पक्षोता चाधमम् । अस्मिन्मन्त्रे । शत्रुर्वाति विपुर्वाति । आ-
पदा राम इति । यदा व्याधिः धातुरनकारश्चेत्य-

सुदुष्करं कर्म कारयित्वा कर्त्तारं नावमन्येत

॥ ४६ ॥

न कृतघ्नस्य नरकान्निवर्त्तनम् ॥ ४७ ॥

इति वार्त्तिकदिग्भिः । यदा चर्यं याचने, चर्ययते । गृह्यादि-
त्वात् णिनिः ॥ ४५ ॥

दुष्करकर्मानुष्ठानात् परं तत्कर्त्तारवमाननं नीचितमित्या-
ह सुदुष्करमिति । सुदुष्करमतिकठिनं दुःसाध्यमिति । यत् कर्म
तत्कारयित्वा सम्पादयित्वाऽभिनिष्पाद्य च । वैश्वस्यैव
कार्यं तत्कर्त्तारं कार्यानुष्ठातारं नावमन्येत । तं नाव-
जानीयात् । 'दुष्करं कर्म कारयित्वा कर्त्तारमवमन्यते नीच-'
इत्येवं पाठान्तरत्वे नीचोजनः दुष्करं कर्मकारयित्वा तत्कर्त्तारं
अवजानीयात् इत्यर्थः । यदि कर्मैककर्त्तृद्वयो वृत्तं तदा तस्य गर्ह्यं
युक्तमिति । कर्मणो दुष्करत्वे तत्फलस्यालार्भं तत् कर्त्तुं दोष-
इति प्राज्ञानामभिमतम् । अज्ञानान्तु तदधिपरीतम् । कारण-
गतदोषात् कार्यज्ञानिरिति समाधिः । असम्पन्ने कर्मणि निष्कवे-
या तत्कर्म पुनरनुष्ठेयम् ॥ ४६ ॥

कृतघ्नस्य तत्कार्यं फलं नरकमाह नेति । कृतघ्नस्याह-
यस्य । कृतमुपकार इतीति तस्य । नरकाधिरयात् परम-
दुर्गतिः । न निवर्त्तनं नापि तस्मादव्याहतिः परस्ताद्वैव पाप-
धिक्त्वाधिरनिवासः । तदुक्तं विष्णुना—

जिह्वायसौ हवि-विनाशौ ॥ ४८ ॥

‘यद्वापे च सुरापे च चोरे भयव्रते यडे ।

निष्कृतिर्विहिता सङ्घि. सतप्ते गाम्नि निष्कृतिः’ ।

इति पूर्वमुक्तं मन्वात् सर्वम् ।

सतप्तेनापकारमनुभूयापि प्रत्यपकारमकृत्वा तत्कतुरनिष्ठा-
चरणं कुर्वन्विश्वं पापिष्ठ । ‘अथ, पुमि निरयो देवाराति
प्रदीप्या,’ इति विनाश इत्ये. नगति नृणाति वा । ‘सुखा-
दिभ्यः, मन्वायां च्’ इत्योणादिकात् । यदा नराः कायस्त्वनेति
‘मूनविभुजादित्वा’ इति वार्त्तात् कात् को न भवति, ‘कत्’ इति कत्
इति बाधनादधिकरणं तद्वार्त्तिकोक्तं विषयाग्रहर्त्तं. ॥ ४७ ॥

कार्यभ्याच्छेदद्वयोर्ह्योरमनाधीनत्वमाह जिह्वेति । जिह्वाया
रमर्जन्दिग्रह्यागमा अन्तर्गतौ । हृदि वदेनमाधिक्यम् । विनाश
समुक्तेर्दी. भा. वा । कायस्य मना ह्यो जिह्वाधानो स्थानम् ।
दुष्कर्मो अन्तर्गतः । कायस्य मना ह्यो जिह्वाधानो स्थानम् ।
मित्यन्ता अन्तर्गतः । मना ह्यो जिह्वाधानो स्थानम् । तदुक्तं
कविभिः न दाप्य मन्वायां मन्वायां मन्वायां मन्वायां । यद्य
इति वादोऽन्तर्गतः मन्वायां मन्वायां मन्वायां मन्वायां । यद्य
प्राकृत्यात मन्वायां मन्वायां मन्वायां मन्वायां । यद्य
जिह्वा इत्यन्तः । मन्वायां मन्वायां मन्वायां मन्वायां । यद्य
धनादेर्हृदि मन्वायां मन्वायां मन्वायां मन्वायां । यद्य
यामपि मन्वायां मन्वायां मन्वायां मन्वायां । यद्य

सुता देवा अपि चिरन्तुष्यन्ति ॥५१॥

चमृतादपि दुर्ज्वचयिरन्तिष्ठति ॥५२॥

शक्य-कदन-शीनस्य जगति कोऽपि शत्रुररातिर्न भवतीत्यर्थः ।
ऋषयः कविभिः 'हितं मनोवृत्तिं च दुर्ज्वमवचः' । अन्यथ—

'मधुरोक्तया हितं त्वया च मित्रं भवति सर्वतः ।
पादप्यवचनाच्छुद्धनाको भवति निश्चितम्' ॥

अपरञ्च—

'हितवाक्यप्रयोजनं दानुः परोपकारिणः ।
साधोर्वाक्यस्य जगति रिपुर्नैव प्रदृश्यते' ॥

मोक्षं तर्पयति, प्रीत्याति । 'दगुपय' इत्यादिना कः । 'प्रियोऽहं प्री-
यते' इत्येव ध्वने' इति हेन । प्राङ्निव इत्यन्यत् ॥ ५० ॥

प्रियावरणेन देवानामपि परितोषमाह सुता इति । स्वर्गेन
पारोपितगुणादि कारणेन परिपूज्य । गौरविताय । देवा

अमरा इत्यादयः । अत्र निरुक्तं विरहं नयम् । मुष्मन्ति
वन्तुष्टा प्रसक्त मन्त्राः । पुनः नवः । देवा अपि सुप्रसक्ता

यु । अतः भुवि न कश्चिद् प्रसक्तः । अ. मन्त्राः इत्यादि जगति
कोऽपि गुण न विरहः स्वः यः स्वः प्रमानवचनस्य आत्मिच्छति

प्रातिपदकं दुर्जनकालं च । येषां शत्रुणामनुजं प्रियाभावि-
ते अनाशमनं जनकस्य स्वः ॥ ५१ ॥ अत्रैवैतं स्तुति

यः । ततो कर्म न कश्चिद् ॥ ५२ ॥
अमर्यादं दुर्वाक्यस्य द. क. मन्त्राः शिवमाह अमृतादिति ।

न प्रवृत्तत्वं गुणहेतुः ॥६५॥

अति दीप्तोऽतिगन्धेन प्रज्वलितः स्वगतोऽनेन कान्तिरिङ्गणः । यदि
 प्रकाशवत्त्वाच्च पावकः नाप्यनन्तः भवति तत्किञ्चैषम्यात् ।
 यथा इन्द्रधनुर्वित्त्व विगर्धेऽपि न वानि मयः एव मन्दार-
 मञ्जरिकस्य उद्वह्नेऽपि न स सावयनः शालकाश्रयते दीप्तः ।
 दीपः दीप्तो दीप्यते । ततः कपल्याः स्वः आकाशे शोभ्यते ।
 यः दीपयताति क्रमेणावा अणा वा मिदम् पावकोऽसौ
 मदाचारं वह्निमस्यै चेति कोगकृतः पुत्र एवमे पुनाति ।
 ग्वालप्रत्ययेन मिदः । अतिज्वलितोऽपि स्वगोपां ॥ पावकं
 नियुज्यते इति पाठान्तरत्वे नात्र वैषम्यम् । सममाश्रयेदं सूत्रम्
 ॥ ६४ ॥

वृत्तत्वस्य गुणहेतुत्वेतिर्षयमाह नेति । पवकः प्रकृष्टरूपेण
 वाहिकम् । अतिमान्यत्वं प्राञ्चत्वञ्चेति तावत् । न गुणहेतुः ।
 गुणानां लक्ष्णाऽप्यप्यादानाम् न च कारणं न भवतात्यर्थः ।
 परं पाण्डित्येन तत्त्वज्ञेनैव च पूर्वापि प्रवृत्तत्वं जातिः तदुक्तं
 पालिशस्य

न ततः चराचरानि येन स्फुरन्ति तस्यै ।

पाण्डिता वा तस्मात्तत्त्वज्ञानात् प्रजातिः ॥

तत्र तत्त्वज्ञानं यः प्रकाशयति प्रागुक्त एव स पनक्तिभिर्गुणैः
 विद्यते । अन्यथा

शास्त्रप्रधाना लोकवृत्तिः ॥ ७८ ॥

शास्त्राभावे शिष्टाचारमनुगच्छेत् ॥ ७९ ॥

नम् । तद्द्रव्यादि परकीयमिति निश्चितं शास्त्रा विदित्वा
द्रव्यादिकं ऋग्छ वेत्तादौ प्रविश्य वा दोषमपराधं करोति
पतः परकीये द्रव्ये गृहादौ प्रवेगे च अनुमतिः प्रदानश्च अपि
पीयम् । प्रसह्य तदेव कुर्यात् । 'दापोऽराधो विद्वत्तिरव्या
चे'ति ॥ ७७ ॥

लोकवृत्तेः शास्त्रमूलकत्वमाह शास्त्रेति । शास्त्रं हि शास्त्र
शासनम् । यद्वा शासनापदेश-प्रज्ञादये वा । अथवा शा
स्त्रवेदादि । तत्प्रधानं यस्यां लोकवृत्तौ इति बहुव्रीहिः । तादृशं
लोकवृत्तिः शास्त्रप्रधाना शास्त्रानुशासनमूलिका भवतीत्यर्थः ।
शास्त्रेषु लोकवृत्तिरूपदिष्टा । शास्त्रविध्यनुसारिण लोकाः कार्य-
कार्ये अवबोध्य प्रवर्तन्ते । यादृच्छिक प्रवर्तने तु नैप्यस्य वा
ज्ञानिश्च । तथा च स्मृतौ—

'पञ्चानि वेदायत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः' ।

इत्यादि प्रमाणैः शास्त्रनामानि प्रागुक्तानि । नाति न्याय-वैद्य-
जातिप-वासु-शास्त्राणि तेषु चन्तर्नीयानि । अन्यदस्ति योमस-
सूदन जत प्रस्थानमभेदे । 'लोक प्रवृत्तिरिति' पाठभेदे शास्त्रप्रव-
त्यनुसारं लोकप्रवृत्तिर्भवतीति ॥ ७८ ॥

अनुशासनाभावे लोकयात्रा निर्व्याहोपायमाह शास्त्राभा-
वेति । शास्त्राणां न्यतिष्मतीतिहासपुराणवाक्यानाम् । यत्र

गतानुगतिकी लोकाः ॥ ८२ ॥

जीविभिस्तस्मिन्नाजीवेत् ॥ ८३ ॥

श्लोकाः प्राद्ययः समसपरम्परगतविषयमनुधावन्ति तदाह गतेति । यद्वत् तदनुपपद्यते गतिर्यस्य सः । अविदेकेनातीत-
लोकपदानुवर्त्ती । तादृशः साधारणो लोको भवति । सन्तः
परीक्ष्य विषयमकं हित्वा अन्यतरम् उपादेयं भजन्ते, न तु सर्वे
प्राकृता जनाः विशुद्धकारिणः स्युः । साधारणा लोकाः प्रति-
विषयं विचिन्त्य न किमपि कुर्वन्तीति भावः । लोकायतिका
अपि तथैवाचरन्ति । नापि सर्वेषां वस्तुविवेकानुविवर्त्तते । ते
लोकदृष्टान्तानुसारेण सर्वे सम्पादयन्ति । अतस्ते लोकप्रवाह-
मध्ये धावन्ति विषयेष्विति । तत्रापि महाकवि भावेनोक्तम्—

“कालक्रमेण जगतः परिवर्त्तनीया

अक्षारपङ्क्तिरिव गच्छति लोकपङ्क्तिः” ।

‘लोकानु भुवर्त्तं जने’ इति । नापि सर्वे पुरातनमिव पाद्यं
वर्त्तमानमपि हितकरमुपादेयम् । तदुक्तं कविप्रवरैश्च—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वम्

न चापि कार्यं नवमित्यवयम्” । इति ।

पूर्वमुक्तमन्यत् ॥ ८२ ॥

जीवानां गतानुगतिकं रोत्या जीवन-निर्व्याहं स्वात्तदाह
जीवीति । जीविभिर्मानवे, प्राणिभिर्वा । यस्मिन् गतानुगति-
करोतिमनुसृत्य तादृशमुपायमाश्रित्य च । आजीवेत्जीवनयाता

तयः सार इन्द्रियमिषदः ॥ ८३ ॥

दुर्लभः स्त्रोयन्मानसोधः ॥ ८६ ॥

योग-ध्यान-तपसां मध्ये श्रेष्ठमाह तप इति । इन्द्रियाणां
चक्षुरादीनां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयेषां निषर्द्धा निराध र्शयः,
विषयतो निवृत्तिरिति यावत् । य एव तपस आह तपस्य्यादा,
प्रधानम् । येषामिन्द्रियनिषर्द्धा नास्ति ते केव तपस्विनाः भवन्ति ।
निषर्द्धातिन्द्रिया एव तपसः आहं लब्धुं शक्नुवन्ति । तदा च
श्रुतिः 'आयुज्यचक्षुरमृताश्मिति' इति । तपः कण्ठ्यान्ध्यादौ ।
तच्च यमाद्यष्टाङ्गयोगेषु नियमान्तर्गताम् । 'तपसा कण्ठ्यं इति'
इति श्रुतिः । 'तपोजीकान्तर्हसि च । आन्ध्याय्यादौ' इति
निदिशो । अन्धर्वाङ्गं—

“ਬਲਿੰਦੀਓਂ ਦੀਆਂ” ਸਮਝਦਾਰੀ ਬਾਇਬਲਾਂ,

सर्वविषयक विषय निम्नलिखित

एकत्रिंशत्तमः अध्यायः

ਸਿਤਲਗੜ੍ਹ ਸੂਬਾ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ

[illegible]

ନାଗରିକମାନଙ୍କ ସ୍ୱାଧୀନତା ୧୫-୧୨-୧୯୫୫
 ଶାନ୍ତିନିକେତନ ୧୫-୧୨-୧୯୫୫
 ନିଜାମାଦିନୀ ୧୫-୧୨-୧୯୫୫

श्लो०। वि मम; यदि बभूवुः कश्चिन्न तिमिति ॥२८॥

एशुभते दिवः ख्योपु न प्रमत्ताः १८ • ॥

[illegible][illegible]

अथ मन्त्रः । यजुर्वेदः ।

यज्ञफलज्ञास्त्रिवेदविद्ः ॥८१॥

अशुभस्यामङ्गलस्योपद्रवस्येति यावत् । द्वेविणः द्वेष्टाः दोष-
प्रहर्तारः । शुभाश्लाङ्गिनो मोक्षाः । ते स्त्रीषु मातृषु । न
प्रसक्ताः न सम्यगामक्षाः मानुरता भयन्तीति ज्ञेयः । 'अशुभ-
वेगाः स्त्री न प्रगप्ताः' इत्येवं पाठान्तरमपि दृश्यते । अशुभ-
वेगा मलिनवेगाः पुरुषा रुग्णा भयस्यास्या वा नारीषु न र्यङ्गा-
भयन्तीत्यर्थः । ये तु शुभागवाप्ते स्त्रीषु निरन्तरं समासक्ता
न स्युः । तेन स्वास्थ्यमत्यायुः यशसो बुद्धेश्च प्राप्त्यर्थं वर्तते ।
स्त्रीषु अत्यासक्ताः दुर्धनाः क्षोणाः पौडिताः प्रायः क्षृतिहोनाश्च
भवन्ति । ये मध्यमासक्तास्ते शक्तिमन्तः । अनासक्तास्तु पौत्र-
ःखनो भवन्ति । अन्यदेवके कामसुखादौ च विषयेऽपि न
वर्तते ॥ ८० ॥

यज्ञशर्मविदां वेदज्ञत्वेन प्रशंसनमाह यज्ञेति । यज्ञानां
अग्निष्टोमाश्चमेधवाजपेयराजसूयाणां पञ्चमहायज्ञानाञ्च यानि
फलानि स्वर्गलाभं ब्रह्महत्यापनोदन-स्वाराज्यादीनि । तज्ज्ञातार
ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । अन्ये च ऋत्विजः । विवेदान् त्रयीः
ऋग्यजुः सामानि । तद्विदो ज्ञातारः ते सभ्यगज्जानन्तीत्यर्थः ।
नान्ये अज्ञा मोक्षा नास्तिका वा । अथर्ववेदस्य ऋगादिषु अन्त-
र्भावः । वेदानां पौर्वापर्यालोचनसरणी प्रमाणाभावः । ये तु
ऽहं मन्यन्ते पुरातनदृष्ट्या नतु ते सात्त्विकबुद्ध्या पौर्वापर्यं
ऽप्यज्ञाः । तेषाम् अनिर्दिष्टकालागतत्वे नैश्वर्यप्रणीतत्वेना-

सुगमयानं न शाश्वतम् ॥८२॥

लोभकार्यसमर्पकत्वेन च वा योर्बोध्यो भावः । वेदविदो हि परमेशं जानन्ति । तथा च श्रुतिः 'आवेदश्चिन्नुति तस्य हन्ताम्' । भस्वोपनिषद् पुरुषं हृत्तामि' इति । तं परमात्मानमित्यर्थः । 'यज्ञः व्यादात्मनि मध्ये नारायण इतामयोः' इति हेमः । यज्ञ दिवपूजार्थं, इत्येतं अत्रानेन वा । 'यज्ञयाचन' इत्यादिना नङ् । 'यं चरमादोन् विदन्तीति वेत्तेः 'सत्सु द्विष' इति जिप् । पञ्चमहायज्ञाः स्मृता मरिदाः । यज्ञहन्ता' कात्यायनाश्रया-
यानाश्रयाश्चर्यातयुक्तादिष्विति ॥ ८१ ॥

कार्यैरक्षेण प्राप्त-धर्मनोक्तस्य कलभोगात्परं अयित्वमाह
सर्गेति स्वर्गस्वामरसोक्तस्य यत्स्वार्थं देवनिवासभूमिः । न
तत् शाश्वतं नैव नित्यं मनात्मनमिति । तदुक्तं गीतायाम्—

'सौमि पुरुषे मय्यसौकं विमर्शित' ।

इत्यत्रापि प्रकरच प्रसङ्गादायातम् । तत्रैव च—

'यकया यात्यनाहंसिमन्वया वत्तं ते पुनः' ।

श्रुतिरपि हान्डाये तस्मिन् यावत् सम्पातमुपित्वाष्टैतमिवाधानं
पुनर्निवर्त्तंते' इति । अतोऽधर्मधादि यागजन्त्यापूर्वभांग-विष-
यस्य स्वर्गस्यानित्यत्वम् । तथा च व्यास-विष्णुसमयः-स्वर्गः
अथो मन्वायुर्जन्ममृत्यात् घटादिवत् यद् यज्जन्तं तत्तदमित्य-
मिति । शाश्वतम् आत्मस्वरूपावर्गातिरिति चोपनिषदा । मिद-
मनुविषयत्वेन ब्रह्मात्मकत्वावगमस्याक्रिया जन्मत्वेन च सना-

यावत् पुण्यफलं तावदेव स्वर्गफलम् ॥८३॥

न च स्वर्गपतनात् परं दुःखम् ॥८४॥

तनत्वात् । अन्यदाकरे भाष्ये भामह्यामहैतसिद्धौ चाक्षि ।
स्वर्गः । अर्हो अर्हन्ते, सुष्ठु अर्ज्यते इति कर्माणि घञ् । शस्-
तम् । गग पत गती, शयति । बाहुलकाद् । शस्द भव
'तत्र भवः' इत्यन् । अमित्योऽव्ययानां टिलोपः । 'बहिप्रटिलोप-
घचनादिति' घात्ति कादिति घापकात् ॥ ८२ ॥

स्वर्गभोगस्य पुण्यकर्माफलस्य परिमितत्वमाह यावदिति ।
पूर्वसूत्रोदाहरण भूतत्वेनेदमुत्सूत्रमिति केचनाहुः । यावत्
कालं व्याप्य पुण्यस्य सुकृतस्य फलं विद्यमानं भवेत्तावत्काल-
पर्यन्तं स्वर्गप्राप्त-पुरुषेण तद् भुज्यते । तत्समाप्तौ तस्य पुन-
रागतिं मर्त्यलोकात्, छान्दोग्य-पञ्चमप्रपाठकोक्तं पयान्निविद्या
नियमेन भवताति । सुगममन्यत् । पुण्यकर्मेणा मर्त्यलोके
कात्तिं सुखं परंपकारं सुगिच्छा च वर्धते । परकाले चमर-
धाम लाभः । काय-निवृत्ता प्रागुक्ते ॥ ८३ ॥

चमरलोकात् पतनमति-कृतं गजरत्नदाह न चेति । स्वर्ग-
पतनात् स्वर्गात् शुभकर्मेफल-भागानन्तः पतनात् मर्त्यलोका-
गमनात् । उन्मत्तिक इव नाप्ताति । मर्त्येऽनित्यघणिक-
मयत्नः । उन्मत्तिः । चमरधाम-सुखभोगः ज्ञेयानिति विमिवदुःख-
जनकत्वात् पतनम् । उक्तं च भाष्यगृहेः 'दृष्टवदानुश्रविकः सप्त-

देशी देशन्यक्ता ऐन्द्रपदं यावत्कृति ॥ ८५ ॥

दुःखानामौषधं निर्व्याणम् ॥ ८६ ॥

विद्युद्विद्ययातिगमयुक्तः । तदियमेतः ज्ञेयम् व्यक्ताव्यक्त-
विद्यानात्' इति । श्रुती तथैवेत्यम् । 'ननु यथा कर्मविशेषो भोजः
धीर्यते, एवमेवासुप्तं पुण्यचित्तो भोजः सोपाने' । अर्थेणा विज्ञो
भोजः कर्मचित्तः कर्मणा लब्धः । पुण्येन चित्तं पुण्यचित्तं ।
तयोश्चभयोर्भोजयोः पुनरागतिर्भवति । 'अथ स्वर्गफलं दुष्कृतम्'
इति पाठान्तरमास्ति । तदादेष्टव्यं सुखम् । आत्मनिर्वाहं दुर्गतिसं-
घातः पुनर्जन्त्यादिक्लेशजनकं दुष्कृतम् । यद्वा स्वर्गादि तावत्सर्व-
जनितं दुष्कृतमिति ॥ ८४ ॥

[illegible]

निहन्ति दुर्वचनं कुलम् ॥८८॥

न पुत्र संस्यमान् परं सुखम् ॥८९॥

अथ राजानो—

‘दुर्वचनं वाच मन्त्राणां शस्त्राणां विनाशकम्’ ।

दण्ड-नाश-प्राप्त-सम्बन्धेन धनमाभात् माधुमन्त्रेणनाशदना-
भोगेति हितव्यः । तादृशमन्त्राणां वाचनिराकरणविनी ।
माधुमन्त्रे वाचनं धनमाभाति गान्धिध्वनेति । शीतशस्त्रसम्बन्ध-
वदमाधुमन्त्रः । अथः मन्त्राणां वाचनं स्वाधुमन्त्रेणम् ॥८९॥

मोक्षदुःखितवाच्य-प्रयोगे स्वीय कुलविनाशमाह नीति ।
दुर्वचनं गर्हितवाच्यं परं निहन्ति मोक्षदीपं करोति मन्त्र-
नापि वर्धते । अतः स्वकुलमोरवरचवाय कार्यं शौक्यायापि
च न वदेत् कुलमिति वच । ‘नार्तिदुर्वचनं कुलमिति’ पाठा-
न्तरम् । तादृश पाठे कुलं नार्तिदुर्वचनं नार्ति निन्दनीयम् ।
यत्ना दीपावरक लाकष्येव न तु तत्कुलम् । पुरुषकार्यदीपेषु
कुलं दाप्य चापनति । कुलमादौ परिचितं पद्यात् स्वस्य परि-
चयः । पुरुषपाठात्त मनाहर ॥ ८९ ॥

मन्त्राणां तन्त्राणां व्याख्यात परमधिकसुखाभावमाह नीति ।
पुरुषाणां तन्त्राणां व्याख्यातपरमसुखम् । मन्त्राणां द्वादी मनुष्यपञ्चात्तन्त्र-
दर्शनाद्वा । इति वा । येन सुखद्वयजनकमनुभवनायं नास्ति ।
तथाच ‘यत्तं वाच लाजोऽप्य’ । महाभारते च

विवादे धर्ममनुष्मरेत् ॥१००॥

निशान्ते कार्ये चिन्तयेत् ॥१०१॥

‘पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदाश्चरा’ । इत्युक्तं प्राक् । श्रुतिः स्मृतिरप्यत्रार्थे प्रमाणम् । ‘अपुत्रस्य गतिर्नास्ति’ । ‘पुत्रहीनं गृहं शून्यमि’ ति सुषुचाणक्यवाक्येन पुत्रस्य येष्ठं प्रख्यापयति । अतस्तत्संसर्गे पतिसुखं स्यादिति । प्रागुक्तं मन्यत् ॥ ८८ ॥

विवादे उपायान्तरमाह विवादेति । विवादे धनसम्पदादेर्विरोधे समुपस्थिते कौशलेन धनेन च यदि मीमांसा न भवेत्तदा धर्मं लोकविधारणं येष्ठोपायमनुष्मरेदनुतिष्ठेत् । विवादमीमांसायै अन्योपायमनपेक्ष्य धर्माश्रयणं प्रधानमुपायः । यद्यत्वेऽपि धर्माधिकरणे सत्यनिरूपणाय धर्मादेशे न्यायाधीशः श्रवणं कारयति । एवमपि समाजिकेषु धर्मश्रवणेन विवादो मीमांस्यते । यद्य मानवोक्तः सामासिको धर्मः सु सुख्येयमाश्रयः । अनुष्मरेदित्यत्र पश्चात् स्मरणतो हि प्राग् धर्माश्रयणमनुष्ठानञ्च येयः । अतः अनुष्मृतेरनुसरणार्थो युक्तः । ‘विवादे कार्यमनुष्मरेत्’ इति सूत्रं पाठमीदे, विवादे समुपस्थितः कार्यं स्थापराजयजनकं कर्मानुचिन्तयेदिति । येन कर्मणा स्वोत्कर्षो भवति तदेवानुसन्दध्यात् । अनुपूर्वात् स्मरतेतिङानुष्मरेदिति सिद्धम् ॥१००॥

कार्यानुचिन्तनस्य प्रगप्तावसरमाह निशान्तेति । निशायाः यामिन्याः । यवभानं रजनीमेये, तन्मध्ये या, निद्राविगमे गरीरेन्द्रिय-

प्रदीपे न संयोगः कर्त्तव्यः ॥ १०२ ॥

स्वैर्यान्मनसः स्वैर्यं संजाति विषयान्तरात् प्रत्याहृतमानसः सुख-
त्वेन । कार्ये सांसारिकं कर्म । अन्यदा धर्मादिकं चिन्तयेत् ।
स्वयं कार्यगुहत्वेन मन्त्रिभिः साधे वा, तदा तादृगकार्य-
प्रणिधौ चमोषां व्यवसायोग्यत्वमपि बोध्यम् । प्राग्विद्वानि पश्चात्
मनसः स्वैर्यात् कालस्य सुखकरत्वात्तस्मिन् विषयपरिचिन्तनम-
र्हमेव भवतीति सारः । वामरे कार्यवाहुत्वात् मानसवाहत्वाद्वा
न तावन्नभवति । तदुक्तं पूर्वोक्तेः 'गुप्तस्थाने स्निग्धवायौ विषस्ये
सुहृदि परादवधि प्राप्तेः स्वयं वा चिन्तयेत्' इति । निगमात्
पृष्ठे विज्ञाने वा । 'निगमात् त्रिषु शास्त्रेभ्यः स्त्रीवन्तु भवनो-
पघोः' इति मेदिनी । 'निगमात् सदने वस्यमागारं मन्दिरं
पुरम्' इति वाचस्पतिश्च । निगमेति । चम गती, चम्यते । निग-
माभ्यर्त्तते वा । मत, न प्रत्ययः । 'हृष्य मत्वर' इत्यादिना जेट् ।
निगमाया चमर्त्ता यतेति वा ॥ १०१ ॥

सायंकाले कर्मसम्बन्ध-निषेधमाह । प्रदीप इति प्रदीपे
रत्ननौमुखे सायंकाले दिनप्रतिमयां सम्बिम्बते इति । संयोगः
केनापि कर्मणा सम्बन्धः तदाहृत्योऽनुधावने वा । न कर्त्तव्यः
नैवोचितः । तत्त्वचक्षुः सम्बित्वेनानुधावनाद्यः सत्त्वादवसरकालः
स । तदुक्तं राजमातो —

‘चत्वारि घोरदयानि मन्व्याकाले विवर्जयेत् ।

आहारं मैद्यं निद्रां स्वाध्यायश्च विवर्जयेत् ॥

न दानसमं वश्यम् ॥ १-५ ॥

दुग्धप्रयोजनसिद्धिः । यस्य तु यत् प्रयोजनं तदुपादानद्वयं समाहार्यम् । यथा तण्डुलार्थिनो धान्यानि न तु माषाः । यस्य तु यच्च प्रयोजनम्, तेन तत्तोषादेयम् । यथा जलार्थिना सिक्कता । तथा च—

‘प्रयोजनमावृष्टिस्तु न मन्दो हि प्रवर्त्तते’ इति ।

तथा कर्णानुष्ठाने कवित् कदापि स्वागिष्टमपि स्यात् । शास्त्र-
ज्ञतापि ‘न कुर्वीत तृष्णा चेष्टाम्’ इत्युक्तम् । तत्कार्यानुपयोगि-
वस्तुमादनमपि तृष्णा भवति ॥ १-४ ॥

दानस्य परायणीकरणे हेतुमाह भक्तिः । दानसमम्, दानेन
सदृशस्य द्वितीयेष्वेवोपकाराय परायणीकरणेन । तत्कर्म तुल्यम् ।
वार्त्तं लोक-वशीकरणकार्यं मन्दम् नास्तीत्यर्थः । तथा च
वृत्तिः—

‘दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति’

‘तस्मादानं परमं ब्रह्मणि ।

परा च ‘यथा पश्यन्त्या दद्यात्, धनं दानहेतुम् । कृत्तिरपि
वैभक्तं कर्मो दत्तं तद्वद्वान्धवम्’

‘न प्रदानं कष्टं दानि नापमानि मन्दम्’

इदं दानमिति भा. भूषणं कृत्वा कर्म । इति च
‘तदपश्य धनं दानं दद्यात्स्वयं वा श्रुत्वा’ ।

तस्याह । ५-४ न हि दानं दद्यात् न दत्तं दत्तं मन्दम्

परायत्तेषूत्कण्ठां न कुर्यात् ॥ १०६ ॥

रनायासेन स्वपरहित-कीर्तिं अनक-परवशीकरण-कार्याणि
साधयितुं शक्यते । दानविषये पूर्वमुक्तं सुखोक्तविषयप्रसङ्गादत्रो-
च्यते ॥ १०५ ॥

परहस्तगतविषये उद्देगकरणनिषेधमाह परिति । परीषा-
मध्येषां बलवता वा । आयत्तानि हस्तगतानि यानि धनाभ्यर्थ्य
विषयाय । तेषु उत्कण्ठानुत्कालिकासुद्देगमिति । तन्मतिमान्
न कुर्यात् । 'उत्कालिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि' इति
रभसः ।

“चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं ससृष्टं पुनः ।

उत्कण्ठोत्कालिकं तस्मिन् अभिधातुभयोरपि” ।

इति शब्दार्थश्च । पराधीन-धनदर्शनेन स्वधनस्य परकारण-
तत्त्वेन च पुनरुद्धार संभावना विरहादुत्कण्ठां खेदश्च मतिमान्
न विदध्यात् । परन्तु तदर्जन रक्षण सवियोगाविस्तनीयाः ।
अन्यथा—

“पराधीनं न कर्तव्यं तरुणौघनपुस्तकम् ।

लतश्चेकम्यने देवाद् भ्रष्टां नष्टं विमर्दितम्” ॥

उत्कण्ठा । कठि शोके, उत्कण्ठनम् । ततो 'गुरोरे' इत्यादि
पुत्रेण चः स्यात् ॥ १०६ ॥

असत्समृद्धिरसद्विरेव भुज्यते ॥ १०७ ॥

निम्बफलं काकैर्भुज्यते ॥ १०८ ॥

असदुपायाञ्जितधनस्यासत्पदगामित्वमाह असदिति । असती परपीडाधीन्यादिना हीनमार्गेण वा आगतोपाङ्गिता या समृद्धि-
र्हि पुस्तधनमैश्वर्यमिति द्वायत् । तादृशी सम्यक्सिरसिः क्षीर-
दस्यु-मठ-गणिकादिभिर्भुज्यते उपभोगः क्रियते च, यदि तस्याः
भोगः सत्कृत्यैव श्रवः सत्पात्रे समर्पणं न स्यात् । तदुक्तं
हृषीकेशे—

‘सङ्घितं कृत्तुं नोपभुज्यते, प्रापितं गुणवत् न दीयते ।

तत्कदम्ब-परिमितं धनं क्षीर-पार्थिवस्यैव भुज्यते’ ॥

प्रागुक्तमभ्यत् । ‘अहि, स्यादौषधिभेदे समृद्धावपि योषिति’ इति
निदिनो । समृद्धिः, अत्रु हरी, समर्पणम् । ततः श्रिन् ॥ १०७ ॥

पूर्वसुख विमर्दाकरणं समर्पण-प्रसङ्गेनेदं प्राह निम्बेति ।
निम्बफलं पिबुमर्दाश्रयतिशयम् । काकैर्भाष्यैर्भुज्यते अद्यते ।
न तु स्यमोर्कः । तिष्ठाधिक्यादवचिहरत्वादिति । अतितिशः
स्यास्यजातिहरः, एतेन यथा स्वभावातिः निम्बफलं तदा तद्-
योग्यो भोक्ता कष्ट इति । एवमसदुपायाञ्जितं धनं तस्करादिभि-
रिव भुज्यते इति पूर्वसुखान्मङ्गः । ‘पिबुमर्द निम्बेण’ इत्य-
मरः । ‘काके तु करटारिह बन्निपुटं कृत्तुं श्याः । बलिभुम्
वायसा अपि’ इत्यमरः । निम्बं निवि संवर्ज, निम्बति लोकात् ।

नाम्नोधिस्तृणामपोहति ॥१०६॥

बालुका अपि स्वगुणमाश्रयन्ते ॥११०॥

स्वास्थ्यम् । ततः पचाद्यच् । काकः । 'कै शब्दे, कायति । ए' भीका' इत्याद्यौणादिकसूत्रात् कन् ॥ १०८॥

लोकतृणाविगमे वारिधेरपि सामर्थ्याभावमाह नेति ।
अम्नोधिर्वारिधिः सागर इति । लोकतृणा विषयवासनाम् ।
नापोहति न पूरयितुं शक्नोति नित्यहर्दिहस्वभावात् । तदुक्तं
कविभिः—

‘धनाया जीवनाया च जीयेतोपि न जीर्येति’ । इति ।
वारिधिपक्षे तु पिपासायाः सततं वर्तमानत्वेन पुनः पुनः पिपा-
सुत्वाज्जलधिस्तामपनेतुं न शक्नोति । पौराणिकास्तु ‘वाया
वैतरणी नदी’ इत्याहुः । यथा जीवनावमाने वैतरणी नदी समु-
त्तीर्यते तद्वत् चागानद्यपि । नति जीवने चागानदी समुत्तरणे
नास्ति सम्भवः । तात्त्विकैरुक्तम्—

‘मा तृणा चेत्यग्नितृणा को दरिद्रः क रंजितः’ ।

‘वायाहि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम्’ ।

अम्नोधिः । अभि शब्दः, अम्नो जलं धोयते इति । ‘उदकस्वभी व’
इत्यनेन असुन्, नुमासमस्य । ‘तृट निपायामुदन्त्यायां स्मरपुवरा-
मपि क्षियाम’ । तृणा. जितृप् पिपासादाम्. तर्पणं तृणा ।
‘तृपितुपिरसिभ्य कित्’ इत्याद्यादिकाश्च ॥१०८॥

सुद्रस्यापि स्वगुणत्यागाभावमाह बालुका इति । बालुका
मिश्रताः । परस्परामिश्रता अपि स्वस्यात्मनो गुणं स्वाभाविक

न हंसाः प्रेतयने रमन्ते ॥ ११२ ॥

अर्थार्थे प्रवर्तते लोकः ॥ ११३ ॥

इति नीतिदर्शनात्मने भाष्यगुणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अर्थान्तरमर्थे भवन-गमनादेर्निर्देशमात्रं नेति । इहा-
 भारमाः ज्ञानपादा इति । प्रेतयने मृतयने जीर्णारत्ये चेति ।
 न रमन्ते नापि क्रोडन्ति विभरन्ति च । तद्विद्वानिः साधकः ।
 अमृतं धर्मेषु न ममन्ते । यच्च तु यदनुवेगकरम् अनुकूल-
 स्थानं न तत्रैव मिनति संभ्रमश्च भवति, नाव्यय । यदः सर्वं
 पूर्व्वसुखस्य भावप्रसारणव्यञ्जकम् । 'प्रेतो भूतान्तरं पुंसि यते
 स्थावाप्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । तद्विषये सुरिभिरुक्तं 'जातः
 पद्मवने धृतिं ॥ लभते हंसश्च कूपोदके' इति । 'हंसः स्वा-
 भानसौकसि' इति विश्वः । इह हिंसा गत्योः, इति गच्छति ।
 'ह' तु यदि हनि' इत्यादिना सः । यदा अविप्रत्यये 'भवेदर्थो-
 माहंसः' इत्यनेन मक् ॥ ११२ ॥

धनादिप्रयोजनसाधनार्थं लोक-प्रवृत्तिस्तदाह अर्थेति ।
 अर्थार्थे धनार्थे लोको जनः । प्रयोजनसम्पादनाय च । प्रवर्तते
 लोक प्रवृत्तिर्वापारः जगति अर्थार्थे दृश्यते । तेन जागतिक-
 कार्य-निर्वाहः । द्विविधं हि लोकप्रवर्तनं कार्यं भवति । स्वार्थेन
 करुणया वा । अज्ञानान्तु तथैव प्रवृत्तिः । यत्र तु स्वार्थकरवै-
 न तत्र प्रवृत्तिः । यथा मरुत्सव दर्शने । भारते च—

न चाशापरैः श्रोः सङ्ग तिष्ठति ॥२॥

‘आशापाशेन बध्यन्ते मानवाः सततं भुवि ।

निराशाः सुखिनो लोका यथा मुक्ताम्रायाऽपरैः’ ।

सा तु यदि सद्विषये भवेत्तदा तत्परो लोको मानवोत्तमः
स्यात् । ‘आशा ककुभिः दृष्टायाम्’ इति हैमः । अग्रे ध्यातो,
आसमन्तादश्नते । ततः पचादित्वादच् । ‘इतः परमधोतः परं
क्षुण्णो भविष्यतीत्यागया लोको जीवति’ इति पाठश्चैविध्यमस्ति ।
तदा अस्मात् कालात्परमधोतः ज्ञातयास्त्रः सन् मानवः क्षुण्णो-
भविष्यतीत्यागया स जीवति । प्राणान् धारयतीत्यर्थः स्यात् ।
‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः । प्राङ्निरुक्तमन्यत् ॥ १ ॥

आशापाशवदपुरुषस्य तद्वेगेन धावतः शोपरिहारहेतुमाह
न चेति । आशा दृष्ट्या विषयस्य हा । तत्परास्तदनुसर्तारः
मानवाः । तैः सङ्ग श्रोः ऐश्वर्यं सम्पद् न तिष्ठति, नापि वर्तते ।
ये च लोके आशा पाशवदङ्गदया इतस्ततो नितरां भ्रमन्ति
क्वापि परितोषं न लभन्ते, तैः सर्वे शोर्नैव तिष्ठति ।

‘श्रीर्लक्ष्मीः कमला शोभा ऐश्वर्यं सम्पदित्यपि’ ।

अन्यच्च—

‘आशया जीव्यते जन्तुराशया बध्यते पुनः’ ।

‘अपरधोक्तं सूरिभिः—

‘दुराशां परिहृत्यैव सदाशां वर्धयेत् सदा’ ।

भाष्याभा परं धेय्यम् ॥ ७ ॥

देन्याभरणमुत्तमम् ॥ ८ ॥

भाषा शब्दस्य कोपनिवृत्त्यादिकं प्राप्नुयाम ॥ १ ॥

अविरतायापयस्य विविक्तमानसस्य धेय्याभावमाह । न ।
भाषा स्वार्थाभिजायक । यथाः यथा दयस्य वा ल'भान्
नपरे सुखे, धेय्ये स्थितिर्विचित्रं भवति । भाषितं न विदुः ।
नियतभाषायाः अर्थमानस्य धुंशः कृतं धेय्यं शब्दवति । इत्यत्र
वर्तमानायामप्युक्तम् । केवलमुत्तमभाषायाः भाषाभाष्ये । न ।
विशेषात् भाषा धेय्यं न कर्तुम् । प्राप्तिवाच्यतां धेय्यम् । न ।
गीतायाः—

‘भाषावातामनेर्देहा काशकोषपरायणा । इति ।

‘भाषा स्वार्थाभि जायता’ इत्यादि । अत्र वि'चित्रं न क
रति । नत, यथावाच्यं ॥ १ ॥

मे, यत्र न निधनमुक्तं न कर्तुं न कर्तुं न कर्तुं ।
दाविद्वारादिभिरादितः । ईश्वरा इत्यत्र न कर्तुं न कर्तुं ।
ईश्वरा इत्यत्र न कर्तुं न कर्तुं । ईश्वरा इत्यत्र न कर्तुं न कर्तुं ।
नत, यथावाच्यं ॥ १ ॥

दाविद्वारादिभिरादितः । ईश्वरा इत्यत्र न कर्तुं न कर्तुं ।

नत, यथावाच्यं ॥ १ ॥

मात्मा कामि स्तोतव्यः ॥ ७ ॥

अपि तु तद्व्यानाम् । माता युवत्या प्रीत्या वा न स्वतिष्ठत्या
सर्केति । तदुक्तं मानवे—

‘माता यस्या दुष्टिता वा नाविनिष्ठासतो वसेत् ।

दशवानिन्द्रियधामो विद्वांसमपि तर्पति' ॥

भोगलौक्यात् स्वभावतो हि मानवानां विषय-विषयानोन्द्रियाणि
 कदा कश्चिद्विद्विषये कस्येन्द्रियस्य विकृतिभवेत्तदनु मेव नि-
 श्चयन्ति । ततो युवतो जननी गुरुपत्नी कुमारी पररमस्यादि-
 भिः साकं एक-ग्रन्था सख्येभ्योपवेशनं पानं भोजनादीनि
 न कुर्यादिति । अत्र मातृपदं वासपदञ्चोपनयनम् । तत्र विमा-
 त्रग्रन्थादिभिः साधे ग्रन्थादीनि न विदध्यात् । ययस्य-भावपूर्व-
 व्यवहारे गौरवज्ञानिष भवति । प्रागुक्तमन्यात् ॥ ६ ॥

स्वमर्गमा करणनिर्धमाह मिति । कापि कुत्रचित् कार्यं
विषये च । स्वभावान्नः नैहं न कोर्तमायम् । यदा चान्न
स्वयं, स्वभावमा न प्रोत्तयः । न गुणादिक्रयनेः भावनायः ।
परममहारा स्वमर्गमा कार्या । उक्तं कविभिः—

‘स्वयम्भुवो हि स्वयं शोभाते न ह्यन्यथा कदाचन ।’

कामिनी करपुत्राभ्यां स्वहृत् सञ्जाहने यदा' ॥

प्राकृततत्त्वात् एवम् लक्षितस्य अभिप्रायान्नैव प्रक्याप्यते किं लोकाः -

न दिवा स्वप्नं कुर्यात् ॥ ८ ॥

न चासन्नमपि पश्यत्यैश्वर्य्यतिमिरवधुनं
शृणोतीष्टम् ॥ ९ ॥

अप्रीताः स्युः । परप्रशंसाश्रयमात्मनश्च यमोऽन्येन प्रसाद्यम् ।
नहि प्रसूनं स्वमीरभं दिक्षु विकिरति अपि च वायुना । तद्वत्
प्राप्तेन गुणप्रकाशने ते च गुणा परिवर्हन्ते । लोकाश्च प्रीताः
भवन्ति । पदनिवृत्त्यादि प्रागुक्तम् ॥ ७ ॥

दिवसे निद्रा निषेधमाह नेति । दिवा दिवसे दिवा इत्य-
व्ययम् । शयने न विदध्यात् । तेन कार्य्यहानिः । आत्मस्य वायोश्च
वृद्धिः । अग्निमान्द्यं शिरोरोगमेति । शिरोर्मे तदुपपन्नम् । रोगि-
नोऽवस्थाविषये दिवा भोजनान्नाज् स्वप्नः प्रसूतः । यद्य धामि-
न्यामनिद्रा न दिवसे शयानो भवेत् । 'मा दिवा स्वाप्ति' इति
श्रुतिः । 'आयुः सद्यो दिवानिद्रा' इति स्मृतियः । भारते च—

'दिवामया न मे पुत्रा न रात्रौ दधिभोजिनः' ।

इत्येतन्मध्य सामान्यरात्रौ निषेधः । विवेकतयाहानि
उत्पन्नं मोगाभाज् अष्टवायुना निद्रितम्य मतिरको संशयिणं
संशयः भवति वा भवति बुद्धय मन्दता व्युत्तिरादिग्यमेति ।
मेवमेव वक्ष्यते इत्यस्यात् पदनिवृत्त्यादि प्रागुक्तमेति ॥ ८ ॥

कुर्वन्तश्च दृष्टिर्मात्रेण च आत्मनश्च शयनाभाव-
न न च न । एवमेव मतिरवधुः । दिवसे विपुलं धनम् ।

तदनुवर्त्तनमुभय-सौख्यम् ॥ ११ ॥

गुरु-स्वजन-सुश्रूषणे नाप्यौचित्यज्ञानम् । भर्ताऽपि पतिरेव ।
 नादादिना पान्नम-पोषण-कर्त्ता । 'स्त्री योपिदवन्मा माती
 महिना' इति । ये तु केचन वदन्ति 'न स्त्री स्वातन्त्र्या
 महतो'ति वृथोक्तिः । तत्र, स्नेह-प्रीति-स्नातृणां स्वभाववशात्
 स्त्रीणां स्वातन्त्र्येऽपि पुरुषवत् तत्सर्वं नश्यत्येव । अन्यथा
 यत् तासामेकमेववस्तु मतीत्वमर्थं तदप्यागङ्गानुस्यूतं निगद्यते
 स्यात् । तस्मादेव न पुनर्लाभो भवत्येव, प्रागुक्तमन्यत् ॥ १० ॥

पत्युमुत्तरं भारीणां सौख्यमित्यत आह तदिति । तस्य
 पत्युः स्वामिनः । अनुवर्त्तनं व्यावहारिक-धर्म-कार्यं चानुगम-
 नम् । उभयोरैक्येन कार्यसंस्थिधानं वा तयोर्वावज्जीवनं दुष्ट-
 भद्रं हितकरञ्च । तथाविंशतिं गार्हस्थ्यधर्मज्ञानिः निरन्तरं
 ज्ञेयञ्च । अन्यदस्ति वृद्धचानक्ये । 'अपत्यं स्त्रीणामुभय-
 सौख्यं वदति' इति सूत्रपाठभेदे पति-पत्न्योरुभयोरपत्यं सौख्यप्रद-
 मित्यर्थः । यदा उभयत्र अस्ति नोक्तं परत्र च । 'अपत्यं पुत्र-
 न्ययो' इति कोप । गृह्ये देवे मामाजिज्ञे च कर्मणि सर्वज्ञा
 भर्ता-मनुश्रुत्यानुष्ठानमुपलभ्यमानुवर्त्तत भारोत्तिसारः । अन्यथा
 र्थाधर्मं व्याकुलितं व्यात् । यत्र देवे एतादृशी रीतिर्नास्ति तत्र
 दोषनिवृत्ता हि दुर्निवार्य इति । धर्मग्राप्ते अन्यत् पुत्र-
 मस्ति ॥ ११ ॥

अतिथिमभ्यागतं पूजयेद् यथाविधि ॥१०॥

नित्यं संविभागो स्यात् ॥११॥

अतिथ्यभ्यागतयोः सत्कारं गृहस्थस्य कन्यापूजनकमाह
अतिथिमिति । अतिथिसकृच्छात् समयमतिथिस्मान्न जनम् ।
अभ्यागतं ज्ञातपूर्वम् गृहागतम् । एतयोर्निश्चितनिश्चितममयो-
पस्थितयोरागमने भेदः । अनिश्चिता तिथिः, कान्यो यस्य सोऽ-
तिथिः । 'अतिथिः कुत्रपत्रे स्यात् पुमानागन्तुर्ज्ञेयि च' इति
विग्रः । यथाविधि यथाशक्ति गृहस्थितद्वयादिभिः पुनरेतं
सत्कारं कुर्यात् । यद्यपि सत्कारयोग्यं किमपि नास्ति तदासन-
चारि-दानमधुरवचोभिः प्रीत्ययेत् । आयेषु गृहस्थस्यातिथिर्दिष्टा
सुकृती धर्मैः भारतवर्षे प्रसिद्धः । अन्यत्र कुत्रचिद् देशे एतस्या-
भावः । निराश्रयस्यागन्तुकस्य निवृत्तादस्य आश्रय-पान-भोजन-
नदानि प्रातिरूपकारा धर्मैव प्रत्यक्षेण एव उपलभ्यन्ते । अन्यदर्थ-
माप्ते प्रवर्द्धितमस्ति । अतिथिः । अत आगत्य नमस्ते, अतति ।
'अतन्वास्त्र' इत्याद्यादिकसमात् इति ॥ १२ ॥

स्वधनस्य स्वयंविज्ञातं सततं दानपूर्वम् । भोजनद्वारादिक-
माह नित्यमिति । नित्यं दानं नित्यं यन्मुक्तं वा । स्वयं-
भागो सत्यम् । विभागेऽभ्यागतान् । विभागे नाम । विदेदेव
भजनं स्वाहवापनं वा विभागः । अन्तर्द्वारात् स्वयंभागेन
स्वयं दानं विद्वद्भिराह्वय्यैव दत्तं । अतः दानं हि विभागः

नास्ति इव्यस्य व्याघातः ॥१४॥

मृगदृष्ट्या जलवद्भाति ॥१५॥

इति व्याघ्रविवेकस्यास्यायाम् । स्वधनस्य प्रत्यङ्गम् अतियि-देव-
पितृ-दीनादिभ्योऽपेक्षं कर्तव्यम् । नाप्यात्मप्रीतये सर्वं रक्ष-
णीयम् । तेनेन्द्रिय-काय-सेवायाः प्राप्तिर्यं स्यात् । तथा च श्रुतिः-

‘स केवलमर्घं भुङ्क्ते यो पथत्याककारणात्’ ।

अथ च ‘यो भुङ्क्ते तन्न एव सः’ । आत्मभोगस्तु जीवमात्रेऽस्ति
न तस्य प्रागल्भ्यम् । परपिण्डप्रदानपूर्वकं भोग एव जगति
येषां तन्नापरस्यापि रक्षयं भवेत् ॥ १२ ॥

स्वतः पूतद्विर्द्रव्यस्य महाघत्वाद् व्याघाताभावमाह निनि ।
इव्यस्य देवभक्ष्यस्य तदवस्य वा । व्याघातः व्याघ्रविवेकायो
नास्ति । यद्वापुःसरं देवायुद्देशेनामोतद्रव्यस्यापवास्तोति ।
अथ दूयत् स्वतः पूतं वस्तु तस्यैव तादृशो दग्धा यया सत्यस्य ।
जयते प्रतिपद्यते यदा जयन्ते प्राण्यन्ते देवा येन तद्रव्यम् ।
दुदानादानशः इव्यतोऽपि यत् स्यात् । ‘इव्यजस्ये देवग्रे
यमे’ । देवानामर्घं इव्यम् । पित्रणामर्घं कथ्यम् ॥ १४ ॥

महाविक्रया वास्तिवद्गन्तव्यज्ञावाह श्रुतेति । मृगदृष्ट्या-
महाविक्रया । सा तु मन्त्रस्य न्या मिहतापरि प्रसूतप्रसूत-सोतासोद-
पाताभाव-नरदृष्टदाभाति । मृगास्तु वास्तिवमेव पिशाचः मन्त्र-
मत्या सत्तावाधिकात् मन्त्रिणाभावाद्याग्यन् परिजडः ।

दुर्मन्थमां मन्थमांशं बुद्धिं मोहयति ॥ १८ ॥

इतिनेषु जनेषु धानिचोतेषु बुद्धेर्बुधे च । जगत्तथा विष्टं
 भासितं । यदा निष्ठागुर्वेत्त विमिश्रितान्धम् च भासितं, तेषां
 इतिनभासितान् । 'यः सनिष्ठः जगत्तथा' इति मतम् । य
 जगत्तथादेवा गुणाविस्तारानुरागात् दुर्मन्थमांशमयम् ।
 तत्राद्यो यदा प्रगल्भान्धमांशं स च निम्नवित्तमिदम् । इतिने
 तु धर्माद्युत्पत्त्य स च निम्नवित्तमिदमिति । जगत्तथा, जनेषु
 मिदम् । तन्मिश्रितमांशं लब्धं यथाः' इति श्रुम् । नान्ध इत्ये
 प्रगल्भम् । जनेषुः यथा ॥ १७ ॥

मन्दमतेः कठिनमाश्लगादे बुद्धेर्मांशमाश्लग्यं दुरिति । दुर्म
 धमाम्, दुष्टं मन्दं मिथो धारणमाश्लिष्येयमिति बुद्धेर्मांशः । मन्थं
 मोहनाम् । मन्थमांशं गाष्टम् । यदा मन्थमांशमाश्लग्यं
 गाष्टवत् कठिनं बुद्धमाश्लम् । बुद्धिं धारयति । मोहयति
 बुद्धिभ्रंशं जनयति । तदुक्तं नातिविद्या—

‘असतो मन्दबुद्धिः सुखा वा व्याधि-वोद्धितः ।

निद्रां कामुकश्चैव यदुत गाष्टवत्सिंहा’ ॥ इति प्रागुक्तम् ।
 बुद्धेर्मानिन्यात् कठिनमाश्ले न प्रविशति । प्रस्वरमतिषु य
 म्येव गाष्टाणि भट्टिति अधिगच्छन्ति बुद्धेर्माश्लम् । ‘धोर्धरि
 यतो मिधा’ इत्यमरः । यथा मिधम् मिधत्वमिधार्थः । यथा नाना
 विधयाध्ययने, बुद्धेः, प्रागुक्त्यन्वयताति तन्मोहावतामेव न तु दुर्म

आर्यैः स्वमिव परं मन्यते ॥ २१ ॥

अयमेकः सारः । कविसमयश्च 'सतां सङ्गः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति' । तदैवान्यश्च 'सतां सङ्गे शब्दा यदि भवति सा दैवघटिकी' । 'मेलके सङ्गमङ्गमौ' इत्यमरः । यच्च सङ्गे, सङ्ग-
नम् । ततो घञ् । सह मेलनाद् वस्तु त्रैहं भ्रष्टञ्च भवति ।
तद्वत्साध्यसाधुसङ्केलनात्मानवस्य त्रेष्ठत्वात्निष्कृत्वे भवतः । यथा
टङ्कणधातुद्रावकाग्नियोमात् सुवर्णं निर्मलं भवति । तदेव
ताम्नाग्निधमनात्मलिप्तं स्यात् ॥ २० ॥

आर्यस्यौदार्यं स्वपरसुखदुःखयोर्मौल्यमाह आर्य इति ।
आर्यः आचार्यः कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानसम्पन्नः कविः महाकुलजात
इति यावत् । तादृशी मानवः स्वस्यात्मनः सुखदुःखे इवान्यस्य
ते जानाति अनुभवति । तदुक्तं नीतिपारगैः—

‘उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्’ ।

अपरश्च—

‘आत्मीपम्येन सर्वत्र दया कुर्वन्ति साधवः’ ।

अन्यच्च सप्तुषाणक्ये—

‘आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति न पण्डितः’ ।

एतत्प्रसङ्गात् पुनरुक्तम् । पण्डितोऽत्राग्नेपज्ञानसम्पन्न उदा-
रमतिः । आत्मीपम्येन आत्मतुलनया । ‘महाकुल-केलानार्याः’
इत्यमरः । महाकुलभवाः सुधीराः आत्मानमिवान्यत् पश्य-
न्तीति । नापि स्वपर-विवेकं विदधति । आर्यलक्षणञ्च—

प्राथम्यं दशगुह्यनिर्णयः गुह्यः । १५ ।

विश्वामित्राचार्यः निरुद्धः निरुद्धः । १६ ।

अर्थाभावात् कर्तुं न शक्यम् । १७ ।

अथ १० दशगुह्यः

अथ निरुद्धाचार्यः । १८ ।

गुह्यानि चार्थानि दशगुह्यानि । १९ ।

गुह्या, अर्थाभावात् । २० ।

अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २१ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २२ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २३ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २४ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २५ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २६ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २७ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २८ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । २९ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३० ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३१ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३२ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३३ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३४ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३५ ।

अथ अर्थाभावात् दशगुह्यानि । ३६ ।

देवायत्तं न शोचयेत् ॥ २४ ॥

विष्णुना च—

‘निष्कृतिर्विचिता सद्भिः कृतघ्ने नाम्नि निष्कृतिरिति ।
 कृतमुपकारं हन्तीति कृतघ्नः । विष्णुनामो दृढ-निश्चयप्रत्ययः
 तं हन्तीति विष्णुसंवासी । ‘विष्णुश्चः केनिकलङ्घे विष्णुश्च प्र-
 येऽपि च’ इति विष्णुः । स्वस प्राणने, विष्णुसमम् । विष्णुश्चात्
 स्वस् धातोर्घञा मिडम् । जागतिक् सख्यं कार्यं विष्णुसमूह-
 ये तद् भन्ति तैऽन्यद् दुष्कृताचरणं कर्तुं समर्था भवन्तीति ।
 अपरं पूर्वसुक्तम् । विष्णुसंवासी । यत्र हन्तेः ‘कर्मणि हन्’
 इत्यनेन शिनिः ॥ २२ ॥

देवसम्पादितकार्यं च निष्कृतमित-शोचनं हृषेति तदा
 देवायत्तमिति । देवाधीनं देवकृतं कार्यम् । भूकम्पादु-
 पयःप्रावन-भक्ष्यासमीरण-महामारो दुर्भिक्षादि-लोकोत्तरविधि-
 यद् यत् कार्यं तत्तद् विद्वान् न शोचयेत् । तदर्थे परिचिन्त-
 न विदध्यात्, पं मति सामर्थ्ये कौशलेन शास्त्रादिना वा, प्रति-
 विधानम् विधेयम् ।—

‘पूर्वजन्तकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते’ ।

इति पौराणिकाः । ‘देवं प्राक्तनमंस्कारः’ । ‘नच देवात् प-
 वलम्’ इति धर्मशास्त्रकृतः । यत्र पुरुषकारे व्यर्थशक्तिसा-
 न्धेयं शक्यम् । तत्रापि न्यत् स्वाभाविकमिति । तथा चान्यदु-
 र्तिविदा ‘देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति’ । यतः पुरुषकार-

धीहीनः पिशाचादनन्यः ॥ २७ ॥

‘मनस्यन्यदचस्यन्यत् कर्मस्यन्यदुरात्मनाम्’ ।

इत्यादि ।

आर्याणाम् महतां सदैकरूप्यम् । तथाहि कविसमयः—

‘चित्ते वाचि क्रियायाञ्च महतामेकरूपता’ इति ।

शठानाम्बन्धादृश्यम् । तथाहि वृहच्छाणक्ये—

‘दुर्जनस्य सुखे प्रीतिः वाचि चन्दनप्रीतता ।

हृदये तस्य दुर्बुद्धिः कुलिशादपि कर्कशा’ ॥

इदिति । हृज् हरणे, हरति क्रियते वा । हरतीर्बाहुलकात्
केवलाऽपि दुक् । अथवा ‘हृज्जोः पुक् दुक्च’ इति । सुगमं
मन्यत् ॥ २६ ॥

धीहीनस्य बुद्धभावात्सुखे पिशाचतुल्यत्वमाह धीति । धी-
धारणावती मेधा मेमुपीति । तथा प्रज्ञया शक्त्या हीनः धीरहि-
तो जनः । पिशाचाद् बुद्धकाद् भूतिरिति । अनन्योऽभिप्रायः ।
आचरणे सर्वत्र सधुत्वा-अयत्ने तादृश एव । सुधी-जनो धिया
हिताहितं विविच्य हेयं विहायोपादेयं प्रवृत्त्य सर्वं सम्यादयति ।
यश्च धी-गूढः स तत्कर्तुं नार्हति । प्रत्युत खैराचारेण पैशाच-
याति । अतः सर्वस्मिन् बुद्धिवैशद्यमत्यावश्यकम् । ‘पिशाचो
निहः’ इत्यमरः । धीरिति, ध्यायति अनया, ध्यानं वा ।
‘सम्यग्चारयम्’ इति वाचिकात् क्षिप् । ततो इति

स्वामो स्तोतव्यः सर्वानुजोविभिः॥ ३० ॥

‘सालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

शक नीतीच—

‘षोडशाब्दात्परं मित्रं द्वादशाब्दात्परं स्त्रियम् ।

नताडयेद्दृष्टं वाक्यैः षोडशे च सुपादिकम् ॥

अन्यच्च ‘पुत्रे गिष्ये हितं वदेत्’ । यत्तु—

‘सर्वतो जयमन्विच्छेत् पुत्राच्छिष्यात्पराजयम्’ इति ।

तत्तु विद्या गिष्य ग्रीव्यगुणादिभिः पराभवमिच्छेदिति श्रेयम्
नतु हितचिन्तन-सदुपदेयादौ । ‘तनयः सुतः पुत्रः पुत्रः
इत्यमरः । यथा गिष्या काले पुत्रेषु तथा कस्यास्त्रपि श्रेयो
नोचितः, यतः गिष्यायो—

‘सालने बहवो दीपास्ताडने बहवो गुणाः’ ।

ताडनम् विद्यागिष्यार्थे तिरस्कारादीनि पूर्ये समुत्तिष्ठितम् । प्रादः
निगदितं पदनिबन्तादि । २८ ॥

प्रभोर्नृपस्यानुवृत्तिपराणां स्तुतिकरणं समुचितमा
स्वामोति । सर्वैः सकृन्मैरनुजोविभिः श्रेयकैर्भृत्यैश्चेति । स्वामौ
प्रभुरधिपतिर्गुरुश्च । स्तोतव्यो वन्दनीयः प्रशंसनीयश्चेति । गौर-
वाद्गुरुपते-रसत्ताद्वरणश्च श्रेयः स्वामो । ‘न निन्दनीयः’ इति
सूत्रादौ काव्यभिन्नपाठोऽस्ति । तेन न कोऽपि विमेषः प्रतीयते ।
‘श्रेयकाद्यनुजोविनः’ इत्यमरः । प्रभुमाश्रित्यानुजोवितं गानमै-
कमिति ‘सुवि’ इत्यादिना चिनिः । स्वामोति । स्वमस्याहो-

स्वाम्यनुययौ धर्मकृत्यं भृत्यानाम् ॥ ३१ ॥

ययान्नमं तथा युष्यात् ॥ ३१ ॥

प्रजारागोऽरि श्रेयादियामोऽरिपुरगूण्यता ।

चोदाय्यैष्येमाभोय्यगोय्यै गय्यौद्यमादयः' ॥

इति पूर्वमुक्तम् । नृपादेर्मम नगर-ग्राम-हह-वह-मिन्द-वादि-
नृपादीनां सर्वेभ्यन् मोक्तव्यं भवति । तदादेगामाये सास्त्र-
न्यायः प्रवर्तिष्यते । पदनिवृत्तिः प्रायुक्ता ॥ ३२ ॥

चतुष्टुतिपराणां यः प्रभोरनुययः स एव धर्मकार्यस्तदाह-
स्वामीति । स्वामिनः प्रभोर्भूषण्य च । अनुययः कृपा सदृश-
भावः । भृत्यानां कर्मकराणामान्वितानाम् । धर्मकृत्यं धर्म-
कार्यम् । तदनुययनाभ एव धर्मानुष्ठानवज्ज्ञेयम् । तत्र
दुर्लभत्वात् । तत्कृपा साभे तु उत्ततिनिर्वाधा भवेत् । यथा
प्रभोरनुययभावे किमपि सत्कार्यं भवितुं नार्हति । तस्मिन्
भूपे प्रसन्ने चतुष्टुतिना सर्वं प्रमत्तं राष्ट्रञ्च गान्तिमयम् । योपे
तस्य सर्वमुपद्रवपूर्णं स्यात् । यथा धर्मकृत्याद् निर्विघ्नेषु दुर्ल-
भं तथा नृपानुययै ऐहिकं महत् सुखम् । उक्तञ्च मानवे—

'यस्य प्रभादे पद्मायौर्विजयश्च पराक्रमे ।

भृत्यश्च यसति, क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः' ॥

इति पूर्वमुक्तम् । नृपान्वितानामपि तत्रसादात्तयैव फलं स्यात् ।
प्रायुक्तमन्यत् ॥ ३३ ॥

भूपालेन लोकाद्धिताय यथादिष्टं तथेवानुष्ठेयमित्याह यथेति ।

सविशेषं वा कुर्व्यात् ॥ ३५ ॥

स्वामिनो भौरुः क्षोपयुज्यते ॥ ३६ ॥

नृपाक्षेनेत्युच्यते । तेन यथा यादृगाग्रतमादिष्टं विहितमुप-
दिष्टचेति । क्षोकास्तथैव तादृगेव कर्मं कुर्यात् न तु विरुद्धभावेन ।
आदिष्टनियमानुसारि कर्मशरणि नापि विपक्षशक्तः । 'यथैव
यः स्वामिना आह्वापितं तथैव वा' इति पाठवैकल्ये नार्थभेदः ।
सर्वत्र प्रभुभृत्ययोश्च पाश्चात्त्यमिष्यद्वैतसमर्थाधमर्थयोः स्वाधीन-
परायत्तयोर्द्वैतं नियमो बोध्यः ॥ ३४ ॥

राजाद्याविषये विवेकमात्रं सविशेषमिति । विशिष्टेषामा-
मान्येन सह कर्त्तमानं सविशेषं सामान्यमिति । नृपादेयेन सवि-
शेषं कार्यं विदध्यात् । नतु अविशेषम् । असामान्यं यद् गृह-
पत्यादीनां प्रात्यङ्गिकं कर्म आधिकार्यं तत्कर्त्तव्यं नृपादेयं किनापि
कर्त्तुं शक्यते । एवं धर्मकार्यमपि । अथवा वैयर्थ्याच्च व्याव-
हारिकविषयेतरकुल-धर्म-देशाचारादिषु । न तानि नृपादेय-
मूलकानि । अतस्तानि तदादेयाननुगतान्यपि कुर्यादिति
शारः । नाकारिणाञ्च सविशेषं कर्मविकल्पेन कुर्यादिति ।
अर्थात् काप्यनुतिष्ठेत् कश्चन नापि विदध्यात् ॥ ३५ ॥

प्रभोः समीपे भातस्य कार्यापयोगाभावमात्रं स्वामिन इति ।
स्वामिनः प्रभोर्नैव स्य च । सकामो भोगीर्भातिस्वाकर्षणस्यस्येति ।
न कुत्रचित् कार्या उपयुज्यते, न कुत्रचिद् योग्यो भवति ।

नास्त्यनार्थस्य कृपा ॥ ३७ ॥

नास्ति बुद्धिमतां शत्रुः ॥ ३८ ॥

कर्मसम्पादने शत्रुभावाद्भोक्तृत्वप्रतिबन्धकत्वाच्च । तदुक्तं पूर्वा-
चार्यैः—

‘निहृत्साहो मन्दमतिर्भवेद्य रोगवांस्तता ।

दुर्बली वधिरोऽन्धस्य एते कर्मसु गर्हिताः’ ॥

‘पथीरे कातरः द्रष्टो भीरु भीरुक भीलुक्काः’ इत्यमरः । त्रि-
भो भये, विभेति । ‘भियः कृक्कु, कनो’ । ‘कृक्कुचपि’ इति पार्ति-
कात्तत् सिद्धम् ॥ ३६ ॥

अनार्थजनानामनुकम्पाभावमाह नेति । अनार्थस्य नोद-
श्वरादेः । कृपा दया च । नास्ति, न विद्यते अनौदार्या-
द्विदुष्याभावात् क्रौर्याच्च । ये त्वार्थान्तेषां स्वभावदायिण्यां
प्राप्तत्वाच्च कृपा विद्यत एव । जातिः स्वभावः पृथग् इत्यनेन ।
यथा भूमिः स्वभावस्ताया । कुड्मस्योत्पत्तिः काश्मारे एव नतु
प्राग्ज्योतिः पुरे । गाभ्यारि च गोस्तन्याः प्रादुर्भास्यो नतु वृद्धा-
वने । शोकस्वभावो यथा चार्येषु प्राथेषु चातिघेयता न प्रतो-
थेषु । कृप कृपायां, कृपनम् । ‘कृपैः सम्प्रसारणश्चे’ति भिदा-
दिपाठादह ॥ ३७ ॥

मतिमतां कौशल-प्राप्त्यर्थे चारात्त्वभावमाह नेति । बुद्धि-
मतां धीमतां विदुषामिति । शत्रुररिररातिषेत्वं, शोको नास्ति ।

॥ हि शत्रुबुद्धिप्राप्त्यर्थे न मधुरव्यवहारमेषुष्येन च साध-

यत्तु न निन्देत् सभायाम् ॥ ३८ ॥

नात्मच्छिद्रं प्रकाशयेत् ॥ ४० ॥

यत्तु सर्वान् यत्तु-मित्तसमजनान् समादाय कार्यं सम्पादयन्ति ।
हयानिष्टं न कस्यापि विदधति । अतस्तेषां सर्वे मित्राणि
भवन्ति न कोऽपि द्विडिति । 'न सद्बुद्धिमतां यत्तुरिति' पाठे तु
अयानेत्यं भास्ति । अत्रान्नं सद्धितपदेन । 'हत्तुस्यो हि लोको
बुद्धिमतामाचार्यः' इत्याचार्याः प्राहुः । कोप-पदनिवृत्त्यादिकं
पूर्वमुक्तम् ॥ ३८ ॥

परिषदि पराजितेर्निन्दाकरत्वाभौचित्यमाह यत्तुमिति । सभायां
परिषदि समित्ताविति । यत्तुं रिप् न निन्देचापि सुगुप्तेत ।
परिषदि गतोः कुक्षने मोऽतिशयः कुक्षोऽवमानियः सन् यद्येच्छं
गर्हितात्तरत्वं विधास्यतीति । अतो रक्ष्ये तस्य विगानं कुर्यात् ।
कीमसज्जालेन तमायत्तीकृत्य पराजितं कुर्यात् । तथा चोक्तं
सूरिभिः—

वगीकृत्य रिपून् सर्वान् कीमलेन बलेन वा ।

स्वकार्यं साधयेत् प्राज्ञः हयानिष्टं न विनयेत् ॥

इति । । सभा । सह भास्ति ये यस्यां वा । भा दोतो, भाति ।

'सुपि' कप्रत्ययः । यद्वा 'अन्येभ्योऽप्येति' नचनात् उपत्ययः ।

॥ ३८ ॥

आत्मदोष-प्रकाशयमरदाननिषेधमाह नेति । आत्मनः स्वस्य
निन्दे दापं परानिष्टकरत्वं-सम्मानयाम्यं प्रवेशमार्गम् ।

शक्तौ क्षमा प्रलाघनोया ॥ ४१ ॥

कदापि न काशयेत् । नापि तत्क्रुयोगप्रदानं युक्तम् । अपि तु
स्वरक्षणाय यत्रतो गोपयेत् । तदुक्तं मानवे—

‘नात्मच्छिद्रं परे दद्यात् परच्छिद्रं प्रकाशयेत्’ ।

इत्यादि प्रागुक्तम् । एवमेव श्लोकः कौटिलीयेऽर्थशास्त्रेऽस्ति ।
अनयोः श्लोकयोः पाठभेदेऽपिनार्थभेदः । यस्य प्रकाशेऽस्ति
न तत्प्रकाशम् । यस्य प्रकटने स्व-परानिष्टं भवेत्तदपि न व्यती-
करणीयम् । यस्य तु व्यती करणे शत्रोरनिष्टस्तत् प्रकाशनीय-
मिति सारः । यस्य प्रकाशेऽप्रकाशे च तत् कोऽपि कस्यापि लाभ-
स्तत्रोदासीन्यम् । ‘न सर्वपमात्रमप्यात्मच्छिद्रं प्रकाशयेदिति’
पाठभेदे अर्थभेदोऽस्ति । अनेन सर्वेऽप्यात्मच्छिद्रप्रकाशे
नियेधोऽन्योक्तः अर्थशास्त्रे पुष्कलमभ्यदस्ति ॥ ४० ॥

शक्तिमतः क्षमा-प्रकाशे प्रगमनमाह शक्ताविति । शक्तौ
सामर्थ्यं विद्यमाने । तत्तत्कार्ये निष्ठांशकरण-सामर्थ्यं शक्तिः ।
नियहानुग्रहकारिणी वा । अस्यां शक्त्याम् । क्षमा रागादि
सहनम् । परेऽनिष्टकरणे तत्प्रापकाराकरणं वा । आघनोया
प्रगमाहो अतः शक्तिमता क्षमा ज्ञेयमी । अगच्छ स
दोषं-सुविज्ञा । यत्तत् नष्टवानस्ये ‘क्षमा द्रव्यं तत्पत्तिः’
इति तत् सर्वज्ञं परमेश्वरापेक्षायां सत्यामिता न तु विप्रया-
सजानाम् । तदुक्तं पूर्वश्रुतिभिः —

‘क्षमा शक्तिमता युवा दुर्बलश्च अतः क्षमा’ । इति

धर्माधानेव सर्वे साधयन्ति ॥ ४२ ॥

आपद्यतोकारार्थं धनमिष्यते ॥ ४३ ॥

‘धर्मा तितित्वा दृष्टो च योग्ये शक्ते हिते धर्मम्’ ।

इति धरणिः । धर्मं सहने, धर्मने, ततः पचाद्यच् । पित्वा-
दहमस्ययच् । यदा धर्मा सिद्धम् । अत्र परे मोक्षोपदेश-
स्येत्यादिना न वृद्धिः ॥ ४१ ॥

सहनयोग्ययोग्यकार्यमाधने योग्यतामाह धर्मिति । धर्मा-
दान् धान्तिमान् दुःखापमान-धनदानादि सहनयोग्यम् । तादृशो
जनः सर्वे कार्ये साधयति । परिचापकृते तस्यापकाराकरणं
धमेति । यत्र कार्यं प्रोषोद्रेकादिवादादि सम्भवति तत्र धर्मा
साधनीया । तदा कौशल्येनानायासेन च कार्ये सम्पत्स्यते ।
न तत्र मानसिकः क्लेशः । न वा भविष्यति विवादान्तरमिति ।
‘धर्मं शक्ते हिते युक्ते धर्मावति । धर्मा चान्तो चित्तो’ इति
हैमः । ‘धर्माधानेव जयति भीष्मान्’ । इति पाठवैतथ्येऽपि
अयंसारस्वमस्ति । ‘धर्मायुक्ता, सर्वे साधयन्ति’ इति प्रत्यान्तरे
पाठभेदेऽपि अयंस्थैकरूप्यात् सुवमिदं प्राशस्त्यस्यार्थस्य व्यक्तीक-
रणार्थमिति प्रतीयते ॥ ४२ ॥

आपद्यन् आचार्यं धनमश्नोति व्याम्वस्तदाह आपदिति ।
धने वसु मयिमुक्तादिकम् । आपदा विपदामनिष्टपातानाम् ।
पतोकारार्थं विपदानां नाशे लक्ष्यार्थं वा । धनं दध्यते पाठ-

व्यवहारानुलोमो धर्मः ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञता लोकज्ञता ॥ ४८ ॥

द्विकम् । तय कार्यान्तरान्तरानि प्रत्यक्षः कार्यान्तरमात्म-
चापततीति भावः । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ४६ ॥

धर्मस्य विशेषभावेन व्यवहारानुयायित्वमाह वेति । व्यव-
हारस्यानुलोमः पयाङ्गामी । यथा पूर्व्य-पूर्व्यवहारो जात-
स्तदनुसारो धर्माऽभूत् । व्यवहारो नैतिकं कार्यम् । इहम्पर-
म्पराचरणश्च । सम्प्रति तदनुलोमः व्यवहार-नियमक्रमेण धर्मश्च
स्यात् । अत एव यथा व्यवहारस्तथैव धर्मः । साधुषु सत्य-
मूलकः गठ-तस्कर-दुर्जनेषु ग्राव्यसूचक इति । धर्मगास्त्रज्ञत-
त्वाद्वाहुः 'धर्मः पैतामहः स्मृतः' । अथ्यचोक्तं महर्षिणा—

'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः' । इति ।

पूर्व्यपितामहैर्याहृगधर्मीऽनुष्ठितः तादृशः तत्परजातैरप्यनुष्ठेयः ।
अन्ये त्वेवं वदन्ति लोकविधारणादर्थम् इति । तथा च महाभारते—
धारणार्थं इत्याहुर्न लोकचरितश्चरेत् ।

लोकेश्वराकल्पितो न धर्मस्तस्य सनातनत्वात्, लोकमति वाङ्-
म्यादर्थमाहुष्यश्च स्यात् । प्राक् प्रपञ्चितमन्यत् ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञत्वस्य लोकज्ञत्वमाह सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञता सकल-
विषय-वेत्तृत्वम्, सकलविषयाभिज्ञता विशेषनैपुण्यमिति यावत् ।
सा तु लोकज्ञता । लोकतत्त्वज्ञत्वं भवति । यात्वोश्वरे चाव-
ज्ञेयः च परमाणुम् । चाव सिन्धोराव उदविन्दुं यावत्

शास्त्रप्रयोजनं तत्त्वदर्शनम् ॥ ५० ॥

तत्त्वज्ञानं कार्यमेव प्रकाशयति ॥ ५१ ॥

सोच्छ्रया यो वर्शते सविवेकहीनः कर्म-साफल्यप्रसिद्धः । 'अथ
मृदं यथाज्ञातं मूलं वेधेयं यानिशाः' इत्यमरः । तत्रैव 'नोक्तं
भुवने जने, इति । नोक्तप्रतायाः सततं प्रयोजनीयत्वात्तच्च
प्राधान्यमत्र कीर्तितम् । मूलं । मृदं वैचित्ये, मूहति । 'मूः
खोमूर्ध' इति मिदम् ॥ ४८ ॥

वस्तुतत्त्वदर्शने अलौकिकज्ञाने च शास्त्रस्यावश्यकत्वमाह
शास्त्रमिति । शास्त्रस्य प्रागुक्तस्य कृत्स्नेदादेः । प्रयोजनम्
आवश्यकमभीष्टमिति । तच्च तत्त्वस्य पदार्थयाथार्थस्य सौत्रि-
कालौकिकपदार्थरहस्य वा । दर्शनं ज्ञानम् । शास्त्रं प्रयोजनम्
यस्मिन् तत्त्वज्ञाने तत् । उक्तञ्च विष्णुना—

‘अनेकसंगयोर्क्षेदि परोक्षार्थस्य दर्शनम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नात्यन्ध एव सः’ ॥

यः शास्त्रज्ञानहीनः स वस्तुज्ञानपि तत्त्वम् न पश्यति । अन्तरं
चतुर्दोर्दृष्टिगन्धेरभावाच्चावलोकयति । 'निदेश-अन्वयोः शास्त्रम्'
इत्यमरः । 'तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थं धर्मं साधारणेऽपि च' इति ।
प्रयोजनमिति । गुजिर योगे, प्रयुज्यते । 'कृत्वस्युटो बहुलम्'
इत्यनेन स्पष्टं । विषयतत्त्वज्ञानं नीतिशास्त्रस्य मुख्यगावश्यक-
त्वम् ॥ ५० ॥

प्रागुक्ततत्त्वज्ञानस्य फलमाह तत्त्वज्ञानमिति । तत्त्वज्ञानं

पक्षपातेन व्यवहारः कर्तव्यः ॥ ५२ ॥

पक्षार्थपाक्षार्थबोधः । यथार्थप्रतीतिश्च । कार्ये विषयमेव निश्चि-
तम् । प्रकाशयति प्रभाषयति । यदा न्यायमते तत्त्वानि योङ्म ।
कारणनये चतुर्विधमिति । वैशेषिकनये षट् तत्त्वानि । नीति-
शास्त्रांशे तत्त्वानि च विवर्गः । धर्मार्थकामाः । सामादिसत्तु-
दये उपायाः । सत्यादयः षट् । वास्तव्यं—अपि गौरव-
वाचिभ्यानि । शब्दाद्वानि सप्त । योङ्म सप्ततानि च पुष्कल-
सम्बन्धयोगादिति । अतस्तत्त्वज्ञानेन विषयाबोधः प्रजायते
नाभ्यर्थेति । पाक्षपातेन विना न सम्यक्त्वज्ञानम् । तत्त्व-
ज्ञानेन विना नापि शुद्धविषय प्रतीतिरिति रक्ष्यम् । अथवा
तत्त्वं साधारणम् । साधारणविषय ज्ञानेन गित्यादि विषये प्रत्या-
ययति । तत्त्वमिति । तत्तत्तं तत् । सम्बन्धादित्यात् जिप् । तदस्या-
स्तीति 'व-प्रकारेण्यस्यापि' इति वः । 'तस्यो मत्वर्थे' इति भत्या-
श्च ज्ञेयम् । ५१ ॥

पक्षपातरहित-व्यवहारस्योचित्यमाह इति । द्वयोरिकतरः
पक्षः । तर्थात्कस्यानुकूलं पक्षपातः । तत्र नञ् समासः ।
कार्यकारि पक्षपातरहितेन व्यवहारः चापरार्थ कर्तव्यम् । तेन
भक्षरक्षा कार्यमौक्यम् । अज्ञाने तु तादृश व्यवहारि स्वपरा
निष्ठ कार्यद्वानिर्दानीति प्रवर्तते । समार्जिषु पक्षपातकर-
विचारकास्ते वा न्याय-मर्हितं तेन लोकविश्लेष्यत्वात्
एतौ भाष्येन भवितव्यम् । यदा धर्माधिकारे विचारोद

धर्मादपि व्यवहारो गरीयान् ॥ ५३ ॥

आत्मा हि व्यवहारस्य साक्षो ॥ ५४ ॥

मध्यमस्तत्वे च पक्षपातो न कार्यः । एवं साध्यप्रदानेऽपि । पक्ष-
पात करणे धर्महानिर्नोति प्रातिकूल्यश्च भवेदिति ॥ ५२ ॥

व्यवहारस्य प्राशुर्याप्तोऽस्त्विति हेतुत्वाच्च, स च धर्मतः श्रेष्ठ-
इत्याह धर्मादिति । व्यवहारो वृद्धपरम्परागताचारः शोकोप-
चारः कार्यानुष्ठानमिति यावत् । यदा अर्थशास्त्रविधानं व्यव-
हारः । वास्तोषेतदन्तर्गता । अन्यदुक्तं कात्यायनेन—

‘वि-नानार्थे व्यव-सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

मानासन्देह-हरणाद् व्यवहार इति श्रुतः’ ॥

इति प्राशुक्तम् । सच धर्मादरीयान् धर्मादपि श्रेष्ठः । धर्मा-
नुष्ठानात् मततं व्यवहारस्य बाहुभ्यात् । व्यवहारं विना प्रात्य-
क्षिकं कार्यं न प्रचलति । व्यवहारश्च मोतिमूलकः । तेनाह
श्रेष्ठत्वम् । धर्मतत्त्वमजानन्तोऽपि व्यवहार-निपुणा दृश्यन्ते ।
‘व्यवहारः स्थितौ वर्णं द्रुमेदे’ इति हेमः । व्यवहार इति ।
द्वियते चनेनेति व्यवपुश्चादन्तर्धत्ता मिहः ॥ ५३ ॥

चाकनः मध्येत्यवहार साधित्वमाह चाकीति । चाका जीवी
मनो वा । ‘चाकवान् राजेति’ चाकंमप्यसूत्रे चाकपदवाच्यम्
मन एव । एवमेव भारतश्यास्याने भोजकपटोऽप्याह । चाक-
मनभोर्विषये यथा दर्शनानां निप्रतिपत्तयः सन्ति । ताप विमो-

सर्वसाक्षी ज्ञात्मा ॥ ५५ ॥

मिथ्या नीतावनुपयोगित्वेन च नोच्यते । स चात्मा लोकाग्रवि-
येन यद्यत्कृतं तत्सर्वस्य साक्षाद्द्रष्टृत्वेन साक्षी, प्रत्यक्षद्रष्टा
भवति । तं विना कार्यानुपपत्तेः । साक्षीति । 'साक्षाद्द्रष्टरि
मंशायामिति' निपातनात् मिदम् । मनः पक्षे तु तदगोचरे
किमपि भोक्तानुष्ठितं कार्यं नास्ति ।

‘चात्मा कलेश्वरे यत्र स्वभावे परमात्मनि ।

विभक्तो धृतो च बुद्धो च परध्यायस्तर्जनेऽपि च’ ॥

‘इति धरणिः । पदनिर्दिष्टः पूर्वाक्ता ॥ ५४ ॥

पूर्वमात्मा सामान्यरूपेणात्मनः साक्षित्वमुक्त्वा सम्प्रति सर्व-
कार्यं साक्षित्वमाह सवेति । सर्वेषां कार्येषां तत्कालानां शुभा-
शुभानाञ्च हि निश्चितम् चात्मा साक्ष्यात् प्रत्यक्षद्रष्टा भवति । तत्र
विना सकल-कर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । ‘सर्वसाक्षी चात्मा’ इति पाठ-
यैदृष्ये सत्यस्य शुभकर्मणः । यदा यद्यर्थस्य जगद्विषयनिकारस्य
साक्षीत्वार्थः । नित्यं सुखं पूर्वसुप्तेन गतार्थम् । तत्र सामान्यतः
अप्यङ्गारमात्रस्य चात्मा मना भौतिकालौकिक सर्वसाक्षी । यत्र
नृपलक्षणेन सत्त्वासत्त्व-सकलविषयस्य । चात्मनः साक्षित्वं
साध्यमानये माधस्यम् । विद्वान्मानये साक्षिचेतनम् । तथा च
श्रुतिः ‘साक्षी चेता केवली निर्गुण्य’ इति । सर्वं यदावस्थित-

नच कूटसाक्षी स्यात् ॥ ५६ ॥

‘पात्रमेध सहस्राद्य सत्यस्य तुलया दृतम् ।

पात्रमेध सहस्रादि सत्यमेवातिरिच्यते’ इति ।

पदनिरुक्त्यादिकं प्रासुक्तम् ॥ ५५ ॥

कूटसाक्ष्यदाने निषेधमाह न चेति । कदापि साध्यदातृ
कूटसाक्षी न भवेत्तेन सत्यावरणं परवचनं समाजगर्हा च भवेत्
कूटो मिथ्या शब्दं कापत्र्यश्च बोध्यम् । एकं दृष्ट्वा श्रुत्वा
ज्ञात्वा च अन्यथा साक्ष्यदानं कूटत्वम् । तदुक्तं याज्ञवल्केन—

‘न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटमाचिषां पापैः तुल्यो दण्डेन चैव हि’ ॥

तत्र कात्यायनस्याह—

‘अथीचिनरके वयं वसेयुः कूटमाचिणः’ इति ।

यदा कूटेन वक्तरीत्या वर्तते साक्षी कूटसाक्षी । कूटसाक्षी-
गूढसाक्षि-मिथ्यासाक्षि प्रभृति भेदेन साक्षिणो बहुविधाः ।
साध्यान्वया कथनेन प्रत्यवायी स्यात् । यथा च—

‘पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्वया वदेत् ।

॥ पूर्व्यानात्मन सप्त कुले हन्यात्तथापमान्’ ॥

अन्यसु—

‘यस्य कार्यार्थं तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते ।

सोऽपि तेनैव पापेन निष्यते नात्र संशयः’ ॥

कूटसाक्षिणो नरके पतन्ति ॥ ५७ ॥

न कथिन्नाशयति समुद्धरति वा ॥ ५८ ॥

इति भारते आदिपर्वणे । अथ दक्षिण व्यवहारतरे मानवे
सप्तमाध्याये च ॥ ५६ ॥

कूटसाक्ष्यदानस्य फलमाह कूटेति । कूटसाक्षिणो जनाः
नरके मोरये परस्मिन् काले । अर्थेय दुःखे कलहपट्टे च
पतन्ति यान्ति । 'विद्वभिः सह नरके निमज्जति कूटसाक्षी'
इत्थं पाठमिदं च अर्थमारण्यमस्ति । 'कूटं पूर्वां यन्त्रयोः । माया-
दशाद्रियङ्गेषु मोराङ्गेऽनृत-तुच्छयोः । निचले आशेषमे रार्जो'
इति हेमः । कूट आगदाने । कूट दाहं मन्त्रे च, कूटयति ।
कूटते वा । ततोऽथा घमा वा मिदम् कैचित्तु 'उगुपयत्मान्'
कथयत्य इत्युक्तम् । तत्र कूटसाक्षीयसाक्षिणेन निजन्तादिगुण-
धत्वाभावाच्च । निजोऽभावे चेति अक्षयस्यैव दन्तं ॥ ५७ ॥

प्रःगुक्त कूटसाक्षिणः वैकल्पमाह नेति । पूर्वोक्त कूटसाक्ष्य-
दानेन कोऽपि साक्षा न कश्चन जनं भूभागं वा नाशयति कदा
न कश्चन समुद्धरति वायति च । यत्तु विवाहादि विषये मित्रा-
भाषणोचितमुक्तं तदन्वयं नाशायकमस्ति । नीतिविहितं यत्त-
तादि-साक्षि दत्तं ताम्रं ग्रंथेषु अथा भाषणमुचितमुक्तम् । तेषां
अभावात् कोऽपि न दृष्टव्यमिति । एतेषु सामान्यतो वैकल्-
पमुक्तम् । सामान्यतः कूटसाक्ष्यदानं अथ न च परमार्थे नाह-

प्रच्छन्न-पापानां साक्षिणो महाभूतानि ॥५८॥

आत्मनः पापमात्मैव प्रकाशयति ॥६०॥

यतो'ति न्यायप्रसङ्गापातः । साध्यस्य मिथ्यात्वप्रकाशे उपचया-
दपचयोऽधिकः । धर्मशास्त्रे तस्य कर्मविवेकानमस्ति ॥ ५८ ॥

गुप्तानुहितपापानां साक्षिणमाह प्रेति । प्रच्छन्नपापानाम्
प्रच्छन्नं गुप्तमज्ञातमिति यावत् । तादृक्पापं दुर्गितं येषां
तेषां जनानाम् । दुष्कृति-साक्षिणो महाभूतानि चित्वादि
पञ्चसंज्ञकानि बहिरन्तः स्थितानि साक्षाद्द्रष्टारो भवन्ति । अन्ये
पश्यन्तु मा वा पश्यन्तु एते मनोवचियतं देहे स्थिता पश्यन्त्येव ।
चित्वादयः पञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्रेभ्यो जातानि । तेषां च
कापितं सूत्रम् 'स्वप्नात् पञ्चतन्मात्रस्य' इति । धर्मशास्त्रज्ञता-
प्युक्तं 'महाभूतानि पञ्च च एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव-
साक्षिणः' । अन्यत्र शोक्तं मन्त्रशास्त्रविद्धिः—

‘आदित्य-चन्द्रावलिनोऽनलश्च,

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

चन्द्रश्च रात्रिश्च उर्मिश्च सन्ध्या,

धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम्’ ॥ इति ।

‘गुप्तमन्तरितं प्रच्छन्नमाहुतं रहस्ये कृतम्’ इति श्लोकः ॥५९॥

सकृत्पापस्य स्वयं प्रकाशकस्तदाह आत्मैति । [आत्मनः
स्वस्य । पापं दुर्गितं यत्तदार्त्तव मन एवानुभूय प्रकाशयति प्रकटी-
करोति । तदगोचरं तदभावात् । समये कार्यप्रसङ्गे च सकृत्त-

व्यवहारोऽन्तर्गताकारः सूचयति ॥ ६१ ॥

पार्थ वयमेव व्यस्योक्तेति । 'प्रच्छन्नं यत्कृतमदपि न प्रच्छ-
मात्मनः' इति पाठमिदं सति येन पुंसा यन् पार्थ वचनं, नृत्तमं
तदस्यैव सार्धं पिच्छान्तेऽपि तदनुष्ठानात्मनो समगो जायि शानो-
चसमपि च सम्यग्ज्ञानमनुभूतमिव भवतीति । तदुक्तं कृत्वा—

'मानस' मनोभेदमुपभुङ्क्ते यथाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म चाग्नेनेव तु जायिकम् ॥ इति ।

वागिह्येव—

'मान एव मनुजानां कारणं बन्धमोक्षयोः' । इति च ।

यदा यथानुज्ञितपापस्य हरिकारी कृष्णानुमर्धः, गुणापदिता आद-
प्रवागयति ॥ ६० ॥

व्यवहारोऽन्तर्गताकारः सूचयति ॥ ६१ ॥
व्यवहारो मोक्ष, वादं जायेकानं वा । अन्तर्गताकारः । अन्त-
र्यात्प्राप्तस्य विषयस्य अन्तः सूचयति अन्तर्गताकारः ।
तदुक्तम्

'आकारो विदुर्ज्ञानं वा अज्ञानं भाविनम् च ।

अज्ञानविचारश्च अज्ञानं, ज्ञानस्य च च ॥ इति ।

यदा आकृतिव्यवहाराविरुद्धः, ज्ञानस्य च अज्ञानं । अज्ञानं व्य-
वहारो मोक्षानां समस्तं भावति । व्यवहारोऽन्तर्गताकारः । अन्त-

र्यात्प्राप्तस्य विषयस्य अन्तः सूचयति अन्तर्गताकारः । अन्तर्गताकारः । अन्त-

आकार सस्वरणन्दवानामशक्यम् ॥ ६२ ॥

सुदर्शना हि राजानः प्रजा रञ्जयन्ति ॥ ६३ ॥

लोको व्यवहारकाले चिन्तया मनोगतमार्थं प्रख्यापयत्युच्यते ।
तच्च, प्रश्न-प्रतिवाक्य-वितर्कस्य यत् प्रच्छन्नं तदनुमीयते ॥ ६१ ॥

कार्यकाले बुद्धिमतां सविधावाकार मोपमस्य दुःसाध्यत्व-
माह आकारेति । आकारस्य वक्ष्याहतेः स्वरूपस्य यत् सस्वरणं
गुप्तिर्निश्चय इति यावत् । तद्देवानाममराणामव्यगर्थं दुःसार्थं
सामर्थ्यातीतम् । का कथा मनुजानाम् । आकारस्य सम्बन्ध-
मिति पठ्यतेतत्पुरुषः । 'आकाराविद्धिताहती' इत्यमरः । यदा
शाब्देन श्रौतीन्मादमादिनाआकारस्य निष्कमकरणम् । धीमता
तु नयनदृष्टिमञ्जाननेन वाग्मद्वयं तज्ज्ञातुं शक्यते । स्थिरदृष्टिः
स्थिरवाक् अचिन्त्यकथनं यथाकारप्रकाशे शिष्टस्य हेतुः । शिष्टस्य
नचर्थं पूर्वमुक्तम् ।

अशिष्टस्याप्रकृतिव्यस्यैतद्विरुद्धम् । 'आकारसम्बन्धम् अकारवा-
चार्थं राजपुरुषेभ्यो नित्यं रक्षेत्' इदं पाठानेके राजपुरुषेभ्यः
नृपामात्यादिभ्य नित्यं मततमाकारसम्बन्धमनिष्टमिषा । लोका-
दकारणा कारणशून्या वाचाऽपि तेभ्यश्च रक्षेदिति ॥ ६२ ॥

भूपालस्य प्रसारश्चनं भोम्यत्वहेनुमाह स्थिति । सुदर्शनाः
शोभनदर्शनाः । गुण-गौरव-गौर्य-प्रज्ञा-दयाधिमण्डिताः । शोभनं
मं येषां न इति वक्ष्येति । तादृशाः भोम्यदृष्टयो भूपाः ।

बहोऽध्यायः ।

चौरराजपुरुषेभ्यो वित्तं रक्षेत् ॥ ६४ ॥

राजाः कनिष्ठान् रक्षयन्ति प्रोचयन्ति । तदुक्तं महाकविना
राजा प्रहतिरक्षणात् इति । पालिनिर्वापि क्रिमः सेवे
रक्ष्यम् । यो न रक्षति प्रजाः स किं राजा इति चेपाभिधान-
दर्शनाद् वाच्यः प्रजासु मोक्षदर्शनं युक्तम् । अन्यत्र केपां राजा किं
राज इति चक्षुस्त्वयात् सिद्धम् । तत्र तु 'न क्रिमः सेवे' इति च-
क्षुस्त्वनिधिः । भूमियो यदि खेह-दयाभय दर्शनैः सर्व्याः प्रजाः
पश्यति तदा न चतुराः प्रीताः सुखिनश्च भवन्ति । प्रजानां
नरेश-गामनं मतनं शिरोधार्यं पालनीयचेति । अन्यच्छ्रुत्प्रतीति
भारते राजस्ये वादि । प्रागुक्ता पदनिवृत्तिः ॥ ६१ ॥

चौरादिभ्यो धनरक्षचोपदेगमाह चौर इति । चौराद्वारुकरा
दप्यवय । एभ्यो वैधवैभ्यामुपायाभ्यां धनं रक्षेत् । राज-
पुरुषेभ्यो वैधोपायेन धनं संचिनुयात् । राजपुरुषा राजामात्या-
दयः । चौरादयो बलादमुपायेन च वित्तमपहरयुः । राज-
पुरुषा नानाविध-कराद्यादान-कांगनेन च वित्तं नयन्ति । तैभ्यः
धनं नीति-नैपुण्येन रक्षेत् । समुद्रहृत-धनस्य हिताय धर्माय च
व्यर्थं कुर्यात् यत --

'उपाधिर्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षयम्' ।
त्यागः सविमिते नतु निन्द्ये विषये । मन्त्रागं त्यागाभावे च-
न्त्रागं वित्तं याच्यस्वेति । प्रागुक्तमन्यत् ॥ ६४ ॥

दुर्दगेना हि राजानः प्रजा विनाशयन्ति ॥६५॥

न्यायवर्तिनं राजानं मातरमिव मन्यन्ते

प्रजाः ॥ ६६ ॥

नोतिहीनाना भुगता प्रजाहानिचारकत्वमाह दुरिति ।
दुर्दुःखिन दुर्जम्भो या दगेन येषां ते दुर्दगेनाः नृपाः । तेन दगेन
कटाचिज्जीवद्गयायां प्रजाः कुर्वन्ति । नृपशावहेनमाह दुर-
वर्तिताश्च प्रजाभ्यां दगेन ददाति । तदा तेन तपोः सङ्गा-
धानिः स्यात् । हितञ्च पराहितं भवति । प्रजानां विग्रेषतो राज-
भक्तिः सुविचारनाभय दुर्जम्भः, तेन न्यायविचारस्य कुमति । यदा
दोषः क्रोध दर्शना-नृपाः प्रजानामहितमाचरन्ति । प्रजाः क्रम-
समुच्छेदयन्ति च । शासन-सौकर्याभावाच्च प्रजाहानमवश्यं
स्यादिव । अतः प्रजासु मोक्षदगेन नृपतेः राष्ट्र-हितकरम् ।
यत्—

‘मत्यामवाय राजानः’ वदन्ते इत्ययं स्मृतः ।

इत्यपद्रवहेतुत्वमुक्तं तद्विवेकहीन-राज्यविषये मर्ज्यदां नविहितं
नृपविषये च ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

न्यायेन प्रजापालनतत्परस्य राज्ञः मातृसुखत्वमाह न्यायेति
न्यायवर्तिनं नोतिपूर्णं सुनोतिपरायणं सुनृपतिमिति । प्रजाः
करदाक्षमन्मूढा जनाः । ते च भूमिपालं हिताद्याधारत्वेन

तादृशः स राजा इह सुखं ततः स्वर्ग-
माप्नोति ॥ ६० ॥

मातरमिव जननी मिव मन्थने जानन्ति । नहि किञ्चन मातरं
वितरयेति । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

‘प्रजानां विनयाधानाद् वसन्त्यादरणादपि ।

स पिता’ इत्याद्युक्तं प्राक् ।

एभिर्गुणैर्न्यदाहृतोऽपि भूमिपः श्रेष्ठः । यथा हि जननी श्रेष्ठ-
मात्मनः पालन-विपत्त्याद्यादिना स्वसुतान् रक्षति तथा पितृपो-
ऽपि करोति । ‘जनवित्रो प्रधूर्माता जननी’ इति कोपः । यत्र
देगे धर्मं नृपः स राजान्यनिति । प्रजापत तादृश-नृपादिगवर्तिनः
सुखिनश्चेति ॥ ६६ ॥

समुत्पत्तिः सुशान्तिमकल्पमाह तादृश इति । तादृशी न्याय-
धर्मरतः प्रजापालनतत्परः । राजा भूभुक् । स पूर्वोक्तः ।
इहास्मिन् लोके सुखम् । ततः परत्र स्वर्गसमरधामाप्नोति
लभते । न्याय-धर्मरतः प्रजापालना दैहिकासुखिकं सुखं स्वर्ग-
निर्विशेषो भवति । परसन्नेत्यत् पयाद् वक्ष्यते ।

गीतायाञ्च—

‘स्वे स्वे कर्म्येण्यभिरतः समिद्धिं लभते नरः’ ।

सुखं धर्मेति इति स्वर्गः । धर्मं धर्मेति, ततः कर्म्येण्य धर्मप्रत्ययः ।

अपरं प्राशस्त्यम् ॥ ६० ॥

घोरांश्च कण्टकांश्च सततं नाशयेत् ॥६८॥

स्वधर्मानुष्ठानादेव सुखमवाप्स्यते स्वर्गं

प्नोति ॥ ६८ ॥

तुष्टानां दमने उपदेगमाह घोरांश्चेति । घोरांश्च तन्त्रान्
पाटञ्जरानिति । कण्टकान् सुदृग्वन् निपतानिष्टकारिणः ।
सततं निरन्तरम् । नाशयेत् कौशलेन बलेन वा समुन्नाशयेत् ।

‘कण्टकः सुदृग्वो च कर्मस्थानक-दीपयोः’ ।

‘कण्टको न क्षिया सुदृ-ग्वो मत्स्यादिकोक्तम्’ ।

इति विषय-भेदिन्यौ । एतेषां निःशेषः कार्यः । सत्यप्रति
पदाद्विगुणत्वेन वर्धते । ततः एषां सम्यक् समुच्छेदो विधेयः ।
तदुक्तम्—

‘कृष्ण-ध्याधि-गत्त-वज्रोनां निःशेषमपि शेषयेत्’ ।

यदि कौशल-शक्तिविरहितस्तदा तुष्योमवतिष्ठेत प्रवर्त्त वा
शरणं यायात् । कटि गतौ, कण्टकि । ततो खुल् ॥ ६८ ॥

स्वधर्मानुष्ठानस्य फलमाह स्वेति । स्वधर्मानुष्ठानात् सकुल-
धर्माचरणदिदृशोके विशेषसुखमवाप्स्यते । परलोके तस्मात्
स्वर्गमवाप्नुयात् । तदुक्तं महर्षि कणादेन ‘यतोऽभ्युदयनिःश्रेय-
ससिद्धिः स धर्मः’ इति । ‘धर्मोऽयं गमनमूर्हे गमनमधस्याद्वय-
मेष’ इत्यपौश्वरकश्लोक्तिः प्रागुक्ता । अन्यथा—

चरिंसा लघुणी धर्मः ॥ ७० ॥

सुशरीरमिव परशरीरं मन्यते माधुः ॥ ७१ ॥

‘धर्मश्च हि कदापि न तमस्त्यति दुस्तरम्’ इति ।

अधर्माश्च दुःखमनिवार्यम् । त्रिवर्गे धर्मानुष्ठानमनङ्गतां हि इदं
सर्वं जपोनदत्तमावहति । पूर्वोपर संक्षेपविस्तारद्वयोभयो-
न्वयोऽन कृत्यादिति । प्राञ् संक्षेपचोक्षा सन्दर्भावसार्जं पयादि-
स्तरद्वयोक्तिः ॥ ६८ ॥

धर्मस्य सामान्यमक्षणमाह चरिंसेति । चरिंसा सर्वभूतेषु
प्राप्तवज्ज्ञानम् । सैव लघुर्ध्वस्वरूपपरिचायकं यस्य सः । स च
धर्मा लोका-विधारकः । तथा च श्रुतिः ‘मा हिंस्यात् सर्वा
भूतानि’ । ‘अहिते भेदं हिंसि’ इति । श्रुतिश्च ‘चरिंसा प्रतिष्ठायां
सत्सविधौ धैर्यागः’ इति योगदर्शने । अन्यच्च ‘चरिंसा परमो
धर्मः’ । भूतोपद्रवतद्वधजनितेन धर्मेन न हि पापं व्यपोहति ।
यस्मैव ज्ञेयैर्हीरष्यकम् । तथा च श्रुतिः—

‘यथा पटं न पटान्नः सुरयापि सुराकृतम् ।

भूतद्वयां तपेयैका न यज्ञैर्मांशुर्मर्हति’ ॥ इति ।

अनुमापि कामासिकधर्मतत्त्वेषु तदुक्तम् । सुतोक्तधर्मलघुत्वेन
विद्यासः स्वधर्मं निहा तदोपक मास्ते अथा च ज्ञेयेति ॥ ७० ॥

माधोः स्वपरशरीरमदीप्यवहारमाह स्वेति । स्वशरीरमिव

सर्व्वेय मान्यं भंगयति बालिगः ॥७०॥

स्वध्यात्मनः गरीरयात् पश्यन्त्यात्मन जीयस्य गरीरं तद्वत्तुल्यदुःखा
दिक्खं समानं साधुमंदाजनो ज्ञानवांयेति मन्यते । समान-
दर्शिनां साधुनां मर्त्यत्रेणरवुद्धा विपरत्वात् स्वपरमंदाभावेन
समज्ञानं जायते । तदुक्तं—

‘आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यन्ति माधवः’ । इति ।

एतेन स्वदुःखमिव परदुःखं साधुः प्रत्येतीति सारः । तेन महत्त्व-
मपि प्रतिष्ठितं भवति । मामाजिज्ञेयु मानसौचत्वं परिवर्त्तते ।
परविशेषस्य गीतायामपि विमानमुक्तम् । तद्यथा—

‘मामात्म-परदिष्ठेषु प्रदिपन्तोऽभ्यसृजकाः ।

ज्ञानं हि द्विपतः क्षूरान् समारिपु नराधमान्’ ॥ इति ।

अन्यत् पृथ्वमुक्तम् ॥ ७१ ॥

अज्ञस्य सर्व्वत्र गौरवज्ञानाभावमाह सर्व्वेयेति । सर्व्वत्र
सर्व्वस्मिन् विषये कर्मणि वा । बालिगः मूढोऽप्येति । मान्यं
माननाय सम्मानार्हम् । जनं स्थानञ्चेति । भंगयति विनाशयति
अवजानाति च । मूढस्य मानापमानज्ञानाभावात् स्वमिव पर-
मप्यवजानाति । यथापणं गच्छन्तं गजं गोमायुरुपहसति । न
प्राञ्जस्तादृक् करोति । परन्तु सर्व्वत्र मैत्र्यादि भावनायां लोकाः
सुखिनो भवन्ति । चेष्टेषु मैत्री दीनेषु करुणां गुरुषु मुदितां

न संसार-भये शान्तिनाम् ॥ ७४ ॥

इति मोक्षसाधनाभ्योदयः । निरुक्तान्तेन—

देवान् विदुन् महाभक्त्यै वादान् साधनं न दुर्लभम् ।

[illegible]

आनिना तत्त्वदर्शिना भंसारभोगिनांस्तोष्याह भिति । आनिना
तत्त्वदर्शिना भंसार-विनाशिनानामिति । व्याहृतोपनिषद-संसार-
परिषदः भंसारः इति आदिश्रुतिः । अस्याहं भंतिष्ठामो नास्ति
सौम-भोगादि परिहारात् । परमिषात्मानं न विभिति कु-
प्यते'ति श्रुतिवाक्यात्, कस्यापि न न विध्यति । हिंसादि-
हारात् न कोपि जापि तान् द्विषति । तदर्थं भारते—

‘पश्य मय्यभूतंभ्यां दत्त्वा यद्यगते मुनि ।

न तस्य सर्वभूतभ्यः भयमुत्पद्यते कुनित् ।

युतौ पुष्कल प्रमाणमस्ति यत्र समान्यदेन वाच्यमिति तत्र
स्थिति तद्विधन तदस्मात् दृग्वादिक्त विधेयतो ज्ञेयम् । ज्ञानिनो
देहे चहं समाभिमानराहित्यात्तद्व्याभावः । संसारिणामु स्वप्न-
भेदज्ञानप्राप्त्याद् विषयासक्तत्वाच्च भयं विदते एव ॥ ७४ ॥

विज्ञान-दोषेन संसारभयं निवर्तते ॥०५॥

विज्ञानयत्नेः प्राप्स्यमाह विज्ञानेनेति । विज्ञानमिव दीपः
 प्रामोक्षाधारः, इति मिरहारेति । विशेषज्ञानमिव विज्ञानं सामा-
 रिकं तत्त्वज्ञानम् । यथा वस्तुनां परमपूछाज्ञानेन प्रतिभया-
 भिनयादिस्कारं विज्ञानमिति प्रागुक्तम् । एतच्च गिन्ये नोति-
 विषये च तेन धमारे सुखादि भोगप्राप्त्यर्थम् परमार्थज्ञानदय-
 विज्ञानेन च कल्पतिनिधन-शोक-तापादि दुःखनिवृत्तिर्भवति ।
 तदुक्तं गीतायाम्—

‘ज्ञानेन तु तदज्ञानं येन जामितमात्मनः ।

निषामादिष्वयज्ञज्ञानं प्रकामयति तत्परम्’ ॥

अन्यत्तत्रैवोक्तं ‘ज्ञान-दीपेन भास्यता’ इति । ‘विज्ञानं कार्यं च
 ज्ञानम्’ इति जैनाः । तत्त्व-वस्तुज्ञानञ्च सामान्यज्ञानम् ।
 विशिष्टवेदिव्यावगाहियुक्तज्ञानं वा विज्ञानम् । कोम च—

‘वस्तुदर्शना विद्यानां धारं हि यदायत ।

विज्ञानमित्यदिष्ट्या देन सत्यं विवर्तते’ ॥

श्रीकृष्ण विज्ञानं द्विविधमाह । प्रवृत्तिविज्ञानम्, चाण्डविज्ञान-
 चेति । यद्योनादिविज्ञानं तत्त्ववृत्तिविज्ञानम् । अहमरमित्या-
 कारावृत्तिराजविविज्ञानम् । प्रकृतं तु विज्ञानद्वयं कृत्स्नं
 बुद्धेर्दोषेण स्वेन दोषाभिरुच्यते सत्यं कृत्स्नं सत्यं सत्यं
 विषयकार्यदोषेण तत्त्वज्ञाने निवर्तते ॥ ०५ ॥

मयैवमित्यसम्भृतम् ॥ ७६ ॥

मदेहे देहिनामतिमहतो ॥ ७७ ॥

माभाविह-विषयस्य मत्तत्त्वमात्रं मयैविति । यत्तु यद्
यद् इत्यनेन तत्त्वमेव मत्तत्त्वमात्रमित्यस्य । यतोऽर्थः विमर्शः ।
मत्तत्त्वमात्रम् । यथा मत्तत्त्वमात्रमात्रादिहे, तत्त्वमात्रमात्रं मात्रं मत्त-
त्त्वमात्रं भूयति । माभाविहं यद् यत्तत्त्वमात्रं, यथादिविषयस्य तत्त-
दावधारोऽपि तत्तत्त्वमात्रं-कालानुसारं तादृशं लोकात्मनः
शून्यं सम्यग्ज्ञात्वा मतिमता कार्यं मत्तत्त्वमिति मारः । यथै-
वावधारत आहः—

‘यनित्या वाच्यताः मयैव मत्तत्त्वमात्रं यत्तत्त्वमात्रम् ।

मत्तत्त्वमात्रं भूयः मत्तत्त्वमात्रमात्रमनुष्मरन्’ इति ।

‘मयैवमित्य’मिति सुखमात्रादवेनचष्टेऽपि यथैवकाठिन्याभावाः ।
‘परमेश्वरिह मयैवमित्य’मिति यदात्मिनः प्रोक्तः । यथावसावे
परमेश्वरिह-मयैवमात्रं यत्तत्त्वमात्रं यत्तत्त्वमात्रं यत्तत्त्वमात्रं । यत्तत्त्वमात्रं
पदेन विषयविनाशस्यावश्यमावृत्तिः दायित्वमिति मारः ॥ ७६ ॥

देहात्मबुद्धि-प्रावण्यमात्रं स्वदेह इति । देहिनां देहप्राप्तिं
लोकात्मनो देहः । यति महती बुद्धिचिन्ता वा
देहप्राप्तये निरन्तरमुत्पद्यते । यत्तु बुद्धिरित्युक्तम् । यथा
भक्षारयात्रानिर्वाहार्थं लोकानां बुद्धिर्वेनवती भवति । ततोऽधिकं
देहप्राप्त्य-भरणार्थं बुद्धेः प्रावण्यभवति । सा च साधारण-
लोकानां प्रवृत्तिः दृश्यते । तदुक्तं सूरिभिः—

हृमिशतन्मूत्रभाजनं शरीरं पुण्यपापजन-
हेतुः ॥ ७८ ॥

‘भोजनादुपशाने चिन्ता प्रवृत्ता प्राकृतिर्जने ।

देहिधिका तथा तस्य दुर्बला मतिमक्षु सा’ इति ।

‘सदेहं देहिना मतिर्महती’ति पाठः श्रेयान् स्यात् । यथास्तरे
एवमिदं नोपलभ्यते । देहं स्थितं सर्वे विषयो यत्तुं शक्यते,
तदभावेऽन्यदसु मासु वेति देहस्थितिज्ञानं प्रवक्तुं शक्यम् ॥ ७७ ॥

लोवदेहस्य पुण्यदुष्कृतोत्पत्तिहेतुत्वमाह हृमीति । हृमिः
घटकोटः । शक्यत् पुरोपम् । मूत्रं प्रस्रावः । यथादावेतपा
इन्द्रः यथात् शरीरपदेन घटीतत्पुरुषः । एतेषां हृम्यादीनाम् ।
शरीरं देहः । पुण्यं सुकृतिः । पापं दुःखाद्युत्पादहेतु-दुष्कृतम् ।
तयोर्जन्म स्रष्टवः । एतयोरेव शरीरं हेतुः कारणम् । यतः
शरीरं विना नैवा हृम्यादीनां व्यापारानुभवात् । तदुक्तं
सैवायनाश्रुती शरीरमिदं सैवनादेवोदृतं सम्प्रदृश्यते निर्विद्वद्य
मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तं यस्यमिचितं माधेनानुनिम सैवाय-
नइम् इति । व्यासभाष्येऽप्युक्तं

‘स्यान्नादाजादुपटश्चास्यस्यन्दाविधनादपि ।

कायमाधेयतावत्त्वान् पण्डिता छद्यधि विदुः’ इति च ।

शरीरं विना व्याध्यादिनानि शरीरानि । एकस्मिन् च शरीरात् एव
विनश्यत्तत् पुण्यपापे एव जनयन्ति इति एवञ्च शरीरात्महित-

अन्धमरणादिषु दुःखमेव ॥ ७६ ॥

तपसा स्वर्गमवाप्नोति ॥ ८० ॥

मस्ति । तयोः पार्यङ्कोऽर्थोपलब्धौ विशेषसौजन्यं नास्तीत्यतः
अनादृतपाठस्तदिति ॥ ७८ ॥

जीवस्य जन्मादिभिर्दुःखोत्पत्तिमाह जन्मेति जन्म प्राप्नुत-
पत्तिः तदुक्तं कौमुद्यां मित्यैः 'निकायविधिष्टाभिराभिरपूर्व-
देहेन्द्रियबुद्धि-वेदनाभिः पुरुषस्य सम्बन्धो जन्म' इति । मरणं
निधनं तत्तेषां संयोगविशेषज्ञानम्, ते चोत्पत्तिनिधने चेदि-
येषां रोग-शोक-ताप-बन्धन व्यसनानां तेषु । तेषु च मानवानां
केवलं दुःखमेव क्लेश एव न तु सुखम् । यद् वैषयिकं सुखं
तत्तिमिरे ज्योतिरिदृशालोकदर्शनवदिति वेदान्तिनः । प्रकृतौ
तु महामतीनां विपुल-धने मत्त्वे तेन कालेऽस्मिन् अमितसुख-
मुत्पद्यते । यस्य तु इहलोकं सुखलेशो नास्ति तस्यामूढे सुखं
कृत इति नोतिशरणाः । योगिभिरुक्तं 'दुःखबहुलः संसारो
द्वेषः' इति । पदनिरुक्त्यादिकं प्रागुक्तम् ॥ ८८ ॥

तपसः स्वर्गहेतुत्वमाह तपमेति । तपसा लघ्वश्चान्द्रायणा-
दिना इन्द्रमहर्जन देवाराधनेन । स्वर्गं अमरधाम नित्य सुख-
विशेषय । अयाप्नोति तदन्नेन लभते । तथा च श्रुतिः 'तपसा
धीयते ब्रह्म' इति । अतिस—

'बहवो ज्ञान तपसा पूता मद्भावमागताः' ।

मतां मनो वाक् कायजर्मभिः वित्तपाश-गरोर त्रिगभिः ।
 विहितेषु मासोपदिष्टेषु कार्येषु । तदन्तेषु चविहितेषु चनु-
 दिष्टेषु चवेधकमेव न । प्रजतो वा इष्टमाधनताज्ञानजनितबुद्धौ ।
 मामान्यप्रजतो न । निजतो दिष्टमाधनताज्ञानजनित बुद्धौ
 चमज्जवा कार्येनिजतो च । चार्जयं नारन्यमोदायैव । ऐक-
 रुष्यं ननु सत्यामत्ययुक्तम् । योगनेन नामारूपत्वं वा । तदु-
 चिते वाचि क्रियायाश्च महतामेकरूपते'ति । सूरिव्यङ्ग्यं वाच-
 कोन चयंगासो नोतिविषयाः सुबहुधा प्रौढ-रोत्या प्रपञ्चिताः ।
 अत्र सवामकचन्ये कश्चुतया सरत्तमतीमामासुबोधाय ते विषया
 मुष्किताः ॥ १ ॥

अष्टा नागाः स्यन्दनानाश्च सङ्गाः,
 मन्त्राः शुद्धा देवतश्चानुकूलम् ।
 एतान्याहुः साधनानि । श्राम्,
 तेभ्याऽप्ययं बुद्धिरुत्पद्यते मे ॥ २ ॥

सम्प्रति महामनोविषो त्तुः कौटिल्यस्य सन्दर्भपरिचये
 प्रतिभाप्राख्य-परिचयमुपसंहरन्नाह अष्टा इति । अष्टाः
 घोटकाः । चारोहश्चकटसमराद्यपयुक्ताः । नागाः कुञ्जरा
 वारणाः तत्तत्कार्यं योग्याः । स्यन्दनानां सङ्गाः । रथ-चकटि-
 चालसमूहाः । मन्त्राः शुद्धाः शुद्धमन्त्राः गूढप्रविधानेन रहस्ये
 सन्तान्त्रिभिर्विचारिताः । देवतश्च देवम् । अनुकूलं शुभस्व-
 ५ । कस्मिन्पि कार्ये देवविघ्नाभावात् तत्साधने नोतिनिपुणाः ।

एतानि राज्ञो नान्द्राणां राष्ट्रपासने साधनानि उपायभूतानि
चाहुः मोक्षुः । यतश्च—

‘इतिषोटकसामन्त भोज्यादिग्देश साधनेः ।

राजा भवति शोकेऽग्निं न पुनर्वाक्यमावतः’ ॥ इति ।

तेभ्यः साधनेभ्यो मे मम बुद्धिमनोषा । उत्कृष्यते चेष्टा भव-
तीति । यतो यतोरोपाय वसादिज्ञानवत्तं येयः । विज्ञानन्तु
पदार्थविज्ञासोचनादिभिः विद्या प्रतिभया शीत्ययति । शोकोऽयं
रविनर्तकविरचिते चाणक्यवृत्तेऽपि दृश्यते । नवनन्दजताप-
माना-सहिष्योर्मनोषि-कोटिल्लस्योक्तिरित्यम् । नवनन्दभोजन-
वृत्तादिगोत्यामेन महामतिना तेनाद्यपरिचयो दत्तः । रविनर्त-
कस्य चाणक्यकथायामन्यदस्ति । नवनन्दायु न्यायान्यायविवेक-
हीनाः समुद्रताम्ररुचा चासन् ॥ २ ॥

बुद्धिरिव जयत्येका पुंसः सर्वार्थसाधनी ।

यद्वसादेव किं किं न शक्ते चाणक्य-भूसुरः ॥ २ ॥

परिशेषं साधनसामर्थीतो याव्यायनापरान्तरः चाणक्यस्य
बुद्धेः यैष्ठ्यमाहर्त्तन । बुद्धिरिति । बुद्धिरिव जयत्येका पुंसः
मानवस्य । सर्वार्थसाधनी । सर्वेषामैहिक-पारत्निककार्यार्थो
सम्पादनकारिणो कर्तो एका अद्वितीया । जयति सर्वयैष्ठ्येन
वर्त्तते । यद्वसाद् यस्याभ्याहृष्टा बुद्धेः वसान्नासृष्यात् । चाणक्य-
भूसुरः चाणक्यमन्त्रा विमनसति भूदेवः । किं किं काव्ये
न शक्ते न कृतवान् । अपि सर्वमेव राज्यविधेयने राष्ट्रवृद्धिम् ।

महाममरम् । विपुननोतिप्रमारणादिकञ्चेति । तदुक्तम् पर्य-
शास्त्रपरिग्रहे—

‘येन शास्त्रं च गद्यं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्भूतान्यासु तेन शास्त्रमिदं सतम्’ ।

द्वितीयोपदेशे विग्रहप्रकरणे च—

‘नन्दं जघान चाणक्यस्तोच्छ्रूत-प्रयोगतः ।

तद्दूरान्तरितं दूतं पद्मेदं वोरंसमन्वितः’ ॥

विष्णुगुप्तः चाणक्यः चणकात्मजः वात्स्यायनः, मन्त्रभागः,
दामिलः, चङ्गलः, पक्षिलस्त्रागो, कीटिष्ठः—इत्येतानि नामानि
भोजराजोय नाम मान्नायाम्, हेमे कीये, यादवोयमैत्रस्याश्च
उपलभ्यन्ते । श्लोकोऽयं चाणक्यकथायामपि वर्तते । कार्य-
मन्यादने वद्धिः साधनानि बहूनि । अन्तःसाधनं बुद्धिरित्येव ।
सात्वन्मन्त्रादिवर्तते ।

‘मूलसूत्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येन यथोदितम् ।

यस्य विज्ञानमात्रेण मूर्खो भवति पण्डितः’ ॥

‘नानाशास्त्राद्भूतं वक्ष्ये राजनातिसमुच्चयम् ।

सर्वेन्द्राजमिदं शास्त्रं (सूत्रं) चाणक्यं सारसंपदम्’ ॥ इति च
लघुचाणक्यप्रारम्भश्लोकाच्चाणक्यसूत्रमिदं न शङ्काभूमिं यासीति ।
अन्यश्लोकात्मयशास्त्रावभाने । ‘स्वयमेव विष्णुगुप्तसकार सर्वं
भाष्यञ्चेति’ । एतदेव सूत्रम्, भाष्यं तथार्थशास्त्रमिति ॥ १ ॥

चाणक्य-माणिक्य-महार्घ्यभूतम्,

न्यायाकराज्यमिदं द्वितार्यम् ।

पालोक्तत्वं मतिजाद्यहारकम्,

तुधैः सुहृद्भिर्द्वयेषु धार्यम् ॥ १ ॥

योग्यमुक्तं कुर्यापि यत्तुक्तं यच्च कुर्वधित् ।

आऽप्ययत्नं भ्रमाज्जातं सन्तव्यस्तद्विदाब्धैः ॥ २ ॥

भाकेऽन्तरिक्षे भरनागसुधांशुमानि,

पक्षे सुधाकरयुते त्रिभिः पूर्वज्जायान् ।

कौटिल्यसूत्रनिषये विमना टीकेयम्,

पाद्या सुधीन्द्रनिकरैः सपया सुहृद्भिः ॥ ३ ॥

पूर्ववद्वाचि-पूर्वखिन् चन्द्रनाथाद्रि-दक्षिणे ।

चहृषाम् (+) समासत्वे 'हारका' विषये मम ॥ ४ ॥

शाण्डिल्यः सामगो विप्रः पङ्कदुर्गमसुसेवकः ।

धोरेश्वरामकान्तस्य ज्योतिःशास्त्रविदोऽङ्गजः ॥ ५ ॥

मीति मौक्त्यधारस्य चाणक्यस्य महासतः ।

तत्सूत्रनिकरे चैयं टीका सारार्थबोधिनी ॥ ६ ॥

इति दशमभूतवाटकादुक्तव्याख्यायां श्रीहरचन्द्रप्रभोऽभि-

कृतायां सारार्थबोधिनी पठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

चाणक्यनैतिसूत्रोक्ताध्यायेषु सूत्राणां संख्याः ।

	सूत्राणि	संख्याः
प्रथमाध्याये	"	१००,
द्वितीयाध्याये	"	११६,
तृतीयाध्याये	"	७८,
चतुर्थाध्याये	"	१०८,
पञ्चमाध्याये	"	१११,
षष्ठाध्याये	"	१८३,
		<hr/>
		५८८

अथ चाणक्य-सूत्राणि ।

प्रथमाध्याये—

सूत्राणि,	प्रथमाध्याये	पृष्ठ
१ । सा श्रीर्वाप्यात् ।	...	१
२ । सुपक्ष मूलं चम्पे ।	...	२
३ । चम्पेय मूलमयः ।	...	३
४ । चर्चस मूलं चाम्पम् ।	...	४
५ । चाम्पस्य मूलमिन्द्रियजयः ।	...	५
६ । इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः ।	...	६
७ । विनयस्य मूलं उद्वेगवैरा ।	...	७
८ । उद्वेगवैरा विद्यामम् ।	...	८
९ । विद्यानिर्माणां सम्पादयेत् ।	...	९
१० । सम्पादिताणां जिताणां भवति ।	...	१०
११ । जिताणां स्वार्थैः संयुज्यते ।	...	११
१२ । स्वामिं सम्पत् प्रकृतिस्पर्द्धां करोति ।	...	१२
१३ । प्रकृतिं सम्पदा प्रनायकमपि राज्यं जीयते ।	...	१३
१४ । प्रकृतिं जीय. सर्वजीयेभ्यो गरीयान् ।	...	१४
१५ । अविनोतस्वामिनावादस्वामिनामः सेवान् ।	...	१५
१६ । सम्पादात्मनमविच्छेत् सहायान् ।	...	१६
१७ । नास्मदायस्य मन्त्रमिदम् ।	...	१७
१८ । मेकं कर्म तद्विजिति ।	...	१८

प्रथमाध्यायः ।

सुखादि,

प्रथमाध्याये

- ४१ । न तोष्टे प्रतिपादयति ।
 ४२ । अलभताभादिषुष्टयं राज्यतत्त्वम् ।
 ४३ । राज्यतत्त्वार्थं नीतिशास्त्रम् ।
 ४४ । राज्यतत्त्वोत्पादनी मन्त्रावापौ ।
 ४५ । मन्त्रं व्यवस्थे कथं व्याख्यातम् ।
 ४६ । आवापौ मन्त्रे व्यवस्थेः ।
 ४७ । मन्त्रविरचयोर्योनिर्मूलकम् ।
 ४८ । नीतिशास्त्राणामो नामा ।
 ४९ । अलभतः प्रकृतिः अतुः ।
 ५० । एकात्मितं निरामिषी ।
 ५१ । विगतः अतुमिने भविष्यत ।
 ५२ । होयमानिन न अर्थं कुर्वीत ।
 ५३ । तेजो हि अस्मान् विगुणदण्डिनम् ।
 ५४ । नातसमीहं लोकेन अस्मिन् ।
 ५५ । अतवान् होमिन निरुद्धोवा ।
 ५६ । न व्यायसा अनेन वा ।
 ५७ । अस्मिन्ः पादयुक्तमिव अक्षरविष्टम् ।
 ५८ । आनवात्तं आयेन अहं निरगति ।
 ५९ । अविप्रदक्षमभिरुक्तोत्पन्नस्य वा अहम् ।
 ६० । अन्विहोनी अलवन्तमायुषीम् ।
 ६१ । दुर्बलाश्रयो हि दुःखमाययति ।
 ६२ । अग्निवद्वाचानमाययिम् ।
 ६३ । राज्यं प्रतिपूज्य माययिम् ।

५७

५८

५९

६०

६१

६२

६३

६४

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

७२

७३

७४

७५

७६

७७

७८

७९

८०

श्रुतिः,	प्रथमाध्यायि	पृ०
६५ । न देवपरिणं चरेत् ।	...	४८
६६ । भोक्तृवैयर्थ्यः स्यात् ।	...	४८
६७ । दयोरप्येवंतोऽप्येवमाव कुर्वीत ।	...	४८
६८ । न व्यसनपरस्य कार्यावाप्तिः ।	...	४९
६९ । इन्द्रियवशवर्तिनो नास्ति कार्यावाप्तिः ।	...	४९
७० । नास्ति कार्ये द्रुतप्रवृत्तस्य ।	...	४९
७१ । मगयापरस्य धर्माद्यो विनाशतः ।	...	४९
७२ । सर्वेषु पान व्यसनी न गच्छते ।	...	४९
७३ । न कामासक्तस्य कार्यानुष्ठानम् ।	...	४९
७४ । अग्निदाहादपि विमिश्रं वाक्पादव्यम् ।	...	४९
७५ । दण्डपादव्यात् सर्वजनहेत्यो भवति ।	...	४९
७६ । सर्वद्रुमकं श्रीः परित्यजति ।	...	४९
७७ । अमित्री दण्डनीत्यामायत्तः ।	...	४९
७८ । दण्डनीतिमनुतिष्ठन् प्रजाः संरक्षति ।	...	४९
७९ । दण्डः सर्वसम्पदा योजयति ।	...	४९
८० । दण्डाभाषि विवर्गाभावः ।	...	४९
८१ । दण्डभयादकार्याणि न कुर्वन्ति ।	...	४९
८२ । दण्डनीत्यामायत्तमात्ररक्षणम् ।	...	४९
८३ । आत्मनि रक्षिते सर्वं रक्षितं भवति ।	...	४९
८४ । आमायत्तो हवि-विनाशो ।	...	४९
८५ । दण्डनीत्यादि विज्ञाने प्रयोयते ।	...	४९
८६ । दुर्वलोऽपि राजा नावमन्तव्यः ।	...	४९
८७ । नास्त्यग्नेदीर्घस्यम् ।	...	४९

सूत्रादि,	प्रथमाध्याये	पृष्ठे
८८ । इत्येव प्रचोयते कृतिः ।	...	६९
८९ । कृतिमूलोऽर्थाभासः ।	...	७१
९० । अर्थमूलो भोगकामौ ।	...	६३
९१ । अर्थमूलं कार्यम् ।	...	६३
९२ । यन्प्रयत्नात् कार्योक्तिरिभंयति स उपायः ।	...	६४
९३ । उपायपूर्वं कार्यं न दुष्करं स्यात् ।	...	६४
९४ । अनुपायपूर्वे कार्ये कृतमपि विनश्यति ।	...	६५
९५ । कार्यादिनामुपाय एव उपायः ।	...	६६
९६ । कार्ये पुरुषकारेण सत्यं सम्पद्यते ।	...	६७
९७ । पुरुषकारमनुवर्तते दैवम् ।	...	६८
९८ । दैवं विना अतिप्रयत्नं करोतियत्तद्विकलम् ।	...	६८
९९ । समोदमानस्य कृतिर्न सम्पद्यते ।	...	६९
१०० । पूर्वं निश्चित्य यत्नान् कार्यं नारयेत् ।	...	७०

—:—

द्वितीयाध्याये—

१ । कार्यान्तरे दीर्घसुमता न वर्तय्या ।	७०
२ । न अलितचित्तस्य कार्यावाप्तिः ।	७०
३ । अज्ञागतावनामान् कार्याव्यतिक्रमो भवति ।	७१
४ । दीर्घचर्चितानि कार्याणि दुर्लभानि ।	७१
५ । दुर्लभस्य कार्यं नारयते ।	७२
६ । दैवकालवित् कार्ये साधयति ।	७२
७ । कायातिक्रमात् काल एव तत्फलं विवर्ति ।	७२

सुभाषि,	द्वितीयाध्याये	पृ०
८ । अयं प्रति कामनिषेधं न कुर्यात् सर्वानिषेधेन ।	...	७३
९ । देशे कामे न कृतं फलम् ।	...	७३
१० । देशकामनिषेधं कार्यं सुभाषमपि दुःसाधम् ।	...	७४
११ । परोक्षकारिणि शोचिरं तिष्ठति ।	...	७४
१२ । मोक्षिणी देशकामो परोक्षेत् ।	...	७५
१३ । सर्वार्थं सम्पदं उपतिष्ठति ।	...	७५
१४ । भाग्यवन्तामप्यपरोक्षकारिणं शोःपरिवर्जति ।	...	७६
१५ । ज्ञानानुमानेन परोक्षा कर्तव्याः ।	...	७६
१६ । यो दक्षिणं कर्मणि कुशलं तस्मिन्निव निधीयते ।	...	७७
१७ । दुःसाधमपि सुकरं करोति ।	...	७८
१८ । अज्ञानिना कृतमपि न बहु मन्तव्यम् ।	...	७८
१९ । यादृच्छिकत्वात् कर्मिण्यपि रूपान्तराणि किं न करोति ।	...	७९
२० । सर्वार्थं सम्पदं सर्वोपायेन परिश्रमेन ।	...	८०
२१ । विद्वन् कार्यं प्रकाशं कर्तव्यम् ।	...	८०
२२ । ज्ञानवन्तामपि देवमातुषरोपात् कार्याणि दुष्करि ।	...	८१
२३ । देवशान्तिर्कर्मणा प्रतिराध्यम् ।	...	८१
२४ । मानुषो कार्यविपत्तिं शौचलेन वारयितुं ।	...	८२
२५ । कार्यविपत्तीं दायात् वक्तव्यं बालिशम् ।	...	८२
२६ । कार्यार्थिना दाक्षिण्यं न कर्तव्यम् ।	...	८३
२७ । शौरार्थं वक्ता मानुषं प्रतिहन्ति ।	...	८३
२८ । नास्ति देवात् कार्यविपत्तिः ।	...	८४
२९ । न देव प्रमाणात् कार्यारम्भः ।	...	८४
३० । कार्यशाला न पंचमन्त्राश्रितम् ।	...	८५

द्वयार्थः,

द्वितीयोऽध्यायः

पृष्ठे

११ ।	य. काये न यच्छति संस्थः ।	...	८८
१२ ।	सद्यश्च दशःशुभानि कार्यानि परोक्षेन ।	...	८८
१३ ।	न परोक्षकारिणा कार्याविधितिः ।	...	८९
१४ ।	परोक्ष कार्या विधितिः ।	...	८९
१५ ।	सदृशं कार्या कार्यानां भेदः ।	...	९०
१६ ।	य. एतन्मन्त्रं विना ह्रस्वं भुङ्क्ते साध्यमधीनम् ।	...	९०
१७ ।	कार्यादुदाहरणं साध्यं विना ।	...	९१
१८ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
१९ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२० ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२१ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२२ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२३ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२४ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२५ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२६ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२७ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२८ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
२९ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३० ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३१ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३२ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३३ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३४ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३५ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३६ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३७ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३८ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
३९ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४० ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४१ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४२ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४३ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४४ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४५ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४६ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४७ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४८ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
४९ ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१
५० ।	साधनं विना कार्या विधितिः ।	...	९१

सूत्राणि,	द्वितीयाध्याये	पृष्ठे
५४ । अपरधनानपेक्षं केवलमयं दानं श्रेयः ।	...	१०३
५५ । न्यायगतोऽर्थः ।	..	१०४
५६ । तद्विपरोतोऽर्थाभासः ।	...	१०५
५७ । यो धर्माद्यो न पोट्टयति स कामः ।	...	१०६
५८ । तद्विपरोतः कामाभासः ।	..	१०७
५९ । ऋणुस्त्वमात्रं परिजनो दुर्लभः ।	...	१०८
६० । चवमानागतमेष्टव्यमयमन्यते साधुः ।	...	१०९
६१ । यद्वनपिगुणानिभो दीपो यस्मै ।	...	११०
६२ । मद्धता साहसं न परेश कर्त्तव्यम् ।	...	१११
६३ । कदाचिदपि चारितं न लङ्घयेत् ।	...	११२
६४ । न युष्माभौऽपि सिंहस्तुल्यवरति ।	...	११३
६५ । प्राणादपि प्रथमो रक्षितव्यः ।	...	११४
६६ । पिशुनः शोभा यत्तदनेरपि न्यञ्जते ।	...	११५
६७ । बालादयः जात इत्येवम् ।	...	११६
६८ । मन्थमन्थय इत्येव न वदन् ।	...	११७
६९ । नास्ति निश्चयः प्रथमः ।	..	११८
७० । विपश्चिन्त्येति मुनिना दीया ।	...	११९
७१ । नास्ति इत्येवम् ।	...	१२०
७२ । मयाऽपि दत्तं न कदाचिदपि विप्रमेत् ।	...	१२१
७३ । अस्ति इत्येवम् ।	...	१२२
७४ । नमश्च पृथुनाकोटि कृपया दत्तं न्ये क्वीति ।	...	१२३
७५ । मयाऽपि नास्ति ।	..	१२४
७६ । गुरुवत्प्राप्तं न गुरुनापि गुरुना भवति ।	...	१२५

द्वितीयाध्यायः ।

४११

सुभाषि,

द्वितीयाध्यायः

पृष्ठे

४३।	घोराश्रितमुदकं घोरमेव भवति ।	...	११८
४८।	मृत्पिण्डोऽपि पाटलि गन्धमुत्पादयति ।	...	११९
४९।	रक्तमपि कृष्णकृष्णयोः कथमपि भवति ।	...	१११
५०।	उपकृत्यैककर्मसिद्धयुधः ।	...	१११
५१।	तद्विपरीतो युधः ।	...	१११
५२।	न दादकर्मणा संकोशमयम् ।	...	१११
५३।	रक्षाद्वयतां ज्ञानयोः प्रतीकमवति ।	...	१११
५४।	विक्रमपत्ता राजानः ।	...	१११
५५।	नादयस्यस्योदिकासुधिवम् ।	...	१११
५६।	निवृत्तादी देवं परिगच्छति ।	...	१११
५७।	मन्त्रवज्रमनुपपद्यते शब्दोपात्तम् ।	...	१११
५८।	परिदृष्टेः विद्वानो न कर्तव्यः ।	...	१११
५९।	विद्वं विद्वमेव सर्वकामम् ।	...	१११
६०।	यद्यपि सामर्थ्येऽपि संसर्गः न कर्तव्यः ।	...	१११
६१।	साध्यादिमेव जीवन्त्यसम्भवाः ।	...	१११
६२।	यद्यपि वैदिके न विद्वन् ।	...	१११
६३।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
६४।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
६५।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
६६।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
६७।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
६८।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
६९।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११
७०।	यद्यपि न विद्वन् विद्वन् ।	...	१११

सूत्रानि,	द्वितीयाध्याये	पृष्ठे
१०० । अजनस्य दुर्दृष्टं निवारयेत् ।	११३
१०१ । स्वजनावमानो हि मनस्विना दुःखमावर्तति ।	...	११३
१०२ । एकाङ्गदोष पुरुषमत्रमादधति ।	११४
१०३ । शत्रुं जयति सुष्ठुतः ।	११४
१०४ । निज्जति प्रोया भोक्ता ।	११४
१०५ । मोक्षस्य मतिनं दातव्यम् ।	११४
१०६ । मोक्षेषु विद्यासो न कर्त्तव्यः ।	११६
१०७ । सुपूजितोऽपि बाधते दुर्जनः ।	११७
१०८ । शिरसि प्रस्थाप्यमानो वद्विर्दहयेत् ।	११७
१०९ । किञ्चिदपि पुरुषं नावमन्वेत ।	११८
११० । क्षमता इति पुरुषान् न बाधयेत् ।	११८
१११ । चन्दनादपि जातो वद्विर्दहयेत् ।	११८
११२ । भर्त्ताधिकं वद्विर्दहयेत् वक्तुमिच्छन्त्यनुदयः ।	११८
११३ । वसुधागम फलेन सूच्यते ।	११९
११४ । आत्माफलमेदृश्यम् ।	११९
११५ । दातव्यमिति वालिश्च परिच्छेदेन दास्यति ।	...	१२१
११६ । महदप्येदृश्यमवाप्तावृतिमान् विनश्यति ।	१२२

तृतीयाध्याये—

१ । हृत्वा जयति-योगान्	...	१२१
२ । भाल्यधृतेरैहिकामुशिकम् ।	...	१२१
३ । गुणवानपि चतुष्टयस्य व्यते ।	...	१२१

	मूलादि,	तृतीयांशादि	पङ्क्ति
१० ।	धर्मैकं जयति लोकान्	—	१६०
१८ ।	मृत्योरपि धार्मिकं रक्षति ।	—	१६१
२८ ।	धर्माद्विपरीतः पापः ।	..	१६१
३० ।	यत् यत् प्रसज्यते तत् तत् भुवा कृतिः ।	...	१६२
३१ ।	मन्त्रतो प्रसज्येत ।	.	१६२
३२ ।	लोकैः प्रशस्तः स मतिमान् ।	.	१६३
३३ ।	सज्जनमार्गैरेव न प्रसज्येत ।		१६३
३४ ।	उपस्थित-विनाशः प्रज्ञायाकारेण कार्य्येण सज्जते ।		१६३
३५ ।	आत्म-विनाशं सूचयत्यधर्मैर्मुक्तिः ।	...	१६४
३६ ।	मास्ति पिशुनवादिनी रक्षकम् ।		१६४
३७ ।	पररक्षकं नैव श्रुतव्यम् ।	.	१६६
३८ ।	वृद्धमस्य कातरत्वमधर्मयुक्तम् ।	.	१६७
३९ ।	अजनेष्वपि कामो न कर्तव्यः ।	..	१६७
४० ।	मातापि दुष्टा त्यक्तव्या ।	..	१६८
४१ ।	स्वपत्नीऽपि विषदिगम्येयः ।	..	१६८
४२ ।	परोऽपि च हितो बन्धुः ।	...	१६८
४३ ।	कथाद्वयीपथं गच्छते ।	.	१६९
४४ ।	मास्ति चोरेषु । वध्यासः ।	...	१७०
४५ ।	अप्रतीकारेषु व्यमनेषु अनादरी न कर्तव्यः ।		१७१
४६ ।	व्यमस-मना वाच्यते ।	...	१७२
	। रामरवदर्शमात्रयेत् ।	.	१७३
	। वान् सर्वलोकस्य बहुतमः ।		१७४
	। मन्त्रार्थहीनमवमन्वते लोकः ।		१७५

	सूत्राणि,	चतुर्थाध्याये	पृष्ठे
७३ ।	स्त्रीणाममैष्टुनं क्षरा ।	...	१८१
७४ ।	पुह्यस्य मैष्टुनम् ।	...	१८१
७५ ।	न भीषीतमथोर्विवाहः ।	...	१८२
७६ ।	अगम्यागमनादायुर्वेद्यः पुष्ट्यानि चोदन्ते ।	...	१८३
७७ ।	नाह्यहृद्धारसमः शब्दः ।	...	१८४
७८ ।	संसदि शब्दं न परिकीरेत् ।	...	१८४
७९ ।	शब्द-व्यसनं शब्दसुखम् ।	...	१८५

चतुर्थाध्याये—

१ ।	अधनस्य बुद्धिर्न विद्यते ।	...	१८६
२ ।	क्षितमप्यधनस्य वाक्यं न श्रूयते ।	...	१८६
३ ।	धनहीनः स्वभार्यया अवनश्यते ।	...	१८७
४ ।	पुण्यहीनं सहकारमपि नोपासते ।	...	१८८
५ ।	विद्याधनमधनानाम् ।	...	१८८
६ ।	विद्या चारेरापि न ह्यप्या ।	...	२००
७ ।	विद्यया क्वातिः ।	...	२०१
८ ।	यशः शरीरं न विनश्यति ।	...	२०१
९ ।	यः परार्थसुखसर्पति स सत्पुरुषः ।	...	२०२
१० ।	इन्द्रियाणां प्रशमनकारणं शास्त्रम् ।	...	२०३
११ ।	अकार्यं प्रवृत्तौ शास्त्रादग्नं निवारयति ।	...	२०४
१२ ।	मीनस्य विद्या नोपेतव्या ।	..	२०५
१३ ।	न शब्दभावणं शिर्षेण ।	...	२०६

	सूत्रानि,	चतुर्थाध्यायि	५३
३७ ।	स्वयमशुचः परानाशङ्कते ।	...	२२१
३८ ।	स्वभावो दुरतिक्रमः ।	...	२२५
३९ ।	अपराधानुरूपी दण्डः ।	...	२२६
४० ।	कथारुक्मं प्रतिवचनम् ।	...	२२७
४१ ।	विभवानुरूपमिभरयम् ।	...	२२८
४२ ।	कुलानुरूपं व्रतम् ।	...	२२९
४३ ।	काव्यांशुरूपः प्रयत्नः ।	...	२३०
४४ ।	मानानुरूपं दानम् ।	...	२३१
४५ ।	वयोऽनुषो वेषः ।	...	२३२
४६ ।	स्वाम्यनुकूलो भृत्यः ।	...	२३३
४७ ।	भक्तवशवर्तिनी माय्या ।	...	२३४
४८ ।	शुचवशानुवर्ती शिष्यः ।	...	२३५
४९ ।	पितृवशानुवर्ती पुत्रः ।	...	२३६
५० ।	स्वामिनि कुपिते स्वामिनमेवानुवर्तेत ।	...	२३७
५१ ।	मातृताङ्गितो बालो मातरमेशानुवर्तेति ।	...	२३८
५२ ।	श्रेष्ठवतः स्वामीऽपि रोषः ।	...	२३९
५३ ।	आजिह्वितं न घम्यति परजिह्वितं वाजिह्वितम् ।	...	२४०
५४ ।	सोपचारः क्षेपः ।	...	२४१
५५ ।	काम्यैर्विशिष्टैरुपचारैस्तुपचारः ।	...	२४२
५६ ।	अनुपचारः शङ्कितश्च ।	...	२४३
५७ ।	अपरपरिचयानां त्यागो दुष्करः ।	...	२४४
५८ ।	एवमव्यादयः कारिणी श्रेष्ठो ।	...	२४५
५९ ।	एवमव्यादयः कपोली वरः ।	...	२४६

	सूत्राणि,	चतुर्थाध्याये	पृष्ठे
८१ ।	राज्ञो भेतव्यं सर्वकालम् ।	...	२५८
८४ ।	न राज्ञः परं देवतम् ।	...	२६०
८५ ।	सद्वैरमपि ददति राजाग्निः ।	...	२६१
८६ ।	रिक्तदशो न राजानमभिगच्छेत् ।	...	२६२
८७ ।	गुणश्च देवश्च ।	...	२६३
८८ ।	कुटुम्बिना भेतव्यम् ।	...	२६४
८९ ।	शक्त्यश्च सदा राजकुलम् ।	...	२६५
९० ।	राजपुत्रैः सह सम्बन्धं कुर्यात् ।	...	२६६
९१ ।	राजदासी न धिक्वितव्या ।	...	२६७
९२ ।	न चक्षुषापि राजानं निरोधित ।	...	२६८
९३ ।	जनपदाद्यं ग्रामस्यज्यते ।	...	२६९
९४ ।	पुत्रो गुणवति कुटुम्बिनः स्वर्गः ।	...	२७०
९५ ।	कुटुम्बाद्ये पुत्रस्यज्यते ।	...	२७१
९६ ।	ग्रामाद्ये सर्वे त्यजति ।	...	२७२
९७ ।	ग्रामाद्ये कुटुम्बस्यज्यते ।	...	२७३
९८ ।	अतिनाम पुत्रलाभः ।	...	२७४
९९ ।	प्रायेण हि पुत्राः पितरमुपवर्तन्ते ।	...	२७५
१०० ।	पुत्राः पित्रोः पारं गमयितव्याः ।	...	२७६
१०१ ।	दुर्गते पितरो रक्षति स पुत्रः ।	...	२७७
१०२ ।	कुलं प्रख्यापयति पुत्रः ।	...	२७८
१०३ ।	यत्नं तत्कुलं प्रख्यातं स पुत्रः ।	...	२७९
१०४ ।	नानपत्यस्य स्वर्गः ।	...	२८०
१०५ ।	या प्रभुः न भ्रातृणां ।	...	२८१

दृष्टान्ति,

चतुर्थाध्याये,

पृष्ठे

१०६ ।	तोर्मममवाधि वृत्तशतोननुगच्छेत् ।	...	१७६
१०७ ।	सतोषीभिर्ममनाह मद्यप्ये मद्यति ।	...	१७७
१०८ ।	न दारिद्र्ये चोन्न विनिधिरेत् ।	...	१७८

पञ्चमाध्याये—

१ ।	दृष्टान्तिं हि किम् ।	...	१८०
२ ।	य दासोपरिग्रही हि स्वदामभाह ।	...	१८१
३ ।	उपस्थित-विनाशः पण्य-वाक्यं न दृश्यते ।	...	१८२
४ ।	नास्ति द्विदिना सुखदुःखामावः ।	...	१८३
५ ।	मातरमिव मत्ताः सुखदुःखानि कर्तास्त्वेषानुगच्छन्ति ।	...	१८४
६ ।	तिष्ठमात्रमनुपकारं श्रेष्ठमात्रमिव मन्त्रो वाचकः ।	...	१८५
७ ।	उपकारीनामर्थेऽप्यकर्तव्यः ।	...	१८६
८ ।	अनुपकारमवादनार्थं अनुमति ।	...	१८७
९ ।	अल्पमनुपकारकृते अनुपकारकर्तुर्नार्थो न स्वविति ।	...	१८८
१० ।	न कदापि द्विधा अवमनाम्ना ।	...	१८९
११ ।	न चतुः समं ज्योतिरस्ति ।	...	१९०
१२ ।	चक्षुर्हि शरीरिणां नेता ।	...	१९१
१३ ।	अपचक्षुः किं शरीरेण ।	...	१९२
१४ ।	आद्यं मूलं बुध्यते ।	...	१९३
१५ ।	न मानः प्रविशेत्पुत्रम् ।	...	१९४
१६ ।	यथा शरीरं तथा मानम् ।	...	१९५
१७ ।	यथा कवि-या विमल ।	...	१९६

	मृदाणि,	पञ्चमाध्याये,	पृष्ठे
११० ।	वायुका अपि स्रगुणमाश्रयन्ते ।	...	१११
१११ ।	सन्तोऽसत्सु न रमन्ते ।	...	११२
११२ ।	न हंसाः प्रेतवने रमन्ते ।	..	११३
११३ ।	अर्थायै प्रवृत्तते लोकाः ।	..	११४

षष्ठाध्यायः ।

१ ।	आश्रया कथ्यते लोकः ।	..	११५
२ ।	न आश्रापरेः श्रोः भद्र तिष्ठति ।	...	११६
३ ।	नास्त्याशापरे धैर्यम् ।	...	११७
४ ।	दैव्यामरयसुक्तम् ।	..	११८
५ ।	आश्रापरो निर्लज्जो भवति ।	...	११९
६ ।	न मानाः सद्यः वाचः कस्यचिद् ।	...	१२०
७ ।	मानाः कोऽपि क्षीयन्ति ।	..	१२१
८ ।	न द्विधा मृगं कुर्यात् ।	...	१२२
९ ।	न चाभयमपि पश्यत्येवमपि निरवयुने शृणोतीति ।	...	१२३
१० ।	क्षीयन्ति भर्तुः परं देवतम् ।	...	१२४
११ ।	तदनुवर्त्तन्तुमशक्यम् ।	...	१२५
१२ ।	अतिधिमभ्यागतं पूजयेद् यथाविधि ।	...	१२६
१३ ।	नित्यं सर्वभोगी क्षीयति ।	..	१२७
१४ ।	नास्ति ह्यश्रयः व्याधान ।	...	१२८
१५ ।	मृगश्रयाः जलवद्भासाः ।	..	१२९
१६ ।	मृगं भोजयन्ति सर्वभोगिनः ।	...	१३०

४३'

सूत्रानि,

पञ्चाध्याये,

४० । नाम्निष्ठं प्रकाशयेत् । ...

४१ । शतौ समा ज्ञापनोदा । ...

४२ । समाधानेन सर्वे साधयति । ...

४३ । आपत् प्रतीकाराये धनमिशते । ..

४४ । साहस्यता प्रिय कर्तव्यम् । ..

४५ । यः कार्यमद्य कुर्वीत । ...

४६ । आपराधिकं पूर्वाङ्ग एव कर्तव्यम् । ...

४७ । व्यवहारानुसीदो धर्मः । ...

४८ । सर्वज्ञता लोकप्रता । ...

४९ । शास्त्रचौड्यलोकधो मुखेऽनन्यः । ..

५० । शास्त्रप्रयोजनं तत्त्वदर्शनम् । ...

५१ । तत्त्वज्ञानं कार्यमेव प्रकाशयति । ...

५२ । अपचपातेन व्यवहारः कर्तव्यः । ...

५३ । धर्मादपि व्यवहारो नरोयान् । ...

५४ । आत्मा हि व्यवहारस्य साक्षी । ..

५५ । सर्वं साक्षी आत्मा । ..

५६ । न च कूटमाद्यो स्यात् । ..

५७ । कूटमादिनो नरके पतन्ति । ...

५८ । न कश्चिदाश्रयान् समुद्भवति वा ।

५९ । प्रत्यवदायाना मादिना मन्त्राभूतानि ।

६० । शासनं पापनाम्नेव प्रकाशयति । ..

६१ । व्यवहारोऽनर्गलाकारः सृजयति । ..

६२ । व्यवहारः सर्वव्याप्यः वाक्यान्तरम् । ..

विहितेषु तदन्येषु मनो वाक्-काय-कर्मभिः ।
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जनम् ॥ १ ॥
 अथा नागाः स्यन्दनानाञ्च सङ्घाः,
 मन्त्राः शृङ्गा देवतघातुकूलम् ।
 परान्वाहः साधनानि च राज्ञाम्,
 तीभ्योऽप्येयं बुद्धिरनगम्यते मे ॥ २ ॥
 बुद्धिरेव त्रयग्येका पुंसः सर्वार्थसाधनो ।
 यद्वलादेव किं किं न चक्रे वाणक्य भुसुरः ॥
 समस्तसिद्धयानि वाणक्य-सूत्राणि ।

